
УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ
Про присудження Державних премій України в галузі
науки і техніки 2001 року

На підставі подання Комітету з Державних премій України в галузі науки і техніки **постановляю:** присудити Державні премії України в галузі науки і техніки 2001 року **за цикл праць “Україна крізь віки”:**

Смолю Валерію Андрійовичу — академікові Національної академії наук України, директорові Інституту історії України НАН України;

Реєнту Олександрю Петровичу — члену-кореспондентові Національної академії наук України, заступникові директора Інституту історії України НАН України;

Котляру Миколі Федоровичу — члену-кореспондентові Національної академії наук України, головному науковому співробітникові Інституту історії України НАН України;

Кульчицькому Станіславу Владиславовичу — докторові історичних наук, заступникові директора Інституту історії України НАН України;

Даниленку Віктору Михайловичу — докторові історичних наук, завідувачу відділу Інституту історії України НАН України;

Русній Олені Володимирівні — кандидатів історичних наук, старшому науковому співробітникові Інституту історії України НАН України;

Толочку Олексію Петровичу — кандидатів історичних наук, старшому науковому співробітникові Інституту історії України НАН України;

Барану Володимиру Даниловичу — члену-кореспондентові Національної академії наук України, завідувачу відділу Інституту археології НАН України;

Степанкову Валерію Степановичу — докторові історичних наук, завідувачу кафедри Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету;

Трощинському Володимиру Павловичу — докторові історичних наук, головному науковому співробітникові Інституту соціології НАН України.

м. Київ
3 грудня 2001 року
№ 1168/2001

Президент України
Л. Кучма

**З Указу Президента України
Про присудження Національної премії України
імені Тараса Шевченка**

На підставі подання Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка **постановляю:**

1. Присудити Національну премію України імені Тараса Шевченка 2002 року:

БІЛОКОНЮ Сергію Івановичу, культурологу, — за науково-публіцистичну книгу “Масовий терор як засіб державного управління в СРСР”...

Президент України
м. Київ
5 березня 2002 року
№ 209/2002

Л. Кучма

*Редколегія і редакція “Українського історичного журналу”
щиро вітають лауреатів Державної й Шевченківської премій,
бажають їм міцного здоров’я і дальших творчих
здобутків на ниві української історичної науки.*

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

ПРО ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ *

Геополітичні аспекти
бездержавного періоду України
(XIV — перша половина XVII ст.)

XIV століття відкриває добу, позначену своєрідним історичним парадоксом — втративши самостійне державне існування, українські землі стають Україною. І в цьому найпереконливіший доказ того, що основною напрямною вітчизняної історії — серед інших важливих факторів (з геополітичним включно) є історична творчість самого українського народу. Ця закономірність виявлятиметься протягом усіх наступних віків. Відтепер до створення козацької держави у XVII ст. шляхи забезпечення геополітичних інтересів українських земель ускладнюються, стають опосередкованими. Останнє пов'язане з їх включенням до складу інших держав — Орди, Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ), Польщі. Основні процеси в українських землях мали спільні риси, та конкретна хода їх розвитку складалася неоднаково.

Роль геополітичного фактора в бездержавні періоди історії України заслуговує на ретельне вивчення й осмислення. І справа не тільки в тому, що вони хронологічно становлять, на жаль, більшість історичного шляху, пройденого українським народом. Це потрібно, передусім, для усвідомлення геополітичних інтересів України, ступеня їх захищеності й шляхів утвердження в різні епохи. Йдеться про вироблення адекватної реакції України на зміни в європейській та світовій геостратегії.

Об'єктивна геополітична вага України проглядається й крізь призму політики інших держав щодо неї. Розмішені в контактній зоні цивілізацій українські землі протягом усієї історії приваблювали не лише сусідів. До них виявляли постійну увагу й великі тоді країни, що прагнули панувати на обширах зіткнення цивілізаційних потоків, у стратегічно важливих регіонах, від яких залежить доля континентів і всього світу.

Східна Європа після ординського нашестя

Ординська навала викликала істотні зрушення на величезних просторах Євразії. Повністю зберегти позиції християнської цивілізації не вдалося. Зникла одна з найбільших європейських імперій — Київська Русь. Далі погіршилося становище Візантії. Загарбання Ордою природного регіону східнослов'янської колонізації — Причорноморського степу підривало інтенсивні зв'язки Царгорода з Подніпров'ям і Подністров'ям, надійність

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: “Укр. іст. журн.” — 2002 р. — № 3.

“шляху з варягів у греки”. Коли ж турки-османи увірвались на Балкани й після Косовської битви 1389 р. дістались Дунаю, “грецький шлях” опинився перед подвійною загрозою — зі сходу й заходу.

Нова ситуація вкрай ускладнила загальне становище українських територій. Якщо в Північно-Східній Русі було фактично збережено наявні на момент нашестя удільні князівства, то Київській землі підшукувалися володарі, які часом вважали за краще відмовитися від престижного раніше великокняжого столу. Поневолений Київ виявився неспроможним відстоювати геополітичні інтереси Південно-Західної Русі. В умовах бездержавності він не мав можливості навіть проголошувати їх щодо давніх об’єктів свого зацікавлення — Подунав’я та Балкан. Останні стали ареною багатоговікового зіткнення християнської й мусульманської цивілізацій, яке відбувалося в дотичній близькості від України, безпосередньо впливаючи на її буття й долю.

У той же час зростало значення західного вектора української геополітики. Цивілізаційна основа присутності України в Європі підкріплювалася участю в розв’язанні загальних міжнародних проблем старого континенту. І хоч після падіння Галицько-Волинського князівства це відбувалося в складі інших держав або спільно з Литвою, Польщею чи Угорщиною, а потім і Росією, або відбиваючи їх наступ на українську свободу, — ця участь залишалася вагомою. Українські землі та їх населення зміцнювали держави, до складу яких вони входили. Продовжуючи діяти в інтересах європейської цивілізації, Україна так чи інакше відстоювала власне місце на старому континенті, виявляючи в опосередкований спосіб притаманні їй геополітичні інтереси.

Від XIII й до половини XIV століття політична карта континенту знавала суттєвих трансформацій. Поглибилася криза німецької імперії, яка зменшувалася, подрібнюючись на невеликі князівства; слабшала залежність від імперської влади ганзейських міст, що багатіли. Схожі процеси відбувалися на Апеннінах. Вагомо зростала роль Франції. І все ж карта Західної Європи — попри виділення Швейцарії з Габсбурзької монархії і Столітню війну, млява хода якої захопить також більше половини наступного, XV ст., — перекроювалася далеко повільніше і не так кардинально, як на Сході континенту. Німецька імперія встояла, а Київська Русь — менший за значенням державний і геополітичний чинник — ні. Ці зміни вплинули на уточнення меж терміна “Східна Центральна Європа”. Його автор розмістив її “між Швецією, Німеччиною та Італією, з одного боку, Туреччиною й Росією, — з іншого”¹. В цій частині континенту міжнародні відносини були більш динамічними, ніж на Заході. Уникнувши страхітливої навали Чингізидів, він отримує кілька століть стабільнішого, ніж на Сході, розвитку. Відбиваючись, за вирішальної участі народів Східної Центральної Європи, від нової навали — цього разу турок-османів, Європа поступово набирала сучасного вигляду. Завершивши Тридцятилітню війну, Вестфальський мир 1648 р. накреслив контури нової геополітичної системи. “Те, що сьогоднішні історики називають європейською системою рівноваги сил, — зазначає Г. Кіссінджер, — народилося в XVII столітті в результаті остаточного краху середньовічних надій на універсальність концепції світового порядку, що становить сплав традицій Римської імперії й католицької церкви”. Поза схемою сучасного геополітика практично опиняється Схід Європи².

Та залишаючись ніби на периферії континенту, його народи, часом конфесійно поділені, долаючи складні внутрішньо- й зовнішньополітичні перешкоди, не тільки відстояли власне існування. Вони продовжували

виконувати роль форпостів, що захищали Захід — важливе середовище християнської цивілізації. Без звернення до їх історичного розвитку та ролі, яку відігравав у ньому геополітичний фактор, неможливо зрозуміти становлення нинішнього світу, так само як і їх місце в сучасних Європі й світі.

Протягом наступних після “древньокіївського періоду” віків **загальне геополітичне становище** українських земель змінювалося поволі. Феодальна формація володіла резервами неквапливої поступальної ходи. Карта Східноєвропейської рівнини виглядала ніби розмитою. Історичні процеси в усій Європі мали спільне спрямування — зіткнення тенденцій до створення мононаціональних держав, з одного боку, і багатонаціональних імперій, — з другого. Неможливість вистояти наодинці у нерівній боротьбі з Ордою та османами обумовила переважання на Сході другої тенденції, що з особливою силою позначилося на долі України-Русі.

Постійнодіючі фактори її розвитку³ в умовах монголо-татарського нашествия зазнали значних модифікацій. Геополітичну напрямку історичного поступу визначали: по-перше, становище на етнічних землях і характер відносин з Ордою; по-друге, кардинальна зміна розстановки сил на величезних просторах Євразії, Причорномор’я, Близького Сходу та Балкан; по-третє, виняткова роль українських територій у зіткненні та взаємодії Схід—Захід; по-четверте, дії сусідів, еволюція взаємин з ними. Геополітичні моменти історичного розвитку вкрай ускладнюються не лише через втрату державності. Яскраво виражене у попередній період торговельно-економічне й політико-ідеологічне тяжіння на Південь, що було обумовлене, по-перше, зручними шляхами сполучення і, по-друге, спільними з Візантією цивілізаційними факторами, необхідністю їх захисту, послаблюється. Позбавлені власної державності, парцелізовані, економічно виснажені українські землі виявилися практично ізольованими від своїх колишніх побратимів по Київській Русі і — під зростаючою загрозою винародовлення з Півдня й Сходу — перетворилися на об’єкт постійних зазіхань з боку західних сусідів. Блокування природних дніпровських комунікацій доповнювалося руйнуванням міст і важкими втратами продуктивного населення. Праця трударів на землі та у містах, що змогли пережити ординську навалу, збереження вогнищ культури й цивілізації, якими на той час виступали релігійні центри, дає можливість перетривати, чекаючи на кращі часи, однак не залишає реальних шансів на швидке й повне відновлення втрачених позицій.

Знакові події в житті цілого східного слов’янства й окремих його гілок відбулися ще за часів ординської навали. Володимир (згодом Москва), Твер і Новгород виборюють місце об’єднувача руських земель. Поряд з повільним відродженням Північно-Східної Русі на найбільшу державу Центральної Східної Європи перетворюється Литва. Це було пов’язане з приєднанням до останньої східнослов’янських земель. Спочатку до її складу ввійшли білоруські території⁴. Далі настав час українських.

Українські землі у складі Литовсько-Руської держави

Литва виступила об’єднувачем руських територій раніше Москви. Саме так вважав О. Є. Пресняков⁵. У другій половині ХХ ст. його підтримав І. Б. Греков⁶, якому опонував В. Т. Пашуто⁷. Сьогодні місце Велико-го князівства Литовського в боротьбі східних слов’ян проти ординської влади — предмет значної уваги істориків. Варіативні погляди на цю проблему висловлюють, зокрема, Ф. М. Шабульдо⁸ та О. В. Русина⁹.

За умов загарбання тих чи інших земель геополітичні фактори, що впливають на їх міжнародну орієнтацію, діють інакше, ніж за існування власної державності. Позитивні, втративши надважливу опору, різко звужують сферу прояву, негативні — активніше використовуються тими державними утвореннями, які прагнуть розширитися за їх рахунок. Відсутність державності виключає офіційні взаємини між суб'єктами міжнародного права, веде до переходу “під чужу руку”. Новий володар українських земель утверджувався на геополітично важливих торговельних і міграційних шляхах з Півночі на Південь, із Сходу на Захід, забезпечуючи собі першість у східній частині європейського континенту, відповідно — вигідні стратегічні позиції на величезних обширах Євразії.

У часи Київської Русі ці території становили серцевину однієї з двох наймогутніших імперій Європи — міцного форпосту християнської цивілізації. За М. С. Грушевським, вони були “бруствером”, що “прийняв на себе ті удари, які інакше впали би на західні народи з їх культурою та добробутом”. Південно-Західній Русі довелося “відіграти почесну ролю заборона європейської культури від азійських орд”¹⁰. Протягом подальших століть українські землі продовжували залишатися “оборонним валом”, що захищав Європу. Він був живим — тут зберігалось й прогресувало матеріальне і духовне життя. Позбавлені державності, українці відстоювали збереження власної мови, культури, звичаїв, норм поведінки і взаємин з навколишнім світом, врешті ідеології (релігії). В такий спосіб зміцнювалася їх самосвідомість, рішучість послабити, а згодом позбутися влади завойовників, вироблялися методи боротьби з ними, обиралися союзники для досягнення цієї мети.

Українські історики відкидають заявлену тенденцію розглядати минуле України “між чимось і чимось”. У цьому вбачається небажання чи невміння вивчати й висвітлювати її минуле як історію країни, що йшла власним, незмірно тяжким шляхом, зробивши гідний, все ще не оцінений світом внесок у культуру й науку, захист людської цивілізації. Привертають увагу, зокрема, цикли розвідок В. А. Потульницького — “Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть”¹¹ та “Інтелектуальні впливи Заходу на духовне життя української еліти в XVII—XVIII ст.”¹². Слушні думки, що з'ясовують неспроможність “залишкового підходу” до висвітлення історії України, знаходимо в полемічному есе О. П. Толочка “The Good, the Bad and the Ugly”. Ось одна з них: “В тій частині світу, де розташована Україна, треба посідати чітке місце, аби “бути видимим” для решти світу. “Між Європою і Азією” насправді означає “ніде”, поза будь-якими орієнтирами, по суті, означає “не бути”¹³. Але ж Україна була і є, хоч, з одного боку, про це в світі знають не всі (про що йшлося в попередній статті на обрану тему¹⁴), а з другого, — її історичний розвиток не завжди вкладається у звичні схеми. Що ж робити в такому разі? Мабуть, віддати перевагу реаліям минулого.

Відділені від інших східнослов'янських земель не лише межами окремих удільних князівств, а й кордонами, нав'язаними Ордою, Подніпров'я й Галичина мали більшу свободу, ніж приволзькі князівства. Підпорядкованість “не була такою жорсткою, як у Північно-Східній Русі, — дальність відстані та близькість цієї частини Русі до Європи пом'якшували характер залежності, — зазначено в “Истории внешней политики России”, — але факт залишався фактом: це був віддалений автономний, але все ж улус Золотої орди”¹⁵. На південь Русі поширювалася фіскально-адміністративна система управління. Спираючись на порівняно невеликі збройні загони, тут керували баскаки хана, сюди — в разі непокори — надсилалися каральні експедиції.

Північні території, де збереглася княжа влада, перетворилися на повністю залежні від Сараю васальні князівства. “Саме Північно-Східна Русь стала цілковитим “улусом” Орди... Це означало, по-перше, політичну залежність з її системою ярликів, а по-друге, — відносини данника, союзні зобов’язання Русі щодо Орди”¹⁶. Деяко іншими були її взаємини з Південно-Західною Руссю. Життя населення Київської й прилеглих земель було важким, але воно перебувало, за народною мудрістю, далі, ніж Північно-східна Русь і Новгород, — і від ханського гніву і від ханської любові. Останні ж “зберігали за собою протягом довгого часу військову підтримку ординських сил у боротьбі із зовнішніми ворогами. ...Факт залишається фактом: у боротьбі проти Литви, хрестоносного натиску Володимиро-Суздальська, Новгородська, а згодом і Московська Русь повною мірою спиралася на підтримку Орди”. Та чи сприяло це збереженню геополітичних інтересів усіх русичів? Адже Орда забезпечувала перш за все інтереси власні¹⁷.

Пишучи про “по суті справи... союзний договір” 1243 р. великого князя Володимирського з Батиєм, представник іншого напрямку російської історіографії Л. М. Гумільов захопився “дипломатичною гнучкістю” Ярослава Всеволодовича, яка “уберегла Північно-Східну Русь від зайвих бід і від запустіння, що їх зазнала Київська Русь”¹⁸. Насправді головне полягає в іншому — союзницькі взаємини з Ордою свідчили, що геополітичні інтереси Північно-Східної й Південно-Західної Русі розходилися. На якийсь час — у другій половині XIII ст. — послаблюється інтерес північних земель до Києва та його спадщини¹⁹. Більше уваги приділяється суперництву з Литвою за Західну Русь. Така позиція схвально розглядається у довіднику-дослідженні В. В. Похльобкіна: “Зі всіх руських князівств тільки Московське князівство з самого початку займає ясну антилитовську позицію і проводить чітку антилитовську зовнішню політику, починаючи безпосередньо з середини XII в., тобто з моменту свого утворення*. Не володіючи спочатку достатньою військовою силою, невелике Московське князівство все ж таки веде активну зовнішню політику проти могутньої на той час Литви, спираючись... на татар”. Автор розповідає про спільні з татарами походи на Литву у 1259—1325 рр., вважає, що “правильність антилитовської політики Москви з’ясовується лише в перші десятиліття XIV в.”, пов’язує це з початком боротьби за спадщину Київської Русі, яку вели “етнічно строката” Литовсько-Руська держава та “Московське велике князівство як великоруський центр об’єднання всіх руських і східнослов’янських земель”. Для зіставлення зовнішньо- й геополітичних орієнтацій Північно-Східної та Південно-Західної Русі показовим є загальне порівняння сил Литви й Москви у першій чверті XIV ст.: “Видима сила в той історичний момент... на боці Литовсько-Руської держави, яка й територіально більша за Московське князівство і у військовому відношенні сильніша, і в економічному більш розвинута, і в культурно-історичному більш передова, а щодо своїх зовнішньополітичних зв’язків з Європою взагалі залишає Москву далеко позаду”²⁰. Ці обставини вплинули на тодішні геополітичні пріоритети Південно-Західної Русі, які схилилися в бік союзу з Литвою.

* Л. М. Гумільов ідентифікує антилитовську політику Москви з “антизахідницькою”. Та висловивши цю, назагал можливу версію, автор дещо механічно переносить свою схему й на політику правителів колишньої Золотої Орди. Він стверджує, що вони поділялися на дві “партії” — “западницьку очолював темник Мамай, а партію прихильників Московської Русі — хан Тохтамиш” (Г у м і л е в Л. Н. От Руси к России. — М., 1994. — С. 159).

Порівняна віддаленість і неучасть у військово-політичних акціях Сарая не означали відвернення загрози винародовлення українських земель. Основна небезпека виходила з Півдня. Розорене Подніпров'я, ослаблені Чернігівщина-Сіверщина й Волинь не могли сподіватися на допомогу колишніх співвітчизників по Київській Русі. Вони шукали її у тих, хто не підпав під ординське панування*.

Геополітичний аспект українсько-литовського зближення вимагає з'ясування мотивів дій обох сторін. Маємо уявити питання — чи реальну політику обрала Південно-Західна Русь в часи ординського ярма? Чи Литва могла стати противагою Золотій Орді та її доменам на Півдні, певною мірою захищаючи населення українських земель? Чи оптимальним для послаблення ординського ярма стало входження українських земель до складу Великого князівства Литовського? Чи відповідає дійсності його самоназва і характеристика як Литовсько-Руської держави?

Взаєминам південно-західних князівств Київської Русі з Литвою властиві риси ранньофеодального суспільства. До часу — це набіги з півночі та походи за даниною з Київщини й Волині. Наприкінці XII — на початку XIII ст. частішають набіги на південь — від Волині до Путивльщини. Іноді литовський фронт експансії на українські землі змикається із західним (польським), часом — литовці й русичі спільно протидіють польському наступу. В подальшому, крім звичного в ті часи прагнення збагатити за рахунок сусідів, коло спільних інтересів Південно-Західної Русі й Литви збільшується, особливо з виникненням союзу литовських земель. “Центр цього нового політичного ядра, — наголошує О. Є. Пресняков, — виник на руській території, в руському етнографічному середовищі на Чорній Русі..., **при найтісніших зв'язках з південною Руссю**”²¹. (Підкреслено нами. — Р. С.). У XII ст. Литва формується як балто-слов'янська держава, її правителі йменуються “королями Литви й Русі”, у XIV — прибирає назву “Великого князівства Литовського, Жомоїтського й Руського”, у першій половині XV — “Литовського й Руського”²². Еволюція назв засвідчує розширення Литовської держави за рахунок східно-слов'янських земель, які в окремі моменти становили 9/10 її території.

Перетворення ВКЛ на найбільшу державу Східної Європи²³ збіглося з остаточним розпадом Київської Русі. Включення до Литви територій, які “належали до високорозвинених у суспільно-політичному й культурному сенсі регіонів Давньої Русі”²⁴, не було процесом однобічним. Він не міг здійснитися без більш або менш значної співдії руського населення, що дбало про власні життєві інтереси. Якими були ці інтереси і як відповідали вони тодішній геополітичній ситуації у Східній Європі?

Агресивність Орди щодо Русі й Литви змінює співвідношення воєвничих і мирних засад литовських акцій на Півдні на користь останніх, робить їх більш зваженими. Посилюються прагнення відрізаної від Балтики Литви не просто розширитись, а й здобути на Півдні опору для протидії підтриманому папською курією нашестю німецьких орденів**, яке

* “Джерела не знають про вторгнення татарських військ... у Литву...”, — стверджує В. Т. Пашуто (“Образование Литовского государства”. — М., 1959. — С. 375). Вона зберегла “незалежність і після збройного походу галицько-волинського баскака Бурунда на литовські землі у 1258—1259 рр. Інші дослідники висловлюються обережніше, вказуючи на певну залежність Литви від Орди.

** “Хрестові походи в Прибалтику проти язичників, — зазначає Ю. М. Юргініс, — проголошувалися один за одним. Майже одночасно курія видавала булли, що забороняли продаж італійськими містами зброї арабам і німецькими містами — народам Прибалтики. **Литва була блокована...**” (Ю р г и н і с Ю. М. Причини позднего распространения христианства в Литве. — М., 1970. — С. 7 (Підкреслено нами. — Р. С.).

А. Тойнбі характеризує як “смертельний тиск Заходу *. Не знімається з порядку денного й необхідність постійно оглядатися на міцніючу Польщу. Брак свідочств з історії Литви і українських земель ** робить примарним детальний показ зростаючої тенденції до співробітництва та єднання литовців і руських. “У XIII в. українська колонізація, — зазначає І. П. Крип’якевич, — пішла і в землі над Німаном і Двиною. Данило в боротьбі з литовськими племенами, ятвягами і пруссами поширив державу в ті околиці, і він та його наслідники позасновували там нові міста (Городно, Кам’янець Литовський) — очевидячки, туди переходили військові залоги й господарські оселі з інших земель. Але вся та колонізація на північ не була така сильна й така численна, щоб могла зберегти український характер — вона розпливалася серед найближчого білоруського населення”²⁵. Багатшими є відомості про військові походи Литви на Південно-Західну Русь. Останні глибоко вкарбовувалися в історичну пам’ять, переходячи з одного літописного списку до іншого і відтворюючи жорстокі реалії епохи. Ї все ж — на жаль, чи на втіху — не доведено, що тодішні покоління розумілися на практичній політиці гірше, ніж їхні нащадки.

Взаємини між землями Південно-Західної Русі й Литви розвивалися в полі інтересів татарської займанщини. На Подніпров’ї — дещо інакше, ніж на Поділлі, і просто інакше, ніж на Волині й у Галичині, які довше зберігали власну державність. Відчуваючи більшу загрозу, Чернігівсько-Сіверська й Київська землі відповідно відвертіше прагнули до взаємодії з Литвою. Політика останньої в свою чергу виходила як з перетворення її на вагомий фактор геополітичного розкладу сил у Східній Європі, так і з того, що найбільша держава у цій частині континенту виникла на руській основі й території, перебувала під впливом більш високої руської культури, мала офіційну руську (українсько-білоруську) мову та об’єктивно відігравала роль одного з об’єднавчих центрів руських земель. Значний збіг геополітичних потреб Литви й Південно-Західної Русі створював реальне поле для їх спільної боротьби проти Орди.

Розширення зв’язків між напів’язичницькою Литвою та православною Південно-Західною Руссю, зближення їх внутрішньо- й зовнішньополітичних потреб надавало ширшого звучання міжнародним проблемам, дотичним до обох сторін. До цієї важливої обставини привернув увагу

* “Литовці останніми з європейських язичників відчували у XIII—XIV вв. шал християнських походів, — шал, який ще зберігався в Європі, незважаючи на повний провал християнських авантур в Сирії. Штаб-квартира тевтонських рицарів перебазувалась у 1308 р. з сирійського узбережжя до Марієнбурга... Марієнбург знаходився у гирлі Вісли, й увага тевтонського ордену ціле століття була прикута до Литви” (Т о й н б и А. Постигание истории. — М., 1991. — С. 145).

** Пошлемося на застереження М. С. Грушевського щодо даних, які стосуються початку литовсько-русських взаємин, а також періоду входження Київської та прилеглих земель до складу Великого князівства Литовського: “Ті звістки, які ми маємо про війни руських князів з литовськими племенами в X—XIII в., ... так побіжні й випадкові, що докладніше поняття про русько-литовські відносини тих часів трудно виробити” (“Історія України-Руси”. — Т. IV. — С. 5). Про кінець XIII ст.: “На жаль і тут наші відомості так бідні, що ми властиво можемо констатувати тільки результати, які ся (литовська. — Р. С.) політика досягнула..., і майже нічого не можемо сказати про те, як і коли сі результати досягали ся” (с. 13). З другого боку: “Про Київщину з XIV в. нам звісно до розпуки мало”; “В... боротьбі за київську (митрополичу. — Р. С.) катедру є багато хронологічних неясностей...”; “Ніяких звісток чи записок про прилучення Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо...” (с. 73, 77, 79). Насамкінець вчений зазначає, що довелося висвітлювати проблему прилучення всіх українських земель до Литви “при великій бідності звісток про сю литовську окупацію...” (с. 95).

В. Т. Пашуто: “З бігом часу балтійське питання з ливонського дедалі більше перетворювалося на загальноєвропейське, з його рішенням нерозривно пов’язувалися й долі Білорусії та України”²⁶. Уточнюючи місце України на геополітичній карті, зазначимо, що смертельну небезпеку для неї в першу чергу створювало прагнення Орди цілком приборкати землі Русі на шляху в Європу. Орда загрожувала й сусідам Південно-Західної Русі, з Литвою включно.

Досвід попередніх відносин засвідчив реальність їх об’єднання для протидії Орді. “Географічна близькість — зазначає М. К. Любавський, — обумовила між ними давніше житейське спілкування і мирного, й немирного характеру... В усобицях за столи полоцькі князі, як і південно-руські, почали закликати на допомогу “поганих”, але тільки цими “поганими” були вже не половці, а литовці. Литовці стали часто з’являтися в Полоцьку землю й самостійно”²⁷.

Зростання зовнішньої небезпеки посилює потребу співдії. Над Литвою нависає загроза з боку німецьких духовно-рицарських орденів, Русь огортає хмара ординського ярма. Спочатку налагоджується співробітництво між Литвою і Галицько-Волинським князівством, яким загрожували ще й поляки, угорці та німці. Над цим завданням багато попрацювали видатні особи двох держав — Данило Галицький та Міндовг²⁸. Одним з конкретних проявів прагнення до спільних дій стає одруження у 1253 р. Романа Даниловича з дочкою великого князя Литовського. Після смерті Міндовга Волинь і Галичина активно допомагають його сину Войшелку вирішувати внутрішні й зовнішні проблеми. “Литва, — вважає С. М. Соловйов, — готувалася остаточно злитися з Руссю під владою одного з синів Данила (Галицького. — *Р. С.*)”²⁹.

О. Є. Пресняков розкриває шляхи оформлення цього союзу — “За Войшелка й Шварна... з’являється ідея “унії” литовського і руського народів”. Її диктує життєва потреба “злиття литовських і руських сил у здійсненні єдиного історичного й політичного завдання”, особливості державного формування Литви. “Литовсько-руською була вже держава Міндовга... Початки організації, військової справи, культури, потрібні для розв’язання політичних завдань, були успадковані будівничими литовської державності у руської народності, точніше, не успадковані, а сприйняті, разом із залученням руських сил... до загальної творчої діяльності”. Всебічні руські впливи на внутрішнє життя північного сусіда зростали. Посилаючись на літописця, учений стверджує, що в Литві існувало “своєрідне соправління Войшелка й Шварна Даниловича”³⁰. Після смерті Данила Галицького у 1266 р. спільним противником побратимів був “Болеслав, монарха полский”. Свідчить “Кройніка о Русі”: “Шварно, князь дрогицкии й луцкии, з Воишелкомъ, кнземъ литовскимъ й жмодскимъ, собравши великие воиска руские й литовскии, воевали около Скаришева и около Вывыжі, Торжку й взяли много корыстеи и полону”. Нові битви завершилися укладенням перемир’я з поляками. 1267 р. “Воишелкъ отдал свое Литовское княжение зятю albo швагру своему Шварну” і подався в ченці³¹. Сталася “подія надзвичайної ваги”, з якої “почалося творення Русько-Литовської держави”, вважає М. Ф. Котляр, звертаючи увагу на те, що це відбулося “за сто років до вторгнення князя Ольгерда на Наддніпрянщину (1361)”³².

Перебування галицького князя на литовському престолі виявилось нетривалим. О. Є. Пресняков так пояснює причини зміни ситуації: “Спроба утвердити на великому княжінні Литовському руську династію не вдалася і не могла вдатися без опори на об’єднані сили південної Русі.

А сили ці були розбиті княжими роздорами, і яким би сильним не був руський елемент у Литовській державі, побудованій на руській основі, але без такої опори він не міг відігравати керівне значення у подальшій організації її”³³. Натомість у Галичі з’явився ординський намісник. Це ускладнило взаємини Галицько-Волинського князівства з руськими землями, Литвою та сусідами на заході й півдні.

Зростаючі впливи Литви позначились на її зовнішньополітичних і військових акціях на півдні (спрацьовував принцип “Noblesse oblige”). Визначилися наміри скористатися геополітичною спадщиною Київської Русі. Крім розрахунків перебрати важливі стратегічні позиції Південно-Західної Русі, виникало заманливе прагнення дістатися теплих морів. Зі свого боку, в захисті від руйнівних набігів з півдня було життєво зацікавлене населення українських земель. Спільну небезпеку для Русі й Литви становив Крим. Він став не тільки головною перепорою на шляху Литви до Чорного моря, а й головним визискувачем приєднаного до неї населення Русі.

Специфіка політичної й економічної структури Кримського ханату породжувала постійну небезпеку для його сусідів. Екстенсивний розвиток скотарства, зневажання землеробської праці диктували невщухаючі агресивні акції Криму. “Вихід з господарських ускладнень татари знаходили, — зазначав А. О. Новосельський, — не в розвитку виробничих сил, для чого природні умови надавали повну й широку можливість, а у відшукуванні сторонніх джерел достатку, якими стали для них безперервні війни з сусідами і стягування з них примусових платежів”³⁴. Населення Подніпров’я й Поділля стало жертвою войовничих нападів, полонення й продажу людей на невільничих ринках. І. Лисяк-Рудницький вважав “національним промислом кримських татар... людоловство”³⁵. Від першої половини XIV ст. веде свій початок державність у Криму, за правління хана Узбека державною релігією стає іслам³⁶. Згодом тут зміцнює позиції могутній темник Мамай. Крим, зазначає М. С. Грушевський, на кілька віків стає “надзвичайно важливим і згубним фактором в історії українського життя”³⁷.

Взаємини з Кримом наочно виявили геополітичні позитиви й негативи Великого Степу в історії України. “Степ, — пояснював визначний дослідник української колонізації Д. І. Багалій, — не був перепорою для розселення осідлого люду, але разом з тим він не захищав його від татарина”³⁸. Привертає увагу й думка Я. Р. Дашкевича щодо особливостей українських кордонів: “Степовий кордон на Україні — це дві зони реального політичного й воєнного впливу, слідом за якими, а деколи і попереду яких “просувалося” народногосподарське використання територій, часто навіть всупереч бажанням політичної влади”³⁹. Йдеться про народну колонізацію, природним об’єктом якої був причорноморський степ і яка не припинилася в “литовську добу” історії.

Південно-Західна Русь постала перед відповідальним вибором. Знесилена кочовиками й феодалними війнами, вона зазнала величезних територіальних, людських, політичних і моральних втрат від ординського нашествия. Завершилося, зазначає М. К. Любавський, “спустошення Середнього Подніпров’я, яке здійснювали раніше половці, і після них тут уже залишалось дуже мало народу”. Частина населення знищили ординці, частина врятувалася в Галицькій землі (деякі навіть у Закарпатті), частина — в лісових масивах на півночі Київщини й Чернігівщини, болотах Полісся⁴⁰. Цей напрям народної міграції пояснювався органічними зв’язками земель Давньої Русі, зокрема князівств Волині та Галичини з Києвом⁴¹.

Величезні простори України, вважав М. С. Грушевський, послаблювали страхіття ординської навали⁴². Відомий знавець середньовіччя

М. К. Любавський звертав увагу на масовий перехід жителів винищеної Ордою Київщини до Прикарпаття: “Після вчиненого ними (татарами) погрому й спустошення середнього Придніпров’я більша частина населення Південно-Західної Русі збилася в Галицько-Володимирській землі”. Приплив населення з Подніпров’я зміцнив західних русичів. “Цим-то збільшенням населення в Галицько-Волинській землі і пояснюється значна роль, яку відігравав Данило Романович зі своєю братією в політичних подіях свого часу... Взагалі з усіх галицько-волинських князів Данило Романович був найсильнішим, наймогутнішим. Цей факт можна пояснити... посиленням його військових і фінансових засобів, а це, у свою чергу, — припливом населення до Галицько-Волинської землі”⁴³.

М. К. Любавський вказав на місце “зосередження” Південно-Західної Русі у виокремленні української народності. Воно, “безперечно, відіграло свою роль і в етнографічній еволюції руського народу, сприяло племенній консолідації і відособленню малоросійської, української його гілки. Південноруські племена, які під тиском татар збилися на північ, у лісові області Волині й Київщини, та на північний захід, на предгір’я Карпат, згуртувалися тепер остаточно в одну народність, яка розмовляла однією мовою, з невеликими відмінностями говорів окремих місцевостей”⁴⁴.

Спадщина Галицько-Волинського князівства вагомо позначилася не тільки на подальшій долі західноукраїнського населення, якому судилося найдовше перебувати у складі чужих держав. О. Є. Пресняков зазначив, що “ця південно-руська держава” залишила “по собі живу традицію у суспільно-політичній особності, якою південноруські землі користувалися в складі Литовської держави і Польського королівства”⁴⁵. Це, безперечно, сприяло збереженню української народності.

Пошук шляхів її виживання й розвитку доводилося вести за умов бездержавності та кардинальної зміни геополітичної ситуації у Східній Європі. Знесилене виснажливою боротьбою населення Подніпров’я й прилеглих князівств не могло власними силами відродити втрачену державність. Вихід вбачався в об’єднанні з реальною силою, що складала протизвагу Орді, — ВКЛ. “Успіхи... у боротьбі з татаро-монголами, — зазначає литовський історик Р. Батура, — складова частина визвольної боротьби, яку вела Русь, починаючи з XIII ст.”⁴⁶. Використовуючи народне прислів’я, зауважимо: за цих умов, литовський гість (володар) видавався кращим за татарина. У фундаментальній праці сучасних українських дослідників зазначається: “Перехід з-під принизливої влади Золотої Орди у залежність від Литовського князівства часто сприймався як визволення”⁴⁷.

Відповідно населення Південно-Західної Русі не чинило помітного опору поширенню ВКЛ. Литва стала найбільшою за територією країною Східної Європи і відіграла важливу роль у житті південноруських земель. “Територіальна, зовнішня історія Литовсько-Руської держави в часи Ольгерда, — зазначав уважний до геополітичних проблем О. Є. Пресняков, — характеризується передусім тим, що зміцнілий державний центр служить опорою для південного напрямку (iii) політики”. Реалії співжиття у двоєдиній феодальній державі приваблювали обидві сторони: “Як розуміти зв’язок обох половин Чернігівщини з Литвою? Це не інкорпорація”. Литовські князі так само, як і руські, “спираючись на місцеві інтереси й взаємини, тримають себе як самостійні князі, що перебувають лише у слабкій залежності від великого князя”⁴⁸.

Окреме значення в розвитку ВКЛ належало Києву — державному, політичному, культурному й релігійному центру давньої Русі. Він і далі уособлював у історичній свідомості східних слов’ян золотий світанок їх

розвитку й культури. Володіння Києвом зміцнювало міжнародні позиції Литви, України, що народжувалася, слов'янства в цілому.

“Вся Русь має належати Литві”, — заявив 1358 р. Ольгерд. Домовляючись з Тохтамишем проти Сарая, Вітовт обіцяв йому владу над Золотою Ордою, а той литовцю — “посадити его на всей Русской земле”. Що ж до Москви, то вона виступила з планами об'єднання територій Давньокіївської держави пізніше — у XV ст.

Приєднання до ВКЛ дало можливість українським землям послабити ординське ярмо і дістати у складний і мінливий історичний період необхідний час для національного згуртування. Перебуваючи у складі Литви, вони за багатьма важливими показниками відігравали в ній провідну роль, що створювало й певні умови для розвитку власної матеріальної й духовної культури. Особливість соціальної структури цієї держави — “синтез ранньофеодальних інститутів незавершеного феодалізму корінної Литви з розвинутими структурами феодально-роздробленого устрою” земель Київської Русі⁴⁹.

Після відносно швидкого та безболісного переходу українських земель під владу ВКЛ настав сприятливий перший період перебування в ньому. Опинившись в іншій державі, українські елементи забезпечували розвиток її й свого життя та культури. Органічні зв'язки між західними землями й Наддніпрянщиною зміцнювали місцевих феодальних володарів і боярство Волині, княжі роди якої існували і у XV—XVI ст. Подібний процес відбувався й на українських землях, які опинились у складі Литви раніше. “Здрібнілі княжі роди, — зазначає З. Книш, — намножилися й розсіялися по Україні, всім своїм побутом, мовою, культурою і звичаями зрівнялися з українцями, ввійшли в український нарід, як його частина. І через те населення тодішньої України почуває себе не литовцями, тільки українцями або по тодішній національній термінології — руськими. Хоч спочатку Литва завоювала Україну мечем, пізніше Україна відвоювала Литву своєю культурою і не має потреби протиставитися Литві збройно”⁵⁰. Так виглядали своєрідні шляхи “перетікання київської спадщини” в українську історію, спір про які продовжується й нині⁵¹. Інший вигляд набували процеси цього ж “перетікання” в білоруську та російську історію, залишаючи поле як для спільних, так і для відмінних геополітичних інтересів різних гілок східного слов'янства.

“Темні (маловідомі. — Р. С.) віки” перебування українських земель у складі Литви певною мірою зберігали й перспективи національного державотворення. Вирішувалися недовсягнені за умов панування Орди зовнішньополітичні завдання. Кордони Литовсько-Руської держави швидко просунулися на південь. Вдалося не тільки послабити ярмо Золотої Орди, а й здобути певні можливості для відновлення зруйнованих нею територій Південно-Західної Русі. Відтоді як ВКЛ розширилося за їх рахунок, відбувався процес своєрідного перебрання ним геополітичних інтересів українських земель на Півдні. Литва допомагає створювати заслін на шляху грабіжницьких походів з Криму. Адже боротьба “проти татарської загрози” “становила центральну проблему української історії аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II”⁵². Українські землі спиралися в цій боротьбі на допомогу ВКЛ ще до “литовського періоду” їх історії. В середині XIII ст. Міндовг разом з Данилом Галицьким “взя все города, сидящие за татары”⁵³. Через століття Литва більш рішуче діє на Поділлі й у Подніпров'ї. Захист геополітичних інтересів, успадкованих від Київської Русі, аж ніяк не диктувався альтруїзмом нового володаря південно-західних земель, але не міг не включати оборону їх рубежів від загрози з Криму.

Ординське ярмо обмежило вибір верхів українських земель і не залишило його простому люду. Втім настрої більшості їх населення за часів “безкняжжя” або “дрібнокняжжя” відігравали неабияку роль. І верхівку, і низи приваблювало приєднання до держави, яка “все ще залишалася менше залежною від Орди, ніж інші частини руської землі”⁵⁴, і навіть виступала її противником. Звідси сподівання, що українські території зможуть звільнитися від влади Сарая.

Принципова оцінка реальної ролі Литви в історії українських земель пов’язана з дискусією щодо “Синьоводської проблеми”⁵⁵. Позичії сторін значною мірою залежать від ставлення до ВКЛ як до одного з центрів об’єднання руських земель. Не входячи із зрозумілих причин у розгляд спеціальних питань, зауважимо, що позиція Ф. М. Шабульдо щодо “Синьоводської проблеми”, на нашу думку, більше відповідає логіці історичних подій та еволюції геополітичного становища Південно-Західної Русі у XVI ст.⁵⁶

По-перше, Ольгерд розумів стратегічне значення Півдня для ВКЛ. “Відавши Кейстутів оборону Литви на заході й півночі, — писав К. Г. Гуслистий, — Ольгерд зосередив свою діяльність на сході і півдні, продовжуючи політику свого батька (Гедиміна). Він поставив своєю метою приєднати до Литви “всю Русь” і добивався цього з винятковою наполегливістю”⁵⁷. По-друге, невідповідними стали ні вибір Поділля першочерговим об’єктом серйозного удару по ординських силах, ні здійснення цього плану на початку 60-х рр. XIV ст. “Момент, — зазначає О. Я. Єфименко, — було обрано вдало”⁵⁸. Боротьба за владу в Сарай набула тоді особливої, хоча й дещо показної, гостроти (її інспірував у своїх цілях беглербек — вищий посадовець Орди кримський емір Мамай), а Поділля найменше з українських земель відчувало безпосередній тягар ординського ярма. Отже, “вожді татарської сили в західному Причорномор’ї залишилися без опори в тилу, в Золотій Орді”⁵⁹. Звідси розрахунки дістати активну допомогу місцевого населення. По-третє, задум походу Ольгерда* не обмежувався Поділлям. Він мав на меті й приєднання Подні-пров’я** та Сіверщини⁶⁰. Про це свідчить і участь загонів з Київської та інших земель Південно-Західної Русі в битві на Синіх водах⁶¹ і включення їх до ВКЛ одразу після розгрому ординців на Поділлі*** — головний передбачуваний наслідок битви. Ще один полягав у виявленні симптомів послаблення Орди. Відпадинню Подніпров’я й Поділля сприяла й особливість державного устрою азійських напівкочових військово-феодалних державностей, що залишала окраїнним адміністративним одиницям певну свободу дій. Битва на Синіх Водах завершила загальне формування території Литовсько-Руської держави.

Перемога на Синіх Водах помітно вплинула й на розклад геополітичних сил у Східній Європі, вперше підважила безроздільне панування Золотої Орди в регіоні. “Цей військово-політичний удар по Орді, — наголошував російський історик В. В. Похльобкін, — був завданий Литвою за чверть

* О. Є. Пресняков зазначає, що “організаторами литовської влади на Подоллі були Коріятовичи, не Ольгерд” (Лекции по русской истории. — Т. II. — М., 1939. — С. 72).

** І. Б. Греков вважає, що Ольгерд “взяв у 1362 р. Київ, а в 1363 р. завдав поразку на річці Сині Води татарським військам” (“Восточная Европа и упадок Золотой Орды”. — М., 1875. — С. 43).

*** За М. Стрийковським, вигнані з Поділля татари спочатку опинилися в Криму, а потім переселилися в Добруджу (Див.: Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его “Хроника”). — М., 1966. — С. 169—170).

віку до Куликовської битви, яка, таким чином, була лише наслідком і розвитком того підриву військової сили Орди, початок якому поклала Литва” (виділено в книзі. — Р. С.)⁶². Сині Води, важливі зрушення в становищі Поділля й Подніпров’я, просування кордонів Литовсько-Руської держави до гирла Дніпра стали початком зламу геополітичної ситуації на величезних просторах Східноєвропейської рівнини * що змінило становище українських земель.

Приєднання до ВКЛ не означало повного звільнення Південно-Західної Русі з-під влади Орди. Їй продовжували виплачувати данину. На грошах, випущених київським князем Володимиром Ольгердовичем, і далі карбували тамгу⁶³. “Однак, — зазначає Р. Г. Скринников, — сплата данини не була рівнозначна системі панування, яка йменувалася татарським ярмом”⁶⁴. Водночас, на нашу думку, не можна оцінювати становище земель Південно-Західної Русі у складі ВКЛ виключно з позицій його суперечок та боротьби з Московським великим князівством. В умовах бездержавності українські землі повинні були шукати невідкладного захисту, рятуватися від загрози винародовлення, яка насунулася з півдня. Об’єктивне розходження геополітичних орієнтирів після розпаду Київської Русі, як зазначається і в новітніх працях російських істориків, визначило різний характер взаємин з Ордою Північно-Східної Русі, з одного боку, та Південно-Західної, — з другого. Тому тактичні зобов’язання підтримати її протимосковські дії не були надто несподіваними. Закиди щодо них видаються недостатньо обґрунтованими⁶⁵. Адже у відповідності з тодішніми реаліями не зважала на спільне минуле й Москва. Невдовзі вона разом з татарськими ордами з Криму й Казані воюватиме сіверські міста⁶⁶, а пізніше Іван III спонукатиме Менглі-Гірея до руйнівних набігів на Київ. У подальшому все ж почнуть переважати інші історичні, передусім релігійні, фактори, що діятимуть на користь об’єднання сил східних слов’ян.

Тоді ж (в середині й другій половині XIV ст.) ВКЛ воювало з Москвою за Смоленські землі на північ від нього — збройні сутички лише зачепили Путивльщину. Водночас Литва активно протидіяла агресії німецьких рицарських орденів, що загрожували всій Русі. До часу ВКЛ певною мірою стримувало й розгортання руйнівної польської експансії на українські землі. Цьому сприяла й внутрішня структура ВКЛ. Руська основа і значна децентралізація дали можливість зберегти мову, важливі елементи права, судочинства й адміністративної організації, церковний статус окремих територій, насамперед Київщини — важливі складові, пов’язані як з державницькою спадщиною Київської Русі, так і з майбутнім українства. Ольгерд, зазначає О. Халецькі, “був достатньо мудрим, щоб залишити всім рутенським територіям певну ступінь автономії, задовольняючись заміною їх місцевих князів членами своєї власної родини”⁶⁷. Під впливом більш розвиненого руського цивілізаційного середовища литовські володарі не виявляли нахилів докорінно змінювати його традиції й звичаї.

Розуміючи всю умовність застосування сучасних термінів для характеристики середньовіччя, наважимося зазначити, що визначена обопільним прагненням до об’єднання і вищістю культури руського населення віротерпимість ВКЛ у феодальні часи може вважатися однією з головних ознак суспільств, що нині йменуються демократичними. Проблема віротерпимості набула особливого значення на рубежі XIV й XV ст., виразно впли-

* Л. М. Гумільов схильний надати наслідкам Синьоводської битви більш далекосяжного, втім гіпотетичного звучання: “Литва отримала такий козир, який міг би допомогти їй виграти гегемонію у Східній Європі” (Г у м і л е в Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — М., 1992. — С. 572).

ваючи на геополітичну розстановку в Європі. “На 1400 р., — зазначає А. Тойнбі, — західне і православне християнство, раніше цілком ізольовані одне від одного, опинилися у безпосередньому зіткненні по всій континентальній лінії від Адріатичного моря до Північного Льодового океану”⁶⁸. Україні судилося потрапити в епіцентр нового жорсткого розмежування, цього разу в рамках єдиної конфесії, але від того не завжди менш гострого, ніж попередні. Загалом перебування у складі спочатку віротерпимої Литви становило, з одного боку, важливий чинник геополітичних орієнтирів православної Південно-Західної Русі, а з другого, — відіграло суттєву роль у збереженні цивілізаційної ідентичності її населення.

Західноруський, або Білоруський, літопис з піднесенням розповідає про високий міжнародний авторитет ВКЛ ще за часів Вітовта: “Не токмо же Руськая земля вся, но и еще ж господар Угорской земли, зовемый цесар римский и велицей любви живуще с ним. Тол би ми ся уверило. Неколи будужи тому славному господарю, бывши ему во своему граде, зовемый Луческ Великий (Луцьк), и посла послы своя королю угорскому, зовемому цесару римскому, и повели ему быти к себе. Он же без всякого ослушания вскоре приеха к нему и своею королицею, и честь велику и дары многи подаваше ему и оттоле в них утвердися велика любовь”. Серед іншого літописець розповідає про взаємини Вітовта з “христілюбивим царем царьгородским”, “туруским (турецьким) царем”, “Ческим королівством”, Ягайлом, “держашчи стол Краковского королевства”. “Також великий князь московский во велицей любви живяще с ним”; “велици князи немецки, по немецкому языку зовемоме миистрове, еще же господар земли Молдавской и Бесарабской, по власкому языку зовемем воеводы, також господарь той земли Болгарской, по болгарскому языку зовемья деиспоты”. Окрему увагу приділено литовсько-татарським взаєминам: “Сий же великий князь Александр, зовемый Витовт, во великой чести и славе пребываше. Бяше ему неколко от своих городов во велицем граде Киеве нарицаемом, й прислашеса к нему велици ордынские князи, полечааяся ему под великую службу, и просяще у него царя на царство”⁶⁹.

Попри ідилічне зображення Вітовта та його зовнішньополітичних досягнень, що, як і негативне ставлення до “князів, які сіяли конфлікти”⁷⁰, відбивало “формування уявлень про позитивний ідеал справедливого князя”, літописець зафіксував зростаючу роль ВКЛ у житті регіону. Зміцнення міждержавних позицій Литви наближало звільнення українських земель з-під ярма слабнучої Орди. Вже у XIV ст. помітні позитиви й у відновленні їх контактів зі слов’янськими та балканськими краями, піднесенні ролі у міжслов’янському спілкуванні. Все це провіщувало майбутню, значно активнішу участь України в міжнародних відносинах.

Литва прийняла християнство пізніше інших держав Європи⁷¹, і наступ католицьких хрестоносців, які з надзвичайною жорстокістю діяли під звичною машкарою тих часів — релігійною, викликав (принаймні до Кревської унії 1385 р.) загальне несприйняття ще не хрещених або щойно обернених у католицизм литовців. Майже півтора століття язичники-литовці відбивали агресію німецьких орденів — по суті теократичних держав, але проповідники обох гілок християнства не зазнавали в Литві жодних переслідувань. На доказ цього Ю. М. Юргиніс стверджує, що “після введення християнства ані папа Римський, ані монашеські ордени, незважаючи на їх зусилля, не знайшли у Литві жодного мученика, якого могли б проголосити святым”⁷².

Руська основа ВКЛ знімала проблему ставлення до релігійних вірувань населення приєднаних земель Південно-Західної Русі. “У церковних справах вплив українців у Литві був значний, — вважає Е. Вінтер. — Великий князь Ольгерд мав цілком поважний намір перейти з своїм народом до православ'я. Декотрі його сини, що були удільними князями, дійсно прийняли православ'я. Православна церква дуже старалась про християнізацію литовців, так само як німецький орден і Польща змагались за душу цього народу. Хоч сам Ольгерд помер нехрещеним, проте він уже з державно-політичних причин дуже дбав про розвиток православної церкви в Україні”⁷³.

Чи мала Русько-Литовська держава достатні можливості надовго захистити українські землі, які, перебуваючи під будь-якою владою, незмінно привертала до себе “несите око” не лише безпосередніх сусідів, а й віддалених держав? На це питання важко відповісти позитивно. По-перше, бурхливе розширення ранньофеодальної держави не забезпечувало її органічну тривку структуру. Загострення внутрішньолитовської боротьби за владу ускладнювало й нормальне життя південних володінь ВКЛ. До того ж особливості християнізації Литви віддаляли більш передові — економічно й культурно — елементи від центральної влади. Водночас М. С. Грушевський, з'ясовуючи “незвичайні здобутки литовської політики в українських справах”, наголошував: “властивим її талісманом був такий руський характер в. кн. Литовського”⁷⁴.

Українські землі після Кривської унії

Дальший розвиток геополітичної ситуації навколо українських земель пов'язаний з новою розстановкою сил на їх західних кордонах. Визначальним фактором стало зміцнення Польщі, в свою чергу пов'язане з посиленням королівської влади, якій вдалося, починаючи з XIII ст., успішно долати роздробленість польських етнічних земель. У XIV ст. цей процес завершився, і перед Королівством Польським постала звична для феодальної держави проблема дальшого розширення. На Заході й Півдні зміцнилися династії Габсбургів, представник якої Рудольф у 1273 р. був обраний німецьким королем, та Люксембургів, які захопили чеський престол. В Угорщині Арпадів змінила Анжуйська династія, зв'язана з багатьма європейськими домами. На південно-західних схилах Карпат почався процес утворення Волоського князівства. За цих умов найбільш безпечним видавався шлях Польщі на родючий Схід, послаблений татарською навалою. Цього прагнув і могутній Рим, розраховуючи використати Польщу для поширення західної течії християнства на всю Європу.

Просування поляків на українські землі посилювалося за Казимира Великого, якому в 1340 р. вдалося захопити Галичину. Цей західноукраїнський плацдарм мав забезпечити дальшу експансію Польщі на Схід. Готуючись до неї, Казимир уклав династичні союзи з Чехією (1348) та Угорщиною (1350). Майбутні напрямки експансії Кракова віщував і договір з Орденом (1343), який перекреслював укладений раніше — у 1325 р. польсько-литовський союз проти німців. Забезпечивши північні кордони, Польща отримувала додаткові шанси у боротьбі за Волинь. Середньовічні союзи недовговічні — суперечності з Угорщиною на Півдні за українські землі та з Орденом на Півночі — за литовські не згасали. Їх мали врегулювати нові війни, що велися за Галичину ще чверть віку. Суперництво за Волинь тривало набагато довше. Що ж до Казимира, то, воюючи й замирюючись з угорцями й литовцями, він шукав сприяння Орди, якій Поль-

ща зобов'язалася платити щорічно. Його супротивником у боротьбі за західноукраїнські землі виступив молодший син Гедиміна та брат Ольгерда православний литовський князь Любарт (Дмитро), який правив на Волині. Після понад десятиліття суперництва Литві вдалося залишити за собою цю українську землю *. У XIV ст. боротьба за неї з перемінним успіхом розтяглася на чверть століття⁷⁵. Головні запобігання Кракова спрямовувалися на забезпечення підтримки Риму, в якому Польща вбачала свого основного союзника й патрона. Прагнучи зробити свою країну єдиним представником інтересів Риму на Сході, Казимир пообіцяв папі Клименту VI докласти рішучих зусиль, щоб здійснити першочерговий план — “створити в руських землях (Галичині й Волині. — Р. С.) сім католицьких єпископів зі своєю метрополією”. Папа в свою чергу в 1352 р. закликав до хрестового походу на Литву⁷⁶, яка становила головну перешкоду на шляху Польщі на Схід. Більша за свого сусіда Литва володіла більш значним військовим потенціалом. До її складу входили Волинь, Подніпров'я — омріяні об'єкти польської експансії, а також Сіверщина, де були сильними й промосковські впливи. Знову захиталася внутрішня стабільність Польщі. За цих умов Краків прагнув розв'язати власні проблеми звичним засобом середньовіччя — династичним союзом з ВКЛ. Йшлося про те, щоб нав'язати новому державному об'єднанню зовнішньополітичний курс, який перемиг у боротьбі за польську корону після припинення родоводу династії П'ястів.

О. Я. Єфименко стосовно виникнення польсько-литовського союзу зазначає, що Кревську унію “не можна назвати інакше, як однією з тих випадковостей, якими сповнене життя”⁷⁷. Сьогодні про “випадок” пише й Н. М. Яковенко⁷⁸. На нашу думку, вибір чоловіка для зведеної на престол у 1384 р. дочки короля Угорщини Людовіка Ядвіги був закономірним актом, спрямованим і на розгортання експансії феодальної Польщі. На це вказує боротьба в сеймі навколо одруження Ядвіги з австрійським герцогом Вільгельмом. Відмова від союзу з династією Люксембургів стала перемогою прихильників активізації походу на Схід, провістивши зміну геополітичних пріоритетів Польщі.

Іноді стверджують, що вона об'єдналася з Литвою виключно для протидії німецькій агресії. З. Х. Новак — один з авторів п'ятитомної “Історії польської дипломатії” дивиться на причини укладення унії ширше: Таке, пише він, “диктувалося й іншими, не менш важливими мотивами, **особливо з боку Литви**, — використанням союзу з Польщею для експансії на схід, в руські землі, а також більш успішної протидії татарським наїздам. Малопольське панство, яке було мотором укладення унії Польщі з Литвою, вбачало в ньому кращі можливості для здійснення експансії на схід, не лише в напрямку Червоної Русі (яку воно твердо вирішило врешті відібрати в Угорщини), але також Волині й Поділля”⁷⁹. Слабким місцем положення є виділена нами вказівка на те, що Литва, йдучи на унію з Польщею, більш ніж остання була зацікавлена в експансії на Схід. Справді, боротьба з Московською Руссю не становила тоді для Польщі першочергового завдання — спільного кордону між ними ще не було, але таким завданням була експансія на українських землях.

* У 1352 р. у грамоті, укладеній Казимиром та литовськими князями, сторони домовилися: “Королю держати всю землю Львівську, а нам — Володимирську, Луцьку, Белзьку, Холмсько-Берестейську” (Грамоти XIV ст. — К., 1974. — С. 30). Див. також: В о й н о в и ч Л. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII—XV ст. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 2-й. — Львів, 1995. — С. 35.

“Першою східнослов’янською, українською територією, яка опинилася під польським пануванням”, стала Галичина⁸⁰. Краків і Варшава розглядали її як обов’язковий плацдарм дальшого розгортання експансії на південний схід. “Близькість цих земель до Зах. Європи, — вважав І. П. Мазепа, — вирішила їх долю не на користь України”⁸¹. Із загарбанням Галичини розпочався загальний наступ на українські землі. Падіння Галицько-Волинської Русі виявило їх стратегічну вразливість не лише на східному та південному, а й на західному напрямках; **небезпека їх поділу стала реальністю**. Відтоді цей фактор визначав подальший розвиток історії та геополітичного становища України.

З тих часів і до кінця XVIII ст. Польща вагомо впливає на міжнародні відносини у Східній і Центральній Європі. Остаточо прибираючи Галичину, вона вже не потребує допомоги Угорщини, яка володіла Закарпаттям та Буковиною, виявляла активність і на північ від Карпат. Унія перекреслила претензії ВКЛ на роль об’єднувача руських земель. Литва виявилася неспроможною захистити західноукраїнські території.

Поступове розчинення в складі Польщі — доти найбільшої східноєвропейської держави — серйозно позначилося на долі України. Краків всіляко прагнув витіснити свого партнера з Південно-Західної Русі. Становище ускладнювалося тим, що Орда, дотримуючись звичної лінії на розпалювання суперництва між сусідами, часом переключалася на співробітництво з Литвою^{81-а}.

У планах протидіяти експансії хрестоносців головні надії покладалися не на збройні сили невеликої тоді Польщі, а на близькість останньої до папства, що мало утримати духовно-рицарські ордени від дальшого розгортання агресії проти Литви. На певний час хрестоносців зупинили. Але неофіт-католик Ягайло * і литовська верхівка опинились у повсякденній залежності від більш досвідчених польських клеру й знаті **.

Міжнародні позиції ВКЛ дедалі слабшали. Зміцнивши їх на півночі, воно неухильно втрачає їх на півдні. Разом з послабленням литовського елемента у спільній з поляками державі погіршується й становище Русі. Вже під час підготовки унії папство вимагає, щоб “королева возз’єднала Руську землю з королівством Польським”⁸².

Українські землі, що становили надзначуший елемент внутрішньої структури й усього життя Литовсько-Руської держави, розглядалися в Польщі як викуп, сплачений язичником Ягайлом за корону і допущення до вищого, католицького світу. Саме так трактувалися його зобов’язання за Кревським актом 14 серпня 1385 р. — “краї свої Литву й Русь назвічно приєднати до Корони Королівства Польського”⁸³. Литовські князі, що супроводжували патрона на весілля, “мали зістати ся в Кракові... закладнями, на забезпечення Ягайлових обіцянок. Коли... захотіли вертати ся на Литву, мусіли на то просити дозволу Ядвіги й польських панів, і особними грамотами обов’язали ся далі відповідати за обов’язки, прийняті на себе Ягайлом”⁸⁴. Спочатку він не відчуває себе володарем польського трону, йменується лише “паном і опікуном королівства Польського” (“dominus

* “Швидко цей слабкохарактерний нащадок Гедиміна підкорився цілком впливу нового середовища, що оточувало його” (А н т о н о в и ч В. Б. “Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори”. — К., 1995. — С. 541).

** Відомий польський історик Х. Ловмянський розглядав Кревський акт 1385 р. як угоду про інкорпорацію литовських земель. Про деякі інші трактовки польської історіографії (Див.: Г р е к о в І. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975. — С. 4—7).

et tutor regni Poloniae”) *. Ягайло зобов’язався передати нареченій “як шлюбний дар, що народною мовою називається *віно*, землі Куявії й Русі з їх же всіма замками, фортецями, містами, муніципіями, повітами, селами...” **.

Зобов’язання швидко втілюється в життя. 1386 р., по смерті Люберта, Ягайло поширює польську владу на Волинь. У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається документ “польського князя Владислава” (Ягайла), який у 1387 р. обіцяє жителям Русі компенсацію за втрати під час походу Ядвіги на Русь і зобов’язується перешкодити поверненню угорської влади на західні українські землі ⁸⁵. Під тиском війська Ядвіги, підтриманого Вітовтом і кількома литовськими князями, угорці відходять з Галичини. Як “*heres Russiae*” (“вотчич Русії” ***), повертаючи привілеї вищим верствам місцевого населення, дочка угорського короля урочисто обіцяє “ніколи не відділяти волостей галицьких від польської корони і не ставити їх під владу будь-яких князів”. Краків посилює наступ, тоді як претенденти на великокняжий литовський стіл часом забувають про Південно-Західну Русь, що наприкінці XIV — у XV ст. свідчило про “взаємовідчуження Литви й Русі (Білорусії і України)” ⁸⁶.

Домінування Кракова визначало наслідки боротьби між частинами “двоєдиної держави” за Україну. Володіння нею забезпечувало вирішальну перевагу не тільки всередині “*oboju paoduw*”, а й у пануванні над Східною Європою, обумовлювало включення в боротьбу за неї інших держав, надавало походам на українські землі особливої жорстокості й тривалості. Важко не погодитися з припущенням І. Шевченка: “Якби Польща й Литва після XIV століття залишилися окремими державами, сьогодні ми, мабуть, студіювали б (відкрито) боротьбу між ними за владу над Руссю” ⁸⁷.

Майже століття Литва ще житиме інерцією, живитиметься традиціями самостійності й непокорюю князів, які не бажали віддаватися на ласку Кракова. Виступ Вітовта проти Ягайла призвів наприкінці XIV ст. до часткового відновлення престижу великокняжого литовського столу. Проте це не принесло Русі вагомої користі. Сподівання на те, що Вітовт у відповідь активно підтримає руські сили у боротьбі з поляками, не виправдалися. Він, зазначав В. Б. Антонович, дотримувався “цілком самостійного способу дій, що не відповідав ані намірам Ягайла, ані прагненням представників руської партії” ⁸⁸.

Зірка Вільнюса дедалі згасала, а покатоличення верхів Литви відвертало їх від орієнтації на тісне співробітництво з українськими землями. Вітовт надавав більшого значення унії з Польщею. Посилюючи централізаторські заходи та притісняючи православ’я, він “тримав Русь у “залізних ланцюгах” ⁸⁹. Проте інколи змушений був відступати. Оволодівши в 1392 р. Києвом, Вітовт передав його відомому проруськими настроями Скиргайлу. “Навколо Скиргайла в Києві почала зосереджуватися вся західна Русь; області й міста надсилали йому грамоти з виявленням відданості й вірності. **Київ зробився центром Русі, з яким великий князь литовський повинен був рахуватися і брати до уваги його інтереси при встановленні загального напрямку своєї політики**”, — стверджував В. Б. Антонович ⁹⁰ (під-

* Втім непевність становища супроводжувала його й у подальші часи, зокрема після смерті Ядвіги у 1399 р., коли знову постало питання щодо права Ягайла на польський трон.

** Наводячи цей документ, О. Є. Пресняков зауважує: “Оскільки тут *Russiae* стоїть поряд з польською волостю Куявією, то, природно, розуміють під нею Галичину”, (“Лекции по русской истории”. — С. 82).

*** Частина спільного титулу королівського подружжя, яким пізніше йменував себе й Ягайло — “*rex Poloniae, princeps supremus Litwaniae et heres Russiae*”, (“король Польщі, великий князь литовський і вотчич руський”). У “Великій історії України” Ядвіга титулується “панею Русі” (Львів, 1993. — Т. 1. — С. 310).

креслено нами. — Р. С.). Ведучи далі боротьбу з Ягайлом, Вітовт виступив і проти Скиргайла. І все ж саме Вітовт відсунув на кілька десятиліть анексію українських земель Польщею. Його влада продовжила розбудову Півдня й зміцнення степового кордону. “Якщо Ольгерд розширив державу (Литву. — Р. С.) приєднанням південно-руських областей, то лише Вітовт остаточно закріпив це приєднання... пануванням над Степом...”⁹¹. Вздовж морського узбережжя — між Дніпром і Дністром — укріплювалися старі й будувалися нові замки. “Вітовтові походи — органічна спадщина попереднього життя руської землі”, — О. Є. Пресняков цілком сприймає це положення, висунуте В. Ляскоронським на початку ХХ ст. Він відзначає два важливі наслідки походів Вітовта: “Пожвавилася політичне життя на півдні, ожила боротьба зі степом”⁹².

Навіть після відчутної поразки литовського війська від татар на Ворсклі (1399)^{*}, що супроводжувалася черговим винищувальним походом останніх на Київ і Волинь⁹³, на Чорноморському узбережжі, включаючи Хаджибеївський лиман, енергійно зводилися фортеці, в гирлі Дніпра було збудовано кам'яну митницю, через Південний Буг — кам'яний міст, у гирлі Дністра, проти Білгорода, — великий замок Чорний город⁹⁴. І. П. Крип'якевич характеризує геополітичний потенціал України, який розкривався навіть в умовах перебування у складі іншої держави. Розширювалися сприятливі умови для розвитку міжнародної торгівлі та вихід на стратегічні транспортні магістралі Близького Сходу й Середземномор'я. Попри політичний тиск на українські землі, дії Вітовта сприяли відновленню перерваної падінням Київської Русі колонізації Великого Степу, привідчиняючи природний шлях торгівлі й сполучення з Близьким Сходом і Європою⁹⁵. Нові фортеці послаблювали руйнівні походи Кримського ханату^{**}.

Вітовт діяв упевненіше після перемоги слов'ян і литовців під Грюнвальдом (1410), закріпивши за собою Поділля й великокняжий стіл. Водночас централізаторські й виразно антиправославні^{***} дії Вільнюса, які набрали особливого розмаху по смерті Вітовта і його наступника Гедиміна, викликають опір на українських землях.

* К. Г. Гуслистий привернув увагу до важливого стратегічного значення місця битви: “Місцевість, де впадає р. Ворскла в Дніпро, була важливим торговельно-економічним і воєнно-стратегічним пунктом. Тут схрещувались водні і сухопутні шляхи і були броди, якими кочовики переходили з лівого берега Дніпра на правий; крім того, підвищене правобережжя робило Ворсклу природним захистом України з південного сходу, а також було базою під час походів князів у степи”. (Див.: Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. — II вип. “Україна і захоплення її Польщею...”. — С. 79).

** “Але після смерті Вітовта (1430) не стало продовжувачів його великих планів. Велике князівство зійшло зі шляху широкої чорноморської експансії, занедбало південну колонізацію, залишило без опіки Вітовтові замки і свіжі степові оселі. Оборонна лінія почала відступати на північ, врешті опинилася на замках Вінниця, Брацлав, Черкаси, Канів. Чорноморська колонізація зниділа і занепала, а місце, де були кам'яні замки і людні села, зайняв дикий степ, “дикє поле”” (Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1992. — С. 124).

*** Найвідоміший з них Городельській унії 1413 р. був властивий “католицький дух” (Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 97).

**** “Нікчемний Сигізмунд тримав себе так, що обурював не тільки русинів, а й литвинів-католиків: польська креатура, він був готовий постійно жертвувати інтересами Литви на користь Польщі. У змові ... проти нього разом з руськими князями Чорториськими (Чорторийськими. — Авт.) брали участь і литовські вельможі” (Єфименко А. Я. Указ. соч. — С. 100—101).

Проти Зігмантаса Кестутовича, який за сприяння Кракова захоплює у 1432 р. великокняжий престол і передає Польщі Поділля й частину Волині****, виступає Свидригайло. І. Шевченко вважає, що він “намагається відділити Литовську Русь, включаючи українську територію, від Великого князівства”⁹⁶. М. С. Грушевський унікав надто категоричних заяв щодо далекосяжних державницьких змін у становищі українських земель. Він вважав: “Свидригайло, зайнявши місце Вітовта..., не позбавляючи значення литовських вельмож, хотів надати відповідне місце Литовській Русі”. Така позиція дістала підтримку серед руської знаті, і раніше тісно зв’язаної з братом Ягайла*. Натомість покатоличена литовська знать лякалася намірів Свидригайла, боячись, що їх здійснення через переваги історичного, культурного й геополітичного порядку поверне Південно-Західній Русі провідне становище у ВКЛ. М. С. Грушевський оцінював кризу взаємин між литовською й руською знаттю як “національний розкол”⁹⁷. Вчений привертав увагу до верхівкового характеру війни. Свидригайло виступав “проводирем аристократії..., був речником не так руського народу, як руської аристократії, князів і можних панів** ... Народною війною у властивім значенні того слова вона не була ніколи. Тим пояснюється, що хоч ся війна велася під окликом піднесення руської народности й руської віри, властивого народнього руху — зовсім не викликала, вона не рушила широких кругів українських та білоруських, не кажучи вже за народні маси. Тому й мала вона досить слабосилий, анемічний характер, незважаючи на життєвість голошеного нею руського національного оклику”⁹⁸. За таких умов наміри “відділення” від ВКЛ видаються малореальними. Зважимо й на посилення експансії польських верхів, які аж ніяк не допустили б цього. І все ж підтримка руськими боярами Свидригайла, так само як і рішуче неприйняття Сигізмунда, засвідчили існування певного розуміння тієї небезпеки, яку становило розгортання польської експансії як для Русі, так і для власне Литви. “Як би то не було, Сигізмунд загинув, вбитий в ім’я Свидригайла”⁹⁹, — зазначав О. Є. Пресняков.

Прагнучи послабити спільну русько-литовську протидію розгортанню дальшого наступу Польщі на Схід, Ягайло у 1434 р. частково поширив на православну шляхту Литви привілеї католицької. Він домагався поглиблення розладу в литовсько-руських (католицько-православних) верхах ВКЛ і ліквідації залишків княжої державності — автономних земель-анексів — руських князівств, передусім Київського. Так готувалися умови для переходу історичного ядра українських земель під владу Польщі не тільки, а можливо, й не стільки тому, що Київ на короткий час стає “своєрідною

* Зазначаючи віддаленість руських вельмож від Вітовта та участі у здійсненні його планів, І. П. Крип’якевич пише: “Зате українські вельможі дуже близько стояли до другого поводиря литовської опозиції, Свидригайла... Проживаючи в Україні, він приєднав собі українських панів тим, що пообіцяв повернути їм провідне становище у Великому князівстві”. Залучав їх на свій бік і Ягайло, який володів більшими можливостями щодо цього (К р и п’ я к е в и ч І. П. “Історія України”. — Львів, 1992. — С. 125—126.)

** Окремого значення набирав той факт, що цей період в історії ВКЛ характеризувався активізацією закріплення спадкового права на землеволодіння та інших привілеїв феодалів. У важливих внутрішніх процесах, що відбувалися в XV ст., “протиставлення низам самоочевидне” (Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 31—51.

*** Патріарх Максим 14 червня 1481 р. називав Київ “богоспасаемым градом, он же наречется мати градовом Русское земли, а не инако” (Див.: П а ш у т о В. Т., Ф л о р я Б. Н., Х о р о ш к е в и ч А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — С. 72).

столицею опозиції”¹⁰⁰. З усуненням одного з найбільших центрів православ'я і слов'янства *** католицизм зміцнював позиції для активного поширення на Схід.

Його заключна підготовка проходила не гладко, з відкатами. Подеколи роль Києва й Київської землі в житті ВКЛ посилювалася. В 1440 р. у його складі було відновлено Київське удільне князівство. Ця подія відбулась у рік проголошення литовсько-руськими боярами малолітнього Казимира Ягелончика великим князем Литви. “Це означало, — перебільшує “Історія польської дипломатії”, — цілковитий розрив польсько-литовської унії та усамостійнення Литви”¹⁰¹. Показово, що поляки загравали із знаттю Київського князівства, наділивши її тоді ж рівними з литовцями сословними привілеями. Згодом ставши королем (1447—1792), Казимир Ягелончик протягом свого довгого правління формально приділяв українській політиці обмаль уваги. Та залишившись Великим князем Литовським, він координував зовнішньополітичні й збройні акції двоєдиної держави на першорядному для Кракова напрямку експансії.

Часткове послаблення централізаторської політики ВКЛ щодо Києва призвело до чергового зростання його економічної ваги та політичних позицій. Останнє особливо непокоїло короля, який робив усе, щоб зберегти за собою обидві вищі посади в “*obojeje narodów*”. Однак, коли у Вільнюсі виникало питання про заміщення великокняжого столу, — саме київський князь Семен Олелькович * вважався одним з основних претендентів на це місце. “Володіючи військовими талантами й хоробрістю, він подав важливі послуги Київському князівству, відбиваючи з великим успіхом напади Кримської Орди”, — зазначав В. Б. Антонович¹⁰². Не бажаючи мати на надважливому південному геополітичному напрямку сильну особистість, Вільнюс планує перетворити Київське князівство на звичайне намісництво. Семен Олелькович з князя мав стати урядовцем. Та одразу скасувати Київське князівство не вдалося. Лише після його смерті останнє південно-руське князівство у 1471 р. (слідом за Волинським) перетворювалося на воєводство. Київ ще двічі (у 1482 р. за Михайла Олельковича і 1508 — за Михайла Глинського) відстоював свої права. Та сили вже були далеко не рівні. Зміцнення централізму Литви торувало дальший шлях польській експансії на українські землі, остаточно позбавляючи їх залишків державності.

Ліквідація рештків княжої влади в українських землях впливає на їх подальші геополітичні орієнтації. Міцніє тяжіння на Схід. Надамо слово “Великій історії України” І. Тиктора: “Перехід литовського боярства на латинство, що набув масового характеру за Вітовта й Ягайла, дуже скоро створив у Великому князівстві Литовському два ворожих собі громадянства. Литовське, окатоличене й за те обдароване маєтностями й привілеями, та українсько-білоруське, православне і через те відсунуте набік від державних справ, урядів та достоїнств. Литовсько-Українська держава починає розколюватися на складові частини, причому Литва тяготить до Польщі, Україна і Білорусь мимохіть повертають очі на північ, у бік одновірної з ними Москви. Галичина тим часом починає орієнтуватися на молоду Молдавію”¹⁰³. І. П. Крип'якевич констатував: “Першими перейшли на бік Москви у її

* Семен Олелькович опікувався діяльністю науково-перекладацького гуртка в Києві, що поширював на східнослов'янських землях філософські й науково-природничі трактати, а також художні твори арабських, староеврейських, візантійських, англійських та інших авторів (Див.: Д з ю б а О., П а в л е н к о Г. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X — середина XVII ст.). — К., 1998. — С. 102—105).

змаганні з Литвою за роль об'єднувача руських земель чернігівські князі”¹⁰⁴. Сучасний дослідник вважає: “Ліквідація Волинського й Київського князівств, зрівняння шляхти з князями, обмеження прав останніх, зафіксоване Віленським привілеєм 1492 р., спонукало більшість чернігівських князів до переходу на службу до Московської держави”¹⁰⁵.

Це супроводжувалося зустрічними кроками Москви. Наприкінці XV — на початку XVI ст. до Російської держави було приєднано Чернігово-Сіверщину. Знаковою подією в боротьбі Жечі Посполитої та Москви стало проголошення Івана III у 1479 р. великим князем “всея Руси”. В 1490 р. він заявляє право Москви на “нашого государства руских земель” Киевскую землю, яку “за собою дръжит Казимир”¹⁰⁶. Так пролунали перші, поки що словесні, залпи у кількостолітній війні за Україну. Спочатку виразна перевага була у Польщі, яка формально успадкувала українські території, що входили до складу ВКЛ.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо:

1. У XIV ст. завершився перехід від могутньої Київської держави — “імперії Рюриковичів” до падіння останніх, бодай обмежених, носіїв української державності. Роздробленість колишньої Київської Русі завершилась припиненням її існування. Окремі українські землі або увійшли до складу Литви (північні й центральні князівства), зберігши спочатку певні ознаки автономії в період децентралізованого розвитку ВКЛ, або остаточно перестали існувати (Галицьке князівство), знемігши у важкій збройній боротьбі (головним чином — з Польщею), або втратили будь-які рештки окремого існування в середині XV ст.

2. Щодо обставин їх перебування у складі Литви зазначимо: протягом майже всього XIV ст. воно мало позитивні наслідки для обох сторін. Фахівці з історії середньовіччя вважають, що в той час устрій ВКЛ за сучасною термінологією “лишався федерацією земель-князівств, у тому числі українських — Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського, Подільського”¹⁰⁷.

3. Завдяки “руському характеру” ВКЛ, наголошував М. С. Грушевський, одержало “...свій незвичайний політичний зріст, і він служив йому, доки литовське правительство не згубило його, зломивши свою дотеперішню політику унією з Польщею”¹⁰⁸. Перебування українських земель у складі ВКЛ сприяло вирішенню головного історичного завдання часу — врятуванню від татарської загибелі. Перевага в культурному й соціальному плані, глибше й різнопланове історичне коріння обумовили їх надзначу роль у житті Литви. З другого боку, особливості внутрішнього життя й структури Литовсько-Руської держави — віротерпимий і децентралізований устрій першого періоду її існування, сприйняття її верхами руських звичаїв і традицій допомогли продовжити, хоч і в ускладнених умовах, природну ходу історичного розвитку. Було збережено основне ядро українських земель, торговельні зв'язки й шляхи, природне економічне і конфесіональне тяжіння на південь*, нарешті, здійснено кроки до становлення української нації. В такий спосіб забезпечено тяглість геополітичних інтересів України.

* Відзначаючи існування “досить складних відносин Константинополя з Ординською державою, а також найтісніших зв'язків Константинопольського патріархату з руською церквою в той час”, І. Б. Греков застерігає: “Мова в даному випадку повинна йти не лише про існування звичайних феодалських контактів між двома феодалськими державами — Ордою й Візантією, а й про складання досить своєрідних форм політичного співробітництва цих держав на руському ґрунті, про розробку певних форм координації їх практичної політики в системі князівств руської землі” (“Восточная Европа и упадок Золотой Орды”. — М., 1975. — С. 53.)

4. Послаблюючи далеко жорсткіші наслідки інших варіантів життя на українських землях, нав'язаних ординським нашестям, іншими смертельними загрозами¹⁰⁹, входження до складу Литви не могло компенсувати втрати державності, різкого рівня виявлення геополітичних інтересів українських земель. З другого боку, ВКЛ не стало на історично тривалий час могутньою державою, не реалізувавши значний внутрішній потенціал, пов'язаний з великою роллю руського елемента у створенні й побудові Литви протягом перших століть її державного існування.

5. Видимі й приховані слабощі ВКЛ послідовно виявили унії з Польщею. Сподівання Вільнюса на продовження самостійної політики в дуалістичній Польсько-Литовській державі порівняно швидко виявилися ілюзорними. Гору неухильно брала сильніша Польща. Спочатку Литву відтіснили з Волині, згодом — з Поділля, а потім — з інших територій Правобережжя. Після Кревської унії Україна-Русь, за влучним висловлюванням Н. М. Яковенко, стає “третім зайвим” у “Речі Посполитій двох народів”¹¹⁰. Відверто гальмується розвиток української нації та її культури, руйнується економічне становище більшості українського населення, його соціальна структура. “Посилені польські впливи, сперті на воююче католицтво..., — зазначає З. Книш, — почали закріплювати себе в аристократичній верстві, випирати українську культуру, впроваджуючи на її місце культуру латино-польську. З собою несли вони теж новий соціальний лад, значно строгіший від українського, а це довело пізніше до закріпачення українського селянина, до його поневолення соціального, а опісля релігійного й національного”¹¹¹. Католизуючи й інкорпоризуючи Литву, Польща включала до свого складу й її землі-анекси, більшість яких становили українські та білоруські території, що опинилися під всебічним і жорстоким іноземним гнобленням.

6. Апологети сил, які з припиненням існування ВКЛ заволоділи Україною, запевняли, ніби, прийшовши в “дике поле”, розбудовували його з “чистого листа”¹¹², а українських земель, не кажучи вже про їх геополітичні інтереси, взагалі не існувало й не існує — лише “окраїнні” території завойовників. “В поглядах польських письменників Україна, — зазначав М. С. Грушевський, — представляла ся безлюдною пустинею, котру аж поляки наново кольонізували, організувавши місцеву людність, а ще більше залюднивши пусті простори України польським селянством, й стали не тільки володарями, а й твірцями нової України. В поглядах російських... вироблюють переконання, що Київська Русь була далеко ближше етнографічно й всіляко до неї, ніж до козацької України XVI—XVII в.”

7. Відсутність власної державності на віки перетворила українські землі на об'єкт зовнішньополітичної гри. Протягом тривалого історичного періоду над перспективами суверенного виходу України на міжнародну арену нависла чільна завіса. З втратою державності — надійного знаряддя захисту інтересів нації — сталі перспективи її розвитку опиняються над прірвою. Віднині вони залежать від ласки держав, що володіють землями України, а також від їх сили, реальності чи примарності їхньої політики. О. Є. Пресняков у присвяченій загальним проблемам історії України XII—XVII вв. праці, що побачила світ 1999 р., приділив велику увагу проблемам геополітики: “Ані внутрішня спайка елементів, що склали Литовсько-Руську державу, ані зовнішнє становище цієї держави не досягли такого стану, щоб воно могло подолати свої вкрай складні й напружені завдання, від розв'язання яких залежало саме його існування; йому не вдалося... закріпити за собою вихід до Балтійського моря... і стати міцно в гирлах Дніпра”. Вчений пояснював мрії Литви панувати “над всією східною й

північно-східною Руссю, як і над Руссю південно-західною”, глибоким усвідомленням того, “що лише об’єднані руські сили дали б їй достатню опору для виходу з безперервних і безнадійно обтяжливих труднощів її надто складного становища”¹¹³.

8. Поширення католицизму розколює Литовсько-Руську державу, впливаючи на зміну геополітичних орієнтирів України, які визначаються передусім її належністю до православної гілки християнської цивілізації. Розірваність етнічних земель надзвичайно ускладнює дію геополітичного фактора в історії України і ускладнить її розвиток у наступні століття. У свою чергу боротьба за возз’єднання, органічно ставши наскрізним завданням усієї історії українського народу, великою мірою впливатиме на його головні геополітичні орієнтири в наступні століття.

¹ Н а л е с к і О. *Borderlands of European Civilization*. — New York, 1952. — Р. 3.

² К и с с и н д ж е р Г е н р и. *Дипломатия*. — М., 1997. — С. 45–55.

³ “Постійність геополітичної ситуації теж є поважним елементом тягості. Козацька Україна мала справу з проблемою степової загрози (ставлення до турецько-татарського світу); в дещо іншому, зміненому виді це було те саме життєве питання, що з ним віч-на-віч стояла вже князя Русь” (Л и с я к - Р у д н и ц ь к и й І. *Формування українського народу й нації*. В кн.: *Історичні есе*. — Т. 1. — К., 1994. — С. 23).

⁴ Л ю б а в с к и й М. К. *Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века*. — М., 1996. — С. 175.

⁵ П р е с н я к о в А. Е. *Лекции по русской истории*. — Т. II. — Вип. 1. *Западная Русь и Литовско-Русское государство*. — М., 1939. — С. 6.

⁶ Г р е к о в И. Б. *Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв.* — М., 1963. — С. 38–41; Його ж. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.)*. — М., 1975. В цій праці, справедливо заперечуючи приховування за геополітичним фактором справжніх мотивів, якими прикрашаються дії польської сторони при укладенні Кревської та подальших уній з Литвою, історик звертає увагу на паралелізм в історичних процесах, що відбувалися у Володимирському та Литовському князівствах. І. Б. Греков підкреслює, що вони зростали за рахунок різних частин руської землі, близьких одна одній за походженням, укладом соціально-економічного життя, рівнем духовного й культурного розвитку, релігії, звичаїв тощо (С. 46). В подальшому він зазначає і *формальну* спільність програм відновлення “колишньої цілісності Русі” (курсив наш. — Р. С.) і практичні наміри здійснити «її шляхом “збирання” всіх давньоруських земель» (с. 47).

⁷ П а ш у т о В. Т., Ф л о р я Б. Н., Х о р о ш к е в и ч А. Л. *Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства*. — М., 1982. — С. 28.

⁸ Ш а б у л ь д о Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. — К., 1987; Русь в інтеграційних процесах XIII—XIV ст. // Другий міжнародний конгрес українців. *Доповіді і матеріали*. — Ч. 1. — Львів, 1994.

⁹ Р у с и н а О. В. *Україна між татарами і Литвою*. — К., 1998.

¹⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. С. *Історія України-Руси*. — Т. 1. — К., 1991. — С. 14.

¹¹ “Український історичний журнал”. — 2000. — №№ 1–4.

¹² “Київська старовина”. — 2001. — №№ 1–4.

¹³ “Критика”. — Липень/Серпень. — 1998. — С. 26.

¹⁴ “Український історичний журнал”. — 2001. — № 3. — С. 108.

¹⁵ *История внешней политики России. Конец XV—XVII век*. — М., 1999. — С. 80.

¹⁶ Там само. — С. 78.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Г у м и л е в Л. Н. *Древняя Русь и Великая Степь*. — М., 1992. — С. 509.

¹⁹ Р у с и н а О. В. Назв. праця. — С. 30.

²⁰ П о х л е б к и н В. В. *Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет*. — Вип. II. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 332–333.

²¹ П р е с н я к о в А. Е. *Упадок Киева и исторический путь Украины*. — Журн. “Родина”. — 1999. — № 8. — С. 54.

²² Д у м и н С. В. *Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское)*. В кн. *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX в.* — М., 1991. — С. 78.

²³ Див.: Н а л е с к і О. *Op. cit.* — Р. 110–114.

- ²⁴ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Указ. соч. — С. 27.
- ²⁵ Географія українських і суміжних земель. Опрацював і склав В. Кубійович. — Краків, 1943. — С. 265.
- ²⁶ Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Указ. соч. — С. 51. Дещо більш конкретизованим є положення В. Т. Пашута, яке впливає із зазначеної вище позиції. Воно висунуте в окремій розвідці “Опыт периодизации истории русской дипломатии (ранний и развитой феодализм)” (див.: кн. “Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1982”. — М., 1984. — С. 24).
- ²⁷ Любавский М. К. Указ. соч. — С. 175.
- ²⁸ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — К., 2002. — С. 121—122.
- ²⁹ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Кн. II. — М., 1960. — С. 189.
- ³⁰ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 52—53.
- ³¹ Феодосий Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 158—159.
- ³² Котляр М. Ф. Дипломатія Галицько-Волинської Русі. В кн. Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 71. Його ж. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — С. 122—123.
- ³³ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 52—54.
- ³⁴ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII ст. — М.,—Л., 1948. — С. 418.
- ³⁵ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця (в кн. “Історичні есе”. — Т. 1. — С. 4).
- ³⁶ Нариси з історії дипломатії України. — С. 219.
- ³⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 113.
- ³⁸ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 18.
- ³⁹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.). — Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Т. ССХХІІ. — Львів, 1991. — С. 32.
- ⁴⁰ Див.: Любавский М. К. Указ. соч. — С. 173, 169.
- ⁴¹ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. II. — К., 1992. — С. 398—402.
- ⁴² Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. I. — С. 12—13 (“Укр. істор. журн.” — 2001. — № 3. — С. 119—120).
- ⁴³ Любавский М. К. Указ. соч. — С. 169.
- ⁴⁴ Там же. — С. 170.
- ⁴⁵ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 7.
- ⁴⁶ Цит. за Шабельдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв’язання. — К., 1998. — С. 6.
- ⁴⁷ Історія української культури XIII — першої половини XVII століть. — Т. 2. — К., 2001. — С. 45.
- ⁴⁸ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 69—70.
- ⁴⁹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. — М., 1959. — С. 7.
- ⁵⁰ Книсиш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII століття. — Париж—Вінніпег, 1952. — С. 44.
- ⁵¹ Див.: Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 76—77.
- ⁵² Лисяк-Рудницький І. Назв. праця (в кн. “Історичні есе”. — Т. 1. — С. 7).
- ⁵³ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 38.
- ⁵⁴ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды... — С. 31.
- ⁵⁵ Див.: Шабельдо Ф. М. Синьоводська проблема... — С. 41, 51—68; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — С. 64 (примітка).
- ⁵⁶ Шабельдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1982. — С. 65—73; Його ж. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти. Укр. істор. журн. — 1996. — № 2. — С. 3—15; Його ж. Синьоводська проблема...
- ⁵⁷ Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. — вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). — К., 1939. — С. 17.
- ⁵⁸ Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 93.
- ⁵⁹ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 71.
- ⁶⁰ Про Сіверщину див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 79—88.
- ⁶¹ Яковенко Н. М. Назв. праця. — С. 91.
- ⁶² Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР. — Вып. II, кн. 1. — М., 1995. — С. 339—340.

- ⁶³ Котляр Н. Ф. Монеты Владимира Ольгердовича. — С. 60—62.
- ⁶⁴ Скрынников Р. Г. Государство и церковь на Руси XIV—XVI вв. — Новосибирск, 1991. — С. 13.
- ⁶⁵ Див.: Флорья Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле. В кн. Куликовская битва. — М., 1980. — С. 147—148.
- ⁶⁶ Русина О. В. Сіверська земля... — С. 195—203; Її ж. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи. В кн. Нариси з історії дипломатії України. — С. 89.
- ⁶⁷ Налецькі О. Borderlands... — Р. 112.
- ⁶⁸ Тойнби А. Постигание истории. — М., 1991. — С. 144.
- ⁶⁹ Див.: Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988. — С. 79—81.
- ⁷⁰ Історія української культури. — Т. 2. — К., 2001. — С. 802.
- ⁷¹ Юргинис Ю. М. Причины позднего распространения христианства в Прибалтике. — М., 1970. Див. також: коротке змістовне есе відомого польського фахівця з історії Литви Є. Охмянського “Przyczyny opóźnionej chrystianizacji Litwy” in “Kwartalnik historyczny”. — 1971. — N 4. — S. 870—871.
- ⁷² Юргинис Ю. М. Указ. соч. — С. 5. У свою чергу С. М. Соловійов стверджує: “Існує навіть відомість, що православна церква в Литві мала мучеників за Ягайла” (Указ. соч. — С. 303).
- ⁷³ Вінтер Е. Візантія та Рим у боротьбі за Україну. 955—1939. — Прага, 1944. — С. 41. Див. також: Скрынников Р. Г. Указ. соч. — С. 17—20.
- ⁷⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 99.
- ⁷⁵ Ефименко А. Я. Указ. соч. — С. 94. Сучасний литовський дослідник вважає: “Конфлікт між Польщею і Литвою за галицько-волинську спадщину почався 7 квітня 1340 р. (і продовжувався понад двісті років!)”. Ючас М. А. “Галицько-Волинская Русь и проблема христианизации Литвы во второй половине XIV в.” в кн. Восточная Европа в исторической ретроспективе. — М., 1999. — С. 264.
- ⁷⁶ Ючас М. В. Указ. соч. — С. 266.
- ⁷⁷ Ефименко А. Я. Указ. соч. — С. 95.
- ⁷⁸ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 92.
- ⁷⁹ Historia dyplomacji Polskiej. — Tom 1. Połowa X w. — 1572. — Warszawa, 1982. — S. 303.
- ⁸⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 86.
- ⁸¹ Мазепа І. Підстави нашого відродження. Ч. 1. Причини нашої бездержавності. — б. м., 1946. — С. 36.
- ^{81-a} Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — С. 52.
- ⁸² Цит. за: Пресняков А. Е. Лекции... — С. 77.
- ⁸³ Цит. за: Historia dyplomacji Polskiej. — S. 320.
- ⁸⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 132. Відомості щодо “присяжних грамот” литовських князів див.: Там же. — С. 466—468.
- ⁸⁵ Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799. — К., 1972. — С. 34.
- ⁸⁶ Гуслистий К. Г. Назв. праця. — С. 39.
- ⁸⁷ Шевченко І. Оп. cit. — Р. 112.
- ⁸⁸ Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 545.
- ⁸⁹ Гуслистий К. Г. Назв. праця. — С. 86.
- ⁹⁰ Антонович В. Б. Назв. праця. — С. 546.
- ⁹¹ Ефименко А. Я. Указ. соч. — С. 96.
- ⁹² Пресняков А. Е. Лекции... — С. 86.
- ⁹³ Див.: Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений... — С. 78.
- ⁹⁴ Гуслистий К. Г. Назв. праця. — С. 87.
- ⁹⁵ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 124.
- ⁹⁶ Шевченко J. Ukraine between East and West. — Edmonton—Toronto, 1996. — Р. 114.
- ⁹⁷ Див.: Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 108.
- ⁹⁸ Його ж. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 206.
- ⁹⁹ Пресняков А. Е. Лекции... — С. 139.
- ¹⁰⁰ Яковенко Н. М. Назв. праця. — С. 95.
- ¹⁰¹ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. 1. — S. 399.
- ¹⁰² Антонович В. Б. Назв. праця. — С. 549.
- ¹⁰³ Велика історія України. — Т. 1. — Львів, 1993. — С. 312—313.
- ¹⁰⁴ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 126.

¹⁰⁵ В о й н о в и ч Л. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII—XV ст. В кн. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 2. — Львів, 1995. — С. 42—43.

¹⁰⁶ Памятники дипломатических сношений России с державами иностранными. — Т. 1. — Спб., 1851. — Стб. 37.

¹⁰⁷ Я к о в е н к о Н. М. Назв. праця. — С. 91.

¹⁰⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 99.

¹⁰⁹ Зазначаючи pro і contra перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, не можемо погодитися з думкою О. Й. Пріцака, що не ординська навала, а приєднання українських земель до Литви у XIV ст. стало головною причиною, яка розірвала природну ходу історії України. Див.: Р г і с а к О. “Kievan Rus’ and Sixteenth-Seventeenth-Century Ukraine” in Rethinking Ukrainian History. Edited by Ivan L. Rudnytsky. — Edmonton, 1981. — P. 1—28. На нашу думку, саме ординська навала перервала природний історичний процес розвитку українських земель. Натомість приєднання до Литви допомогло, бодай у непростих умовах, продовжити його.

¹¹⁰ Я к о в е н к о Н. М. Назв. праця. — С. 119.

¹¹¹ К н и ш З. Назв. праця. — С. 44.

¹¹² Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. III. — К., 1993. — С. 146.

¹¹³ Див.: журн. “Родина”. — 1999. — № 8. — С. 55.

(Далі буде)

Питання історії України новітнього часу

М. Б. ПАРАХІНА (Київ)

**ВНЕСОК НАУКОВИХ
ТОВАРИСТВ ПРИ ВУАН У РОЗВИТОК
ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У 20-ті — НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.**

Здобуття Україною незалежності є могутнім стимулом для відродження духовності й історичної пам'яті народу. Увагу дослідників привертають питання розвитку історії й етнології, вивчення багатой культурно-мистецької спадщини українського народу.

Розвиток історико-етнографічних досліджень в Україні в 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. нерозривно пов'язаний з діяльністю Всеукраїнської Академії наук, заснованої в листопаді 1918 р. З її створенням настав якісно новий етап у розвитку як історичної науки в цілому, так і етнології зокрема. Слід зазначити, що у той складний і суперечливий для України період учені спромоглися підготувати ряд фундаментальних праць, в яких порушувалися різноманітні питання розвитку науки і культури.

Активну діяльність по розробці питань з різних галузей науки розгорнули наукові товариства при ВУАН, метою яких було укомплектування архівів, створення музеїв, організація експедицій та наукове опрацювання етнографічного, фольклорного матеріалів, співпраця з академічними установами, безпосередня участь у створенні пам'яток історії і культури, популяризація історичних знань, культурно-освітницька діяльність. Для цього передбачалися такі напрями роботи: організація виставок, екскурсій, скликання наукових нарад, з'їздів, конференцій, заснування наукових кабінетів, лабораторій, дослідних станцій, музеїв, бібліотек, спеціальних комісій, видання періодичної і неперіодичної науково-популярної літератури, зв'язки з різними державними і громадськими установами¹. Розроблялися проблеми, пов'язані з історією та життєдіяльністю нечисленних народів, на матеріалах Харкова, Одеси, Донбасу².

Наукові товариства виникли в Харкові, Полтаві, Катеринославі та інших містах. Головними осередками, на базі яких формувалися ці товариства, ставали, як правило, навчальні заклади, музеї, архівні установи.

До товариств входили представники інтелігенції, службовці, студенти. Їх ядро становили місцеві науковці, з якими співробітничали академічні установи, безпосередньо зайняті вивченням окремих аспектів історії регіону.

Одним з провідних осередків було Харківське наукове товариство, створене на початку 1921 р. Його завданням була розробка питань історії України, а також етнології, етнографії, українського мистецтвознавства.

На початку 1922 р. харківські історики створили Слобожанську комісію краєзнавства при ВУАН. Її головою став акад. Д. І. Багалій, а пізніше — професор-етнограф Д. К. Зеленін. До складу комісії входили також професор-археолог О. С. Федоровський, акад. А. М. Лобода. Комісія публікувала матеріали у “Наукових збірниках кафедри історії української культури”³, а також на сторінках періодичного видання — “Збірника Історико-філологічного товариства”. Тематика історико-етнологічних досліджень була досить широкою. Значна увага у цих виданнях приділялася проблемам історії, етнографії, етнології, статистики.

Велике значення для харківських наукових установ мала діяльність Д. І. Багалія. Його перу належить близько 350 публікацій, більшість з яких була присвячена Слобідській Україні⁴. Вчений багато зробив для збереження документальних фондів, яким загрожувало знищення. Так, у 1922 р. за його участю було прийнято постанову про єдиний державний архівний фонд.

У жовтні 1921 р. при Харківському інституті народної освіти було створено науково-дослідну кафедру, до якої входили такі секції: історія України, етнології та краєзнавства, археології. Вони займалися вивченням історії Лівобережної і Слобідської України⁵.

В травні 1931 р. на базі цієї кафедри був організований Український науково-дослідний інститут історії матеріальної культури ім. Д. І. Багалія. В складі інституту діяли сектори антропології й етнографії, археології, історії техніки і бібліотека.

Секція антропології й етнографії досліджувала історію різних місцевих промислів, традиції і звичаї національних меншин. Так, питаннями розвитку болгар, євреїв, греків займався А. Ковалівський. О. Ветухов, Р. Данківська вивчали український фольклор. Основною тематикою секції, як зазначалось у звіті про її діяльність, було вивчення колгоспного побуту, для чого її співробітники склали відповідні анкети і бібліографію. Силами цього наукового осередку для аспірантів був організований фаховий семінар з етнографії України. Необхідність всебічного вивчення національних меншин враховувалася в процесі вироблення різноманітних проєктів з вивчення національних груп, які населяли на той час територію України⁶.

На початку 1918 р. у Харкові було створено міську музейну комісію з охорони пам'яток старовини та мистецтва. Члени Всеукраїнського комітету охорони пам'яток природи і старовини мали спеціальне представництво в комісії, метою якого було вилучення музейних речей у приватних осіб, державних інституцій та інших організацій. Комісія періодично оглядала будинки і квартири, вилучаючи найцінніші предмети мистецького та історико-етнологічного значення, які передавала у відповідні відділи музею м. Харкова. Місцева етнографічна секція Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини організовувала у місті та губернії експедиції для збирання народних прислів'їв, музичних творів, речей народного мистецтва і побуту.

Визначною була діяльність членів ХНТ, спрямована на будівництво музеїв історико-етнологічного профілю. Так, Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди був створений у Харкові в 1920 р. з ініціативи академіка М. Ф. Сумцова⁷. В організації музею допомогла Етнографічна секція Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Вона зокрема виділила незначні кошти, на які було придбано експонати і книги. Значна заслуга в організації й формуванні історико-етнографічної збірки музею Слобідської України належить

М. Ф. Сумцову. Він домогся дозволу на видання музеєм “Вісника Музею Слобідської України”⁸.

М. Ф. Сумцов відкрив при музеї етнографічні курси, до роботи в яких запрошував провідних харківських учених. Він також організував “Товариство друзів Музею Слобідської України”. Велику допомогу музею надавали члени Товариства, зокрема Д. К. Зеленін, Д. І. Багалій⁹.

М. Ф. Сумцов розшукав коштовну збірку книжок етнографа М. О. Дикарева і передав їх для музею. Він брав участь у впорядкуванні фондів музею, збиранні колекцій народних дитячих іграшок. У 1921 р. зібрав колекцію з 17 цінних малюнків і карток стародавніх музичних інструментів¹⁰.

М. Ф. Сумцов вмело керував науково-дослідною роботою співробітників музею, редагував етнографічні програми і статті своїх колег. З численних своїх праць (понад 700) більшу частину присвятив питанням народної творчості. Чільне місце в історико-етнографічних дослідженнях академіка посідає Слобідська Україна.

Окрему експозицію становили дарунки художника С. І. Васильківського — картини з українського побуту, історичної тематики й 26 портретів українських історичних діячів роботи художника. За пропозицією М. Ф. Сумцова, експозицію було поділено на три відділи: перший відділ ім. Г. Квітки-Основ'яненка, який склався переважно з речей Харківського міського художньо-промислового музею та Музею старожитностей університету. Другий відділ — художній ім. Васильківського. Там були представлені роботи Т. Г. Шевченка, І. К. Айвазовського та інших.

Третій відділ — етнографічний ім. О. О. Потебні. Він увібрав усі колекції Етнографічного музею історико-філологічного товариства університету, етнографічні експонати Харківського художньо-промислового музею та низку приватних етнографічних збірок. Відділ мав збірку українських кахлів, яка була рідкісною колекцією в Україні. Експонати відділу поділялися на групи, що характеризували помешкання, одяг, їжу, знання, виробництво і мистецтво населення Слобідської України¹¹. Численні різноманітні колекції музею дали можливість створити повноцінну експозицію, яка відповідала рівню розвитку тогочасної етнографічної науки.

Музей мав добре підібрану бібліотеку, що склалася з бібліотек колишнього етнографічного музею Харківського імператорського університету, Історико-філологічного товариства, праць О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова та інших¹².

У 1923 р. до друку було підготовлено каталог збірок Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. Експозиція музею складалася з тематичних комплексів, які розкривали народне будівництво, одяг, їжу, місцеві промисли і ремесла, основні заняття населення, обряди та звичаї, народні знання, мистецтво. Окрема експозиція була присвячена побуту дітей, що відбивало існуючий у тогочасній науці напрям етнографічних досліджень.

Широкого розмаху з перших же років заснування музею набирає науково-дослідна робота. Так, протягом 1920—1927 рр. у межах Харківського, Зміївського, Валківського, Ізюмського та Вовчанського повітів методом експедицій вивчалися промисли і ремесла, народна медицина, обряди, розписи хат тощо. На місцевому матеріалі було зібрано колекцію писанок, обрядового хліба, лікарських рослин, зроблено численні замальовки¹³. Співробітники Музею Слобідської України започаткували соціологічне дослідження, широко практикувалися анкетні опитування для виявлення етнічного складу населення, нових елементів побуту. Завдяки наполегливій праці співробітників музею створювалися спеціальні етнографічні

гуртки, товариства, проводилися семінари, де висвітлювалися практично всі сторони життя краю. Ця різнобічна дослідницька робота етнографів забезпечила заснування безцінного етнографічного фонду, що є й понині основною джерельною базою для вивчення матеріальної й духовної культури українського народу.

Одним з аспектів етнографічної роботи на місцях були науково-методичні розроблення інструкторських матеріалів, у тому числі етнографічних програм для вивчення краю. Такі програми для місцевих етнологів розроблялися й поширювалися співробітниками Музею Слобідської України (“Для збирання відомостей про троїцькі та купальські обряди”, “Для збирання обрядових хлібів”, “Інструкція для збирання матеріалів з народного побуту” тощо)¹⁴.

Науково-дослідна діяльність осередку висвітлювалась у “Бюлетені Музею Слобідської України”, етнографічних виданнях і періодичній пресі України (журнали: “Краєзнавство”, “Червоний шлях”, “Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії української культури”, “Етнографія” та ін.). Р. С. Данковська протягом 1924—1925 рр. підготувала для “Етнографічного Вісника” ВУАН статті-розвідки “Про троїцькі й купальські обряди Слобожанщини”, “Українські народні світильники”, а до “Записок Етнографічного товариства” — статтю про народне обрядове печиво. Ці й інші публікації співробітників музею вводили до наукового обігу широкий конкретний матеріал, що відбивав розмаїття локальних проявів різних явищ народної культури на Харківщині.

З метою більш широкої популяризації історико-етнографічних знань серед відвідувачів влаштовували в приміщенні музею щонеділі лекції. Тематика лекцій 1924 р., наприклад, охоплювала такі питання: “Чумацтво на Україні”, “Українські кобзарі” (І. Ф. Єрофеев), “Квітка-Основ’яненко” (А. Ф. Шамрай), “Академік М. Ф. Сумцов” (А. І. Білецька)¹⁵. Виставки і лекції сприяли зростанню кількості відвідувачів музею.

Збільшенню музейних збірок та налагодженню його наукової праці сприяла подвижницька діяльність активного співробітника ХНТ, відомого керівника музею М. Сібільова. Під його керівництвом співробітники цієї установи систематично проводили археологічні розвідки, виявляли, комплектували, опрацьовували культурно-мистецькі пам’ятки. В процесі вивчення кустарних промислів зібрали цінну колекцію етнографічних експонатів. Музейна збірка, що охоплювала більшість етнографічних пам’яток, на 1928 р. налічувала понад 25 тис. одиниць¹⁶.

У результаті такої діяльності історичні осередки та музеї Харкова були провідними науково-методичними центрами історико-етнографічних досліджень у республіці. Успішно діяли й повітові музеї Харківщини. Завдяки їхній діяльності утворювалася своєрідна мережа кореспондентів для виявлення, збирання й дослідження історико-культурних пам’яток.

Вагомий внесок в історико-етнографічні дослідження України внесли члени Полтавської ученої архівної комісії — провідного наукового, координаційного і методичного центру Полтавщини. Основними напрямками її діяльності було вивчення минулого регіону на основі архівних джерел і популяризація історії краю. Значну увагу у своїй роботі комісія приділяла етнографічній, літературознавчій, статистичній проблематиці.

В 1918 р. виникло Українське наукове товариство дослідження й охорони пам’яток старовини і мистецтва на Полтавщині. Його першим головою став В. М. Щербаківський, а секретарем — М. Я. Рудинський. Товариство об’єднало істориків, мистецтвознавців, етнологів краю, які займалися виявленням нових джерел з історії регіону, збереженням історичних пам’яток і розвитком етнології.

18 лютого 1924 р. статут Полтавського товариства був затверджений Спільним зібранням ВУАН. Його головою було призначено В. О. Щепотьєва. У Товаристві визначилося 4 секції, основною з яких була секція історії культури й економіки з підсекціями — економічною, історичною, літературно-етнографічною. Установа мала свій друкований орган. Однак через фінансові труднощі було опубліковано лише 2 випуски записок Товариства¹⁷. Проблеми, які порушували науковці в своїх дослідженнях були різноманітні: вивчення народного господарства Полтавщини, селянського руху, народних промислів, фольклору і побуту місцевого населення.

Значний внесок в історико-етнографічні дослідження України зробив Центральний пролетарський музей Полтавщини. В 1929 р. він об'єднав окремі музейні установи та колекції міста (Музей Полтавського губернського земства, Музей мистецтва, Музей педагогічного бюро, збірки кустарного складу губземства)¹⁸. Серед 11 його відділів найкращим був історико-етнографічний. До нього входили підвідділи: історичний, славетних полтавців, українського селянського побуту, українського народного мистецтва, фольклору і мови, хорово-музичний і ткацький з майстернею.

Значну роль у формуванні історико-етнографічної збірки музею відіграв відомий дослідник, завідувачий культурно-історичним відділом Полтавського земського музею К. Мощенко. Він працював у цій установі з 1907 р., здійснював етнографічне вивчення краю, послідовно нарощував музейні колекції.

Очолити Історико-етнографічний відділ Пролетарського музею, К. Мощенко залучив до роботи над формуванням його експозицій В. Щепотьєва, В. Верховинця, Ф. Попадича та багатьох інших знавців етнографії Полтавщини¹⁹. Їм вдалося широко представити в експозиції музею багатющі зібрання з народознавства.

Значно збагатилася експозиція історико-етнографічного відділу в 1927 р., коли К. Мощенко разом з О. Тахтаєм, М. Рудинським взяли участь в експертизі науково-історичної і культурної цінності предметів культури, вилучених з храмів Полтавщини.

Надзвичайно цінною була збірка пам'яток українського народного мистецтва (понад 10 тис. експонатів), яка широко характеризувала шитво, ткацтво, вибійку, гончарство, різлярство, гутні вироби, музичні інструменти.

Показовою є діяльність Миргородського наукового художньо-промислового музею, який почав функціонувати з липня 1920 р. Основу його колекційного фонду становили пам'ятки побуту, мистецтва, що надійшли з панських маєтків та “гетьманської” церкви Великих Сороченць. Експозиції музею поповнювалися завдяки копійчкій і наполегливій пошуковій роботі в регіоні етнографів-ентузіастів.

Цікавий досвід роботи накопичив Хорольський краєзнавчий музей. За період з 1927—1929 рр. етнографічна секція музею підготувала ряд розвідок з етнографії та фольклору рідного краю. Проведення екскурсій по селах району дало вагомий результат. Було зібрано і записано матеріали народного календаря, перекази про голод, легенди про життя “на тім світі”, народні уявлення про небо, бджіл та інше. Також було записано текст “Вертепу на Хорольщині”. Всі ці матеріали були надіслані до Етнографічної комісії при ВУАН.

Не менш цінним був досвід роботи працівників Прилуцького окружного краєзнавчого музею, які за 1927 р. зафотографували й обміряли понад 60 об'єктів, зібрали чимало фольклорно-етнографічних матеріалів, що дало змогу відкрити при музеї етнографічний кабінет, який займався фоль-

клорно-етнографічним вивченням Прилуччини. Плідно працювали на терені краю фольклорно-етнографічні відділи Лубенського, Пирятинського та Золотоніського краєзнавчих музеїв.

Науковці Кабінету антропології й етнології ім. Ф. Вовка, створеного при ВУАН у Києві в 1925 р., Ю. Павлович, Л. Шульгіна, Н. Загледа вивчали народне будівництво й одяг на Миргородщині²⁰, орнаменти рушників на Хорольщині²¹, матеріальний побут на Пирятинщині та Лубенщині²². У друкованих виданнях Києва, Харкова, Полтави публікувалися наукові розвідки з історії Полтавщини її видатних діячів. Це зокрема К. В. Мощенко “Нариси побуту населення Полтавщини”, “Українська хата на Полтавщині”, В. О. Щепотьєва “Етнографічні й археологічні матеріали Полтавщини”, Я. Є. Імшенецького “Нариси історії містечок і сіл Полтавщини і самої Полтави”²³. Працівники Кабінету підтримували тісні зв'язки з науковими інституціями й окремими вченими, завданням яких було вивчення населення України, сусідніх республік та за кордоном, щоб поширювати ідеї стаціонарного дослідження села, взаємно допомагати в науковій роботі, обмінюватися матеріалами та літературою²⁴.

ВУАН активно співробітничала також з краєзнавцями Хорола і Кременчука. На матеріалах, зібраних Кременчуцьким товариством, співробітник Всеукраїнської Академії наук М. Ткаченко написав “Нариси історії Кременчуччини”²⁵. Зібрані хорольськими науковцями етнографічні матеріали поповнили місцевий, а також Полтавський краєзнавчий музеї. Товариство випустило 3 номери рукописного журналу “Вісті краєзнавства”²⁶. Полтавське наукове товариство та музеї збагатили скарбницю історії й етнології рідного краю.

Значний внесок у розгортання історико-етнографічних досліджень зробили науковці Чернігівщини, зокрема Г. Г. Холодний, В. Ю. Зубок, М. К. Шматько²⁷.

Чернігівська філія УНТ, створена в 1920 р., мала декілька секцій. Найголовнішою була етнографічна, яку очолив один з провідних етнографів Чернігівщини Б. К. Пилипенко. Одним з перших заходів філії було заснування Етнографічного музею на базі кустарного закладу Земства, подарунків В. Ю. Зубка. Співробітник секції Б. Л. Луговський влітку 1924 р. виступив на губернських педкурсах з інструктивною доповіддю “Репертуар та побут професійних співців і картковий облік”, а також розповсюдив серед слухачів близько 1000 спеціально розроблених анкет і термінологічних карток²⁸.

Увагу громадськості привернули доповіді керівника секції “Етнографічна праця на Чернігівщині”, “Мистецтво народне і наші претензії до сучасного малярства”, “Народне мистецтво в творенні сучасних традицій образотворчого мистецтва”, підготовлені переважно на матеріалах його власних наукових студій, широко ілюстровані малюнками та ескізами²⁹.

У 1924 р. було засноване Ніжинське наукове товариство, до якого входило 4 секції: історична, статистико-економічна, етнографічна та природнича. Керівник секції етнографії професор Є. Рихлик, а також її члени І. Павловський та І. Спаський досліджували етнографію й ономастику Ніжина, вивчали мовні особливості регіону, розвиток декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема золотарство, збирали фольклорний матеріал по селах³⁰. До етнографічної роботи залучались учні сільських шкіл. Так, у 1927 р. зусиллями членів секції було відкрито гурток при Галицькій трудшколі і вчительський гурток у Бобровиці. Тісний зв'язок встановився із школами Ніжина, учні яких виступали з доповідями про свою роботу на засіданнях секції³¹.

Слід відзначити високу продуктивність наукових праць членів Ніжинського товариства. Їх публікації з'являлися в “Записках” Ніжинського ІНО, збірнику ВУАН “Чернігів і Північне Лівобережжя”, журналі “Україна” та інших наукових виданнях³². Як свідчать сучасні дослідники, науковий доробок багатьох членів Товариства — це помітне явище в українській історіографії 20-х років³³.

Професор А. Т. Розанов виступив засновником і став головою Остерського наукового товариства краєзнавства, заснованого в 1924 р. До його складу входило близько 70 аматорів, які працювали у трьох секціях: археологічній, етнографічній та природничій³⁴. У безпосередньому контакті з ВУАН тривало збирання фольклорного етнографічного матеріалу, вживалися заходи щодо охорони пам'яток історії та культури.

Катеринославське наукове товариство було створене 21 липня 1924 р. Його очолив академік Д. І. Яворницький. Він розробив програму для збирання етнографічного матеріалу на Катеринославщині³⁵. Історико-філологічна секція утворила редакційну комісію, яка підготувала до друку I том “Наукових записок” Товариства, що вийшли в 1929 р.³⁶

Товариство стало наступником науково-культурних осередків міста, які діяли в кінці XIX — на початку XX ст.

У травні 1926 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило статут Запорізького наукового товариства, яке мало згуртувати сили місцевих етнологів та краєзнавців. На першому засіданні новоутвореної інституції виступив акад. Д. І. Яворницький. Значним музейним та архівним матеріалом Товариство мало завдячувати спадщині відомого запорізького етнолога і краєзнавця, співробітника ВУАН Я. П. Новицького (1847—1925). Серед етнографічних, історичних, археологічних праць дослідника значна частина стосувалась історії козацького краю. Питання їх вивчення та видання залишаються актуальними і сьогодні³⁷.

Постійну методичну опіку здійснював Д. І. Яворницький і над Вовчанським культурно-історичним окружним музеєм, який виник у 1923 р. на базі місцевого музею старовини. Засновник музею — відомий етнограф та археолог В. О. Бабенко, який більше 25 років працював у царині етнології. На кінець 1926 р. музей мав понад 15 тис. експонатів. Чільне місце у його діяльності займали археологічні та етнографічні дослідження на Харківщині та Катеринославщині, які проводив В. Бабенко³⁸.

Одним з найвідоміших в Україні було Одеське наукове товариство при ВУАН, організоване в березні 1926 р. Керівник соціально-історичної секції академік М. Є. Слабченко зробив великий внесок в організацію історико-етнографічних досліджень на півдні України. Він брав активну участь у створенні і діяльності філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури в Одесі, очолював науковий гурток студентів-істориків в Одеському ІНО. Під його керівництвом молоді науковці наполегливо вивчали проблеми історії південного регіону, військових поселень XIX ст., українського театру і т. ін. У процесі своїх дослідів вони особливу увагу звертали на місцеві архіви — з'ясовували їхній стан, упорядковували фонди, займалися розробкою документів та матеріалів³⁹.

Значну роботу в галузі літературної етнології, етнографії, фольклору проводила історико-філологічна секція під керівництвом професора В. Ф. Лазурського (секретар — Т. М. Слабченко)⁴⁰.

Великою заслугою Одеського наукового товариства було налагодження видання “Записок”, які виходили протягом 1927—1930-х рр. У них вміщувалися дослідження і розвідки з питань історії промисловості та сільського господарства краю, соціальних відносин, страйкового руху на

Одещині, етнографії тощо. Ці матеріали ілюстрували різні сторони життя краю⁴¹. Цінну колекцію літератури, карт, численних рукописних та графічних матеріалів сформовано в Одесі на базі кафедри сходознавства ім. М. П. Павловича⁴².

Одним з перших наукових осередків, чий статут затвердило Спільне зібрання ВУАН, було Миколаївське наукове товариство ім. М. Аркаса, яке розпочало свою діяльність у 1923 р.⁴³ Серед десяти секцій Товариства найактивнішими виявилися співробітники етнографічної, археологічної, історичної секцій, першочерговим завданням яких було збереження пам'яток старовини і мистецтва на півдні України.

Зусилля місцевих етнологів спрямовувалися також на забезпечення літературою з історії краю навчальних закладів. У 1926 р. силами Товариства був опублікований збірник "Миколаївщина", орієнтований на шкільне вчительство. Високу оцінку в київських наукових колах одержали статті М. Лагути, вміщені в цьому збірнику: "Історичний нарис Миколаївського порту", "Шляхи сполучення Миколаївщини", "Історичні місця, пам'ятки старовини та мистецтва на Миколаївщині".

Координуючим центром дослідницьких установ східної частини регіону став Кабінет виучування Поділля, який працював при Вінницькій філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН.

Першочерговим завданням Кабінету стало об'єднання зусиль як професійних учених, так і аматорів у дослідженні регіону в історичному, етнографічному та інших аспектах. У рамках всебічного дослідження було започатковано видання стислої "Енциклопедії Поділлязнавства". Всього у цій серії видано 25 випусків. Серед них слід відзначити збірники "Вінниця, її околиці та Вінницька округа" (1927 р.), "Часописи Поділля" (1927, 1928 рр.).

Викликають інтерес і перспективи розвитку етнології на Східному Поділлі, які окреслювалися наприкінці 1920-х років. Так, співробітник Кабінету, директор місцевого історико-побутового музею Г. В. Брілінг 1928 р. розробив п'ятирічний план роботи музею щодо охорони пам'яток. Він передбачав організацію етнографічних та археологічних (спільно з ВУАКом) експедицій, обстеження церковного майна, видання ілюстрованих альбомів подільських писанок, вишивок та килимів й інші заходи щодо вивчення і популяризації історико-культурних надбань краю.

В 1924 р. на базі місцевого історико-археологічного музею почало діяти Кам'янець-Подільське наукове товариство, фундаторами якого виступили П. Клименко, Ю. Сіцинський, О. Полонський, В. Герасименко та інші вчені-поділлязнавці.

Програмна робота наукового осередку включала в себе вивчення подільського села (його історії, природи, економічного розвитку), складання бібліографії до вивчення Поділля, археологічних розкопок. У план роботи історико-філологічної секції входило вивчення історії населених пунктів, національного та соціального складу населення, дослідження мовлення, обрядів. Наприклад, О. Б. Курило протягом тривалого часу плідно працював над розробкою тем "Німці в Україні", "Молдавани в Україні"⁴⁴. Приділялась увага збиранню зразків усної народної творчості (історичних, релігійних пісень, легенд тощо).

Справжнім літописцем рідного краю був історик, етнограф, археолог і музеєзнавець Ю. Й. Сіцинський. Археологічний музей, очолюваний видатним поділлязнавцем, організував експедиції по збиранню етнографічного матеріалу в багатьох селах. Виконуючи завдання Товариства, науковець у 1927 р. публікує I том важливого історико-етнологічного твору "Нариси з

історії Поділля". Наступні томи праці, які мали підсумувати дослідження краю, залишилися в рукописах.

У 1928 р. під редакцією професора В. О. Гериновича співробітники Комітету видали два туристичні путівники по Кам'янецьчині, в яких, крім переліку і короткого опису історико-архітектурних пам'яток міста, інших населених пунктів регіону, в стислому викладі подано історію Кам'янця з давніх часів.

Голова історико-філологічної секції Товариства професор Ю. Філь був одним з найактивніших кореспондентів етнографічної комісії ВУАН, автором біля двох десятків етнографічних і методико-педагогічних наукових праць⁴⁵.

Подорожі співробітників Товариства до навколишніх сіл нерідко завершувалися створенням у них етнографічних гуртків. Так, у другій половині 20-х років виникли Красилівське, Староушицьке, Смотрицьке районні товариства⁴⁶.

Таким чином, науковці як в центрі, так і на місцях, виступали ініціаторами й основною рушійною силою формування найрізноманітніших організаційних форм дослідження рідного краю. В процесі роботи науково-дослідних установ, громадських організацій історико-етнографічного профілю, їх тісної взаємодії постійно вдосконалювалися форми і методи вивчення рідного краю, окреслювалися найбільш пріоритетні напрями досліджень.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України), ф. 166, оп. 5, № 729, арк. 286.

² Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі — ІМФЕ), ф. 7—1/3, арк. 7—8.

³ Б а г а л і й Д м и т р о. Автобіографія. — К., 1927. — С. 93.

⁴ Там же. — С. 4.

⁵ В о д о т и к а С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х рр. — К., 1998. — С. 4—19, 32—74, 123—169.

⁶ ІМФЕ, ф. 1—2/25, арк. 1.

⁷ Д а н к о в с ь к а Р. Академік М. Сумцов як діяч Музею Слобідської України // Науковий збірник науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків, 1924. — Вип. 1. — С. 37—42.

⁸ Там же. — С. 24.

⁹ Там же. — С. 25.

¹⁰ Там же.

¹¹ Д а н к о в с ь к а Р. С. Історія Етнографічного відділу ім. О. Потебні та книгозбірні МСУ // Бюлетень МСУ. — 1925. — № 1. — С. 16—18.

¹² Там же.

¹³ Праці музею // Бюлетень МСУ. — 1926—1927. — № 2—3. — С. 3—4.

¹⁴ Бюлетень МСУ. — 1926. — № 1. — С. 138—142.

¹⁵ Лекції у Музеї Слобідської України // Бюлетень МСУ. — 1925. — № 1. — С. 29—35.

¹⁶ О л а н д е р Г. Передісторична людина на Дінці // Знання. — 1930. — № 15. — С. 21—22.

¹⁷ К о з ю р а І. В. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині: Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1998. — С. 107.

¹⁸ С к р и п н и к Г. А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 148.

¹⁹ К о з ю р а І. В. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20—30-х рр. ХХ ст. — Харків, 1998. — С. 59.

²⁰ З праць відділу Кабінету антропології й етнології ім. Ф. Вовка // Бюлетень Кабінету антропології й етнології ім. Ф. Вовка. — К., 1925. — Ч. 1. — С. 12—13.

²¹ О н и щ у к А. Розвідки над народним побутом // Побут. — 1929. — № 4—5. — С. 5—13.

²² С к р и п н и к Г. А. Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. — К., 1989. — С. 304.

- ²³ Інститут рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 10, № 11931, арк. 3.
- ²⁴ ІМФЕ, ф. 44, оп. 4, 5.
- ²⁵ ІР НБУВ, ф. 10, № 11890, арк. 1—11.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, № 1397, арк. 6.
- ²⁷ Федоренко П. К. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. — Чернігів, 1931. — Т. 1. Праці історико-краєзнавчої секції. — С. 7.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, № 729, арк. 286.
- ²⁹ Там же, оп. 6, № 3425, арк. 149.
- ³⁰ ІР НБУВ, ф. 10, № 18691, арк. 3.
- ³¹ Данилюк Ю. З. Дві батьківщини Євгена Рихлика // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — К., 1991. — С. 286.
- ³² ІР НБУВ, ф. 10, № 18691, арк. 4.
- ³³ Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Луговський Борис Львович // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — С. 344.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф. 10, № 18689, арк. 3—4.
- ³⁵ Драна О. М. Наукові товариства Катеринослава другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Скарбниці ріднокраю. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 60—64.
- ³⁶ ІР НБУВ, ф. 10, № 32545, арк. 3.
- ³⁷ Турченко Ф. Г., Бровко Б. Л. Я. П. Новицький — людина і краєзнавець // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — С. 59.
- ³⁸ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. — Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 20—23.
- ³⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, № 5944, арк. 19.
- ⁴⁰ Звіт про діяльність Одеського наукового товариства (за 1927—28 акад. рік) / Уклад. В. Герасименко. — Одеса, 1928. — С. 14.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, № 5944, арк. 20.
- ⁴² ІМФЕ, ф. 1—73, арк. 2.
- ⁴³ Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали / НАН України, Інститут української археографії та ін. — К., 1993. — С. 525.
- ⁴⁴ ІМФЕ, ф. 7—1/2, арк. 3.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, № 8040, арк. 1.
- ⁴⁶ ІР НБУВ, ф. 10, № 11905, арк. 1—4.

З історії релігії та церкви

Н. Г. СТОКОЛОС (Рівне)

ТРАГЕДІЯ УНІАТІВ ХОЛМЩИНИ І ПІДЛЯШШЯ
(1875—1905 рр.)

За третім поділом Польщі (1795 р.) Холмщина і Південне Підляшшя увійшли до складу Австрії, а Північне опинилося в складі Пруссії. За Тильзітською угодою (1807 р.), воно відійшло до Росії. Після захоплення Австрії Наполеоном (1809 р.) Холмщина і Південне Підляшшя перебували в складі Великого герцогства Варшавського, а за рішенням Віденського конгресу (1814—1815 рр.) потрапили під владу Російської імперії¹. “Возз’єднання” українських і білоруських уніатів на Північному Підляшші з Російською православною церквою (1839 р.) не торкнулося Південного Підляшшя і Холмщини. Уніатське населення цих земель належало до Холмської єпархії, яка на той час залишалась єдиною уніатською єпархією в Росії.

Згідно з церковною статистикою, в Холмській єпархії було 250 тис. віруючих-русинів, тобто українців². Корінне населення Холмщини і Під-

ляшся на початку XIX ст. у переважній більшості зберігало своє українське етнічне обличчя. Варто зауважити, що руським, тобто українським, залишалося в той час село. Вищі ж верстви суспільства і міське населення були сполонізовані. Останнім уніатським єпископом у Холмській єпархії був Михайло Куземський. Переслідуваний російською владою за те, що не хотів погодитися на проведення такого “возз’єднання”, М. Куземський у 1871 р. “за станом здоров’я” змушений був залишити єпархію³.

Кардинальні зміни в ставленні царської адміністрації до Уніатської церкви сталися після польського повстання 1863—1864 рр., що підтримувало не тільки католицьке, а й частину уніатського духовенства. Російське самодержавство, яке жорстоко придушило повстання, посилювало тиски проти польського населення та Римо-католицької церкви, усіляко активізувало русифікацію регіону. Остання мала “відпольщити” цей край, а також підготувати його населення до переходу в православ’я. Задля цього реалізувався комплекс добре узгоджених дій, до здійснення яких залучались як урядовці й духовенство, так і військові підрозділи.

Серед найефективніших з них слід відзначити розбудову нової системи освіти. Була створена сітка міських і сільських шкіл, викладачами яких у багатьох випадках ставали вихідці з Наддніпрянської України, Росії й Галичини. Підручники для цих шкіл спочатку привозили з Галичини, а з часом, коли розгорнулося активне запровадження російської мови в навчально-виховний процес, — переважно з Росії⁴.

Після “утихомиріння польського заколоту” розпочалася друга в XIX ст. хвиля “возз’єднання” католиків (римо- і греко-католиків), а також протестантів з Російською православною церквою. Так, у 1866 р. чисельність “возз’єднаних” католиків відразу “зросла до 50 тисяч і продовжувала триматися на такому ж високому рівні ще майже сім років”⁵. Найбільшу кількість “повернених у лоно Матері-Церкви загублених овець принесло возз’єднання холмських уніатів 1875 року”⁶. Саме так характеризувало цю акцію, що мала трагічні (не лише релігійні, а й національні) наслідки для етнічного українського населення Холмщини і Підляшся, дореволюційне церковне видання “История Православной Церкви в XIX в.”

Незадовго до цієї акції в ряді сіл і містечок Підляшся побував І. Нечуй-Левицький, який навіть назвою свого нарису “Мандрівка на Українське Підлясся” (опубліковано у львівському часописі “Правда” в 1872 р.) відзначив українськість переважної частини місцевого населення: “...Тільки духовенство і міщани на Підляссі уніатські, бо стали чисто польські, а народ проте стоїть, держиться своєї національності, як і споконвіку... На Підляссі народ зве себе уніатами. Слово уніат стало знаком української національності”. Побачене й почуте викликало в нього небезпідставні роздуми-сумніви щодо виправданості й ефективності тогочасних дій уряду, спрямованих на русифікацію місцевого населення: “...Коли ж ті сполячені українці та стануть великоруськими патріотами? Коли ж стане таке диво, щоб з споляченого українця та зробити не те що українця, а великоруса!! Диво дивне хоче зробити уряд, але час чуда вже давно минув”. Письменник висловлював упевненість, що “великоруська праця на Підляссі без українщини — то даремна праця”, а національний дух “не розворушить великоруським язиком і солдатами”. Для повернення споляченого люду до рідних витоків він бачив один засіб — “заведення” для народу та міщан українських шкіл, донесення до них творчості Шевченка, Основ’яненка, Куліша та Марка Вовчка”. Зрозуміло, що про такий спосіб вирішення цього питання самодержавством і Російською православною церквою не могло навіть бути й мови. Подальші ж події повністю підтвердили слухність міркувань і сумнівів І. Нечуя-Левицького⁷.

Головними виконавцями “обрусительных мер” у Підляшші або, як їх характеризують російські церковні історики, “деятелями воссоединения”⁸, були генеральний директор комісії внутрішніх і духовних справ у Царстві Польському князь Черкаський і статс-секретар у справах Польщі Мілютін. Саме вони розробили “план возз’єднання холмських уніатів”. Згідно з цим планом передбачалося насамперед нейтралізувати діяльність ордену василіан, яких росіяни переслідували за те, що вони вірнопіддані Риму й Папі, отже, зорієнтовані на Захід, а не на Схід. Їх звинувачували “також в антиросійськості, латинізації та полонізації”. В Уніатській церкві почалося “очищення церковних обрядів від римо-католицьких напластунів”. Уніатські єпископи, які виступали проти “возз’єднання”, усувалися з кафедр. Управління уніатами було доручено холмському кафедральному протоієрею Маркелу Попелю.

Попель — виходець з дворянської сім’ї з м. Галича. Свою церковну кар’єру розпочав у Галичині: був парафіяльним священиком у Бучачі, за-коновчителем гімназії в Тернополі, займався богословсько-літературною творчістю. У богословських статтях і творах він виявляв себе як відданий греко-слов’янському обряду. Попель репрезентував москвофільську орієнтацію, яка в середині XIX ст. була досить впливовою в Галичині. Урядова комісія Царства Польського не забарилася використати його в своїх інтересах. У 1867 р. Попеля запросили до Холма й надали посади за-коновчителя гімназії та викладача уніатської духовної семінарії. У тому ж році він був поставлений старшим протоієреєм Холмського кафедрально-го собору⁹.

Попелю відразу довелося стати “діячем по возз’єднанню”, оскільки він був посланий для “втихомирення 30 парафій Сідлецької губернії, що чинили опір здійснюваному Холмською уніатською консисторією очищенню уніатських церковних обрядів від латинських напластунів”¹⁰. 16 березня 1871 р. його було призначено адміністратором Холмської уніатської єпархії, й він відразу ж розгорнув діяльність, спрямовану на “здійснення заповітної мрії возз’єднання уніатів з православ’ям”. У 1871 р. М. Попель видав розпорядження, в якому заборонив уніатам відзначати свята Непорочного Зачаття Божої Матері, Божого Тіла й Святого Йосафата. У богослужіннях вимагалось поминати Святійший Синод, а священикам обов’язково мати бороди й носити широкі рясни. В оточенню посланні від 2 жовтня 1873 р. зазначався термін (до 1 січня 1874 р.) для завершення остаточного очищення церковних обрядів від латинських впливів. На непокірні парафії накладалася контрибуція, для стягнення якої при необхідності у відповідні села направлялися військові підрозділи¹¹.

Очищення обрядів викликало неочікуваний російською владою опір населення в 26 парафіях і протест священиків у Люблінському воєводстві. З парафій довелось усунути 74 священики, яких було “вивезено в глибинні області Росії”, а ще 66 чол. самі залишили свої парафії й виїхали до Галичини. З 214 уніатських священиків Холмщини і Підляшшя (на 1866 р.) протягом наступних років було вивезено на заслання 33, емігрувало в Галичину — 37, померло — 85, перейшло до Російської православної церкви — 59 осіб¹². Після нейтралізації “найбільш активних протидіючих елементів”, в уніатському середовищі єпархії розпочалася копітка робота в кожній парафії щодо їхнього “возз’єднання”.

18 лютого 1875 р. духовенство Холмської уніатської консисторії і кафедрального собору на чолі з його адміністратором постановило скласти “Акт про возз’єднання Холмської греко-уніатської Церкви з Православною Російською Церквою” і просити про “высочайшее соизволение” на

це. По суті, “Акт про возз’єднання...” був прийнятий адміністративно, без участі парафіяльного духовенства¹³. 25 березня того ж року Попель “представлявся царю-государю” на чолі депутації від возз’єднаних, а вже 28 березня Синод постановив приєднати Холмську уніатську єпархію до Варшавської, назвавши це новоутворення Холмсько-Варшавською єпархією. Очолити її Синод і цар доручили Маркелу Попелю, надавши йому сан єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії¹⁴. Урочистості з приводу возз’єднання уніатів Люблінської губернії відбулися в травні 1875 р. у Холмі, Грубешові й Замості. Православний часопис назвав це “радісною подією”, яка згуртувала “давньоправославних і тих, хто возз’єднувався”, в “один тісний братський гурток”¹⁵. Офіційно возз’єднаними вважалися 236 парафій, що знаходилися на території Люблінської та Сідлецької губерній (234 тис. вірних-уніатів). 270 уніатських церков, 75 каплиць-філій і 51 звичайна каплиця були віддані православному духовенству, дві третини якого невдовзі були замінені російськими священиками. У 1866—1875 рр. 155 уніатських священиків залишили єпархію (депортація в Сибір, виїзд у Галичину). Після 1875 р. понад 140 останніх було усунуто з парафій¹⁶.

Вже у 1874 р. з’явилися перші жертви російського терору в Підляшші. 17 січня в с. Дрелові російські солдати розстріляли 5, поранили кілька десятків і заарештували 60 селян, які захищали уніатську церкву. А 26 січня того ж року від козацьких куль загинуло 13 і було заарештовано 80 селян Пратулина¹⁷. Жертви терору згодом з’явилися і в інших підляських селах. Царський уряд вирішив “утихомирити неспокійне Підляшшя”. До березня 1874 р. було ув’язнено 43 священики, з яких 22-х вивезли за межі єпархії, а окремих заслали углиб Росії¹⁸. Російське військо застосовувало каральні заходи: екзекуції, багатогодинне й навіть кількадедне стояння “непокірних” на морозі і дощі, ув’язнення, заслання до Сибіру. Лише в 1875 р. із Сідлецького повіту було вивезено 140 уніатів, з Білої Підляської — 120 осіб. У 1876 р. на засланні в Сибіру налічувалося понад 600 уніатів з Підляшшя. У 80-х роках ХІХ ст. з цього краю до різних областей Центральної й Північно-Східної Росії було вивезено майже тисячу уніатських сімей¹⁹.

Одним із серйозних негативних наслідків офіційного “возз’єднання”, яке пройшло без значних заворушень населення, була проблема “упорствуючих” (“затятих”), тобто тих уніатів, які не визнали себе православними й підлягаючими Російській православної церкві. Частина з них горнулася до Римо-католицької церкви. Але її духовенство не завжди наважувалося відкрито приймати їх до Костьолу. З часом величезна кількість так званих “калакутів” чи “калакатів”²⁰ — етнічних українців, колишніх уніатів, котрі ще розмовляли українською мовою, трансформуються у римо-католиків з польською національною свідомістю. Спочатку ж ці “упорствующие” — майбутні “калакути” — залишилися поза будь-якою церковною організацією. Протягом десятиліть болісною, а часто й нерозв’язною проблемою для більшості з них стало здійснення звичайних і вкрай необхідних таїнств і треб — шлюбів, хрещень, поховань тощо²¹. Хоча ієрархія Російської православної церкви не була зацікавлена в широкому інформуванні громадськості про наявність цієї гострої проблеми, але повідомлення про “непорозуміння в справах про визначення віросповідання колишніх послідовників греко-уніатського віросповідання, які пізніше перейшли в римо-католицьку віру” періодично з’являлися в різних часописах. У них визнавалося, що “багато з возз’єднаних уніатів в останній час відкрито почали заявляти про свою приналежність до римсько-католицького віросповідання й вперто ухиляються від виконання релігійних обрядів у православних храмах і в православного духовенства”²².

Одним з важливих засобів вкорінення на теренах Холмщини і Підляшшя православ'я в його російському варіанті, цілеспрямованої денаціоналізації — “обрусення” місцевого населення, стало форсоване спорудження великої кількості храмів у домінуючому тоді в корінній Росії неовізантійському (російсько-візантійському, неоросійському) стилі. Нова церковна адміністрація намагалася надати православним церквам краю того ж вигляду, що і в інших частинах Росії. З 1875 р. на цих землях був чинним закон, виданий у Російській імперії ще на початку XIX ст., за яким будівництво нових православних храмів повинно було здійснюватися лише за типовими синодальними зразками²³. Першою такою спорудою була церква в ім'я святого Івана Богослова в Холмі, зведена у 1848—1852 рр. Найбільше православних храмів у стилі еклектичної неовізантійської архітектури було споруджено за часів першого Холмського єпископа Євлогія (Георгієвського). Всього за час його управління єпархією (1905—1914 рр.) побудували понад 60 православних церков²⁴.

Сучасні фахівці з проблем історії культової архітектури України цього регіону стверджують, що й “дерев'яне будівництво з 1875 р. протікало в подібному руслі. У проєктах церков переважав стиль північно-російського дерев'яного будівництва і зовсім втрачалися риси, притаманні українському сакральному мистецтву”²⁵. Тривалий час дивними й чужими для тутешнього населення видавалися 96 дерев'яних і 80 мурованих храмів, дуже схожих один на одного, які з 1870 р. по 1914 р. спорудила на теренах Холмщини і Південного Підляшшя Російська православна церква²⁶. Особливе несприйняття місцевого населення викликало масове зведення нових православних церков, що в багатьох випадках супроводжувалося нищенням давніх храмів — самотутніх пам'яток сакральної архітектури цих земель.

Потрібно відзначити, що в середовищі передової громадськості Росії були особи, які не тільки добре володіли відповідною інформацією й усвідомлювали дійсний стан справ з прилученням уніатів Холмщини і Підляшшя до Російської православної церкви, а й намагалися вплинути на якнайшвидше хоча б часткове виправлення його негативних наслідків. Одним з них був визначний юрист і громадський діяч А. Ф. Коні (1844—1927 рр.), якому в 1887 р. довелося розглядати ряд касаційних справ уніатів у карному касаційному департаменті Сенату. “Добровільне” приєднання в 1875 р. до Російської православної церкви уніатських парафій Люблінської і Сідлецької губерній він пізніше назвав “адміністративним міражем”, одним з багатьох, “які так довго спотворювали і життя, і моральний сенс російського суспільства”²⁷. Він доклав багато зусиль до того, щоб довести обер-прокурору Синоду К. П. Победоносцеву незаконність дій місцевих судових органів щодо “упорствующих”²⁸. У 1890 р. Сенат розпорядився припинити переслідування уніатів, але вони залишалися в невизначеному стані аж до 1905 р.²⁹ Професор Пальмов закликав російський уряд: “У нас, у Росії, після політики релігійного фанатизму і політичної короткозорості ми поставили себе в політичну і релігійну ізоляцію з усією Європою. Ні терор, ні репресії уніатів Росії не змусили їх зректися унії. Я пропоную повернутися Росії до віротерпимості”³⁰.

Драматична боротьба уніатів Підляшшя за збереження віри тривала до 1905 р. Того ж року царський уряд видав указ “Об укреплении начал веротерпимости”, в якому зазначалося про релігійну свободу та толерантне ставлення до інших релігій³¹. Ним відразу ж скористалися уніати Холмщини і Підляшшя, які у 80—90-х роках XIX ст. змушені були прийняти православ'я. Майже 200 тис. їх перейшло з Російської православної церкви

до Римо-католицької³². Це був другий етап трагедії, оскільки замість зрощення наступало спольщення. Проте релігійна свобода тривала недовго.

Самодержавний уряд і Російська православна церква терміново вжили ряд заходів, спрямованих на зміцнення позицій православ'я й "російськості" в краї. У 1905 р. була відновлена Холмська православна єпархія, яку очолив єпископ Євлогій (Георгієвський). У 1912 р. уряд прийняв рішення про виділення Холмщини і Підляшшя зі складу Привіслянського краю в окрему Холмську губернію. Це мало сприяти продовженню самодержавно-православної політики ліквідації залишків уніатства на цих землях. Початок Першої світової війни приніс уніатам певне полегшення й надію на відновлення втраченої релігійної свободи. Проте з приходом австрійських військ на Підляшшя ситуація для уніатів не поліпшилася.

Драматичний стан уніатів Підляшшя в останній чверті ХІХ ст. — на початку ХХ ст. (1875—1905 рр.) знайшов відображення в польськомовній літературі зокрема в дослідженні Ф. Зейка. Оскільки тогочасні офіційні російсько-православні писемні джерела надто скупо й переважно апологетично описують ці події³³, скористаємося для їх аналізу саме польськими³⁴. Усі подібні твори рефлексують до епохи Нерона і його жорстокого переслідування християн. По суті, це своєрідний польський мартиролог уніатських мучеників, "упорствуючих" у своїй вірі, як їх називали російські урядові й церковні автори. У цих творах фіксується життєпис уніатських мучеників у Холмщині і Підляшші, називаються імена й прізвища жертв переслідувань, описуються обставини їх нестерпного життя й смерті. Найчастіше йдеться про осіб із шляхетського стану. Багато з них увійшли в оповідання, новели, драми, поеми як уніатський пантеон святих.

Герой одного з таких творів Арсен Пікула з Дерла під час каральної операції російських солдатів і козаків разом з односельчанами приймає клятву "в ім'я пратулинських мучеників" щоб "ні на крок не відступати від нашої віри"³⁵. Це загрожує йому ув'язненням і смертю. Селяни-уніати з Рудна два місяці ховаються в лісах, оскільки в село прибули російські козаки, які вимагають від них письмового підтвердження про "перехід з уніатства в православну віру". Не отримавши від більшості селян такого підтвердження, військові почали каральну акцію. Селяни з Парчева та Корниці, простоявши під дулами російських солдатів цілу ніч на морозі, "не підписали документа про відступлення від унії"³⁶.

Часто серед холмських і підляських мучеників згадується Йосип Коношевський. Його постать трагічна: він прийняв смерть у полум'ї, яке охопило його хату, разом з дружиною та двома доньками, але "не зрадив унії"³⁷. Така ж доля у Йосафата Стуса з Рудна, "господаря на шести моргах землі", який "за вірність унії вивезений до Сибіру". Він тричі тікав із заслання. Лише за третім разом йому вдалося повернутися до рідного села. Він стає наставником молодих уніатів, учить їх як "твердо й непохитно стояти у вірі". Схоплений козаками, Стусь помирає під їх нагайками³⁸.

Звання "ангела-сторожа унії", поряд зі Стусем, заслужив своєю "офірною вірою" Андрій Блискош, один з 50-ти підляських селян, які в 1904 р. вирушили на прощу до Риму. "Незвичайні прочани із слідами шабель та нагаїв російських козаків на тілі"³⁹, крізь болота й ліси перейшли австрійський кордон у Галичині й дійшли до "вічного міста". Напередодні аудієнції у папи Пія Х А. Блискош помер після гострого запалення легенів, яке сталося внаслідок квітневих переходів через болота. Папа відправив святу месу за душу мученика-уніата в присутності 50-ти його співвітчужців⁴⁰.

Популярна література значно розширила обрії подій, які мали місце в 1875—1905 рр. у Холмщині і Підляшші, відкрила те, що контролювані

царською й синодальною владою історіографія та періодика замовчували або трактували у вигідному для самодержавства й православ'я світлі. Звичайно, зображення “мучеництва” й “мучеників” потребувало від авторів переважно чорної і білої фарб. Поруч з “натовпом мучеників”, “громадою непорушних вірників”, “ангелів-сторожів унії,” стоять у цій літературі “підступні й жорстокі вороги унії”: козаки, солдати, безсердечні російські урядовці, приїжджі з Росії православні попи. Зрідка називаються імена цих жорстоких карателів і переслідувачів. Натомість часто повторюються імена “перебіжчиків-зрадників унії” — Й. Семашка та М. Попеля, — хоча автори цієї літератури не аналізують причини “зрадницької діяльності” цих колишніх ієрархів Уніатської церкви. Скупо описуються особистості священників-відступників від унії й православних попів. В оповіданнях, новелах, історичних замальовках, зрештою, репортажах з місця подій вони виступають як “слухняні виконавці царських указів, синодальних інструкцій”. І в цьому немає нічого дивного. Адже в життєписах святих мучеників, відомих з історії церкви, світ, усе світське, все, пов'язане із земною владою, зображується в чорно-білій опозиції. Цю модель реалізувала також уніатська література на межі XIX і XX ст.

Десятиріччя переслідування вірних ідей унії й Уніатської церкви в Підляшші дало свої наслідки: на початку XX ст. їх ряди значно порідшали. Залишилися невелика кількість відданих справі унії, які, всупереч всіляким переслідуванням, “зберегли віру батьків”. Російські власті прозвали цих людей “упорствуючими”. Їх тихий, але непорушний фанатичний опір викликав роздратування й лють російської царської адміністрації і казенної Православної церкви. Водночас він викликав повагу й прихильність поляків, які були свідками цих подій або зустрічалися з “упорствуючими” уніатами.

Варто привести деякі описання життя “упорствуючих”, які на зламі XIX—XX ст. заповнили польські видавництва в Кракові, Львові, Варшаві й ще в 20—30-ті роки XX ст. були дуже популярними в Польщі. В 1909 р. Холмщину відвідав польський письменник Владислав Реймонт. У селі він зустрічається з громадою уніатів: “Розговорилися вільно, — пише автор, — спокійні, без скарг, без крику й плачу; стали розповідати про свої щоденні турботи, щоденну, систематичну наругу над ними, про кари й штрафи, які змушені платити за все: за хрещення дитини та за неоохрещення, за поховання покійників, відправлені вночі, крадькома, за шлюби й сповіді, за саме відвідування церкви..., про постійні приниження, переслідування, ходіння по судах, комісіях і в'язницях, про вічні й марні пошуки справедливості... Цілі села зникли з поверхні землі, загинули цілі роди, цілі покоління. Віддали свою кров і все життя, але залишилися не поступливими, не благами про милість, забуті, висміювані, злиденні, погоржені, але боролися далі, без страху, з постійною мужністю, водночас непохитні й водночас непереможені”⁴¹.

Інший свідок цих подій, Ян Віктор, який побував на Підляшші після Першої світової війни, у своєму репортажі-оповіданні “Орorni” (калька з рос. — “упорствующие”), виданому в 1920 р. у Львові, писав: “Як живі, вкарбовані, стоять вони перед моїми очима... Прибували вранці, невідомо звідки, зникали опівдні, залишаючи в моїй уяві незабутні відбитки своїх облич, зораних жалобою. Ніхто не питав, з якої околиці прийшли, а вони самі не говорили, й усі шанували цю таємницю. Приносили матері дітей до хрещення, старші віком після покаяння... приступали до сповіді, молодші слухали богослужіння, а потім брали шлюби. І так щотижня інші й інші”⁴².

Страдниками за віру постають уніати і в повісті Владислава Реймонта “Матір”. Всупереч забороні влади, вони вкопали на узгір’ї біля села хрест і через це стали жертвами козачої карної експедиції. Погром села, побиття нагайками, вислання до Сибіру не зламали селян-уніатів, у тому числі героїню повісті — матір, яка, побоюючись втратити дітей, яким загрожувало замкнення в православному монастирі, втекла з ними до лісу. Схоплена козаками, покарана на вісім років заслання, вона без страху від’їжджає до Сибіру. Помилувана після трьох років, мати повертається до рідного села, знаходить своїх дітей у сусідів і йде з ними на паломництво... до Ченстохова! Саме туди — до католицької святині, до Польщі, веде дорога.

“Упорствующих” уніатів зустрічаємо також в іншій повісті В. Реймонта “Присяга”. Автор описує надзвичайні заходи російської влади з метою подолання опору підляських уніатів. Під час щорічного перепису царський чиновник записав усіх мешканців села як православних. Дізнавшись про це, селяни збунтувалися й знищили видані їм російські посвідчення особи. Повітовий начальник взявся покарати “упорствующих”. Холодного, дощового листопадового вечора уніатів було приведено до його будинку. Звечора до ранку вони стояли під дощем під вартою солдатів. Царський чиновник сподівався, що в такий спосіб зламає їхній опір. Вони ж “терпляче стояли під дощем, у болоті, під загрозою багнетів і кари, стояли непорушно, як дуби в осінні страшні ночі, непереможні та впевнені, що витримають і морози, і бурі, і громи”. В очікуванні покарання уніати “співали релігійні гімни без перерви, хоча постійно когось відривали з громади, й чи то чоловік, чи жінка, чи дитина, йшли однак незалякани, тільки очі горіли, обличчя ставали бліді й нервові руки гарячково складали знак хреста... Йшли один за другим, вільно, нестримно, нескінченним ланцюгом, йшли охоче, несучи данину офірної крові за віру й народ”⁴³.

Як у збірці репортажів “З Холмської землі” В. Реймонта, так і в книжці Я. Віктора “Опірні” можна знайти десятки подібних описів людей, для яких справою честі була “вірність релігії батьків”. Уніатською проблемою зацікавилась у 1888 р. відома польська письменниця Марія Конопницька. Вона відвідала ряд сіл на Підляшші й поділилася враженнями від подорожі в листі до Теофіла Ленартовича, який перебував у Флоренції: “Була в Білій, у Соколові, Іганях, у Сідльцях. Торкнулася зблизька тієї великої кривавої рани — того “навернення уніатів”. Не бачено таких смертельно смутних речей і такого утиску. А тепер благаю Бога, щоб мене не покликав, аж я торкнуся обличчя тих людей і не заберу від них хустки, на якій ті обличчя закарбуються. Амінь”⁴⁴.

При кожній нагоді Марія Конопницька в своїх творах поверталася до уніатської тематики. Протягом тривалого часу вона готувалася до написання великої поеми з 12 пісень під назвою “Уніати”. Здійснити задумане не змогла — не встигла. Залишилося лише кілька написаних фрагментів і план всієї поеми. Хоча письменниця поеми про уніатів не написала, але постійно про них думала. Щоразу пригадувала їх долю й уперту боротьбу, коли поздоровляла люблінську молодь, або коли відвідувала римські храми. Не забула вона про уніатів і під час праці над великою поемою “Пан Бальцер у Бразилії”. Не випадково цей твір Конопницька завершила сценою зустрічі вигнанців з Польщі з громадою польських уніатів у далекому бразильському порту. На звістку про царський указ 1905 р., яким оголошувалася релігійна свобода й толерантність до всіх віросповідань, з усіх сторін Бразилії відізналися підляські емігранти, щоб повернутися до рідних місць⁴⁵. Заключні рядки “Пана Бальцера у Бразилії” — одна з найкра-

ших літературних пам'яток “упорствующим” уніатам — людям, які ніколи не сумнівалися в тому, що обрали вірний шлях до своєї церкви ⁴⁶.

Важливим документальним джерелом для дослідження трагедії уніатів з Підляшшя є їхні “Оренбурзькі листи”. Тільки вони вичерпно відтворюють картину життя уніатів, засланих у 70-х і 80-х роках XIX ст. до Сибіру. Найбільшу кількість таких листів отримав ксьондз Хотковський, основний адресат і натхненник цього листування, яке згодом, у 1890—1893 рр., було опубліковане в трьох частинах у Кракові. Завдяки цьому виданню вся Європа довідалася про мучеництво уніатів, переслідуваних за віру і приневолюваних до прийняття православного віросповідання, а також про їхнє життя й страждання в Сибіру. Цьому сприяла також публікація окремих листів у різних європейських журналах ⁴⁷.

Перша депортація уніатів відбулася в 1875 р. Саме тоді спорожніли в'язниці в Білій і Сідльцях: 275 “упорствующих”, в основному чоловіків, було вивезено до Херсонської губернії ⁴⁸. Через постійні втечі звідти додому царська влада згодом переселила їх до Оренбурзької губернії. Загалом, як свідчать деякі джерела, кількість депортованих до Сибіру підляських уніатів сягала 20 тис. Деякі були заслани також до Катеринославської, Саратовської та Херсонської губерній ⁴⁹. У 1876 р. у в'язниці Сідльців перебувало близько 200 арештованих уніатів. Усього в місцевих судах розглядалося 43 карні справи за опір поліції. З 200 арештованих 52 особи (27 чоловіків і 25 жінок) було передано до суду для покарання “за опір владі” ⁵⁰.

Ще одним джерелом відомостей про уніатську проблему в Холмщині і Підляшші є “Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник” (1877—1905 рр.), який виходив двічі на місяць у Варшаві. Він був адресований духовенству польсько-білоруського і польсько-українського прикордоння, на території якого був здійснений насильницький акт заміни уніатського віросповідання на православне. Чисельність уніатів, приєднаних до Російської православної церкви, цим часописом визначалася близько 250 тис. осіб. Видавці двотижневика оголошували про свій намір сприяти їхньому справжньому об'єднанню з Православною церквою. Саме тому ними пропагувалася політика державної і церковної влади щодо населення прикордоння, безапеляційно визнаного російським (по суті, йшлося про “обрусение” цього населення). Віднаходилися різні фактори (релігійні й культурно-етнічні), які могли б бути оцінені як небезпечні для зв'язку з Росією. Унія оцінювалася негативно: її вважали тільки зручним чинником латинізації й колонізації населення. Двотижневик не приховував успіхів латинізації в окремих парафіях. Дуже критично “Вестник” характеризує уніатських єпископів — Цехановського, Шумборського, Терашкевича і номінанта Касинського.

Гострій критиці піддавалися терціарні товариства, які діяли на користь уніатських обрядів. Значно менше місця в цьому виданні відводилося проблемі об'єднання уніатів. “Вестник” переконував своїх читачів у тому, що “про унію в Підляшші уже забуто після об'єднання в 1875 р.”. Усе ж таки цей орган православної Холмсько-Варшавської єпархії не міг приховати окремих фактів виникнення масових безпорядків, які набули широкого розголосу. Їх причиною найчастіше була заборона уніатської обрядовості, що найбільше непокоїло “упорствующих” уніатів.

В аналізі феномена латинізації уніатів Підляшшя “Вестник” називає суспільні, соціальні й культурні чинники. Унія повсюдно ототожнювалася з “селянською вірою”, зміна стану “селянськості” пов'язувалася зі зміною обряду ⁵¹. Авансування латинізації мало й інші аспекти: місцевому люду імпонувала присутність панів у костельних богослужіннях. Навернення

уніатів у католицизм пояснювалося також потягом до вищої культури: “злидений”, “неосвічений”, “наївний”, “загнаний”, уніат був свідком захоплюючих костюльних церемоній, слухав чарівну органну музику, змістовні проповіді, брав участь у відпустах й урочистих процесіях⁵².

Роль римо-католицьких, характерних для латинського обряду “відпустів” (масових костюльних заходів, під час яких акумулювався віросповідний ентузіазм) як найефективніших засобів “притягнення уніатів до католицизму латинського обряду” відзначають й інші автори “Вестника”⁵³.

Поступово тенденція до латинізації уніатів набирала динамізму, особливо в 50-х роках ХІХ ст., коли відбувалось урочисте перенесення реліквії св. Віктора до Янова (1857 р.). Пов’язані з цією подією так звані “яновські місії” й реколекції (масові повчання) викликали таке захоплення в уніатів, що вони легко переходили до латинського католицизму⁵⁴. Латинізація мала свою статистику. В Красному, наприклад, протягом 1740—1839 рр. від унії відійшли лише 360 осіб, у Войславичах протягом 10 років (1818—1828) — 100. У 1863 р. у деяких парафіях практично не залишилось уніатів: в Орлові — 8, у Мордах усі перейшли до католицизму, у Мілейовській парафії не залишилося жодного уніата⁵⁵.

За оцінкою Кояловича, у кінці 60-х років ХІХ ст. на Холмщині і Підляшші налічувалося близько 400 тис. осіб українського населення, з них 220 тис. католиків, а у 1872 р., за оцінкою Чубинського, католиків стало 291 тис.⁵⁶

“Вестник” приділив багато уваги негативним аспектам культу першого уніатського святого — Йосафата Кунцевича. Дискредитація святого Йосафата здійснювалася за кількома напрямками. З одного боку, цей культ характеризувався як ворожий православ’ю й російському самодержавству; він нібито мав вплив на антидержавні виступи, особливо на повстання 1863 р. З другого, — піддавалася шаленій атаці сама постать Й. Кунцевича, якого зображали як фанатика, відступника від істинної віри, ловця людських душ — “душохапа”, вовка серед православних овець, фальшивого мученика⁵⁷.

Причина постійних нападів “Вестника” на культ святого Йосафата полягала в тому, що на Підляшші, в Білій Підлясці знаходилася могила з його останками. Біла Підляска була місцем масового паломництва уніатів усього краю, святим місцем, де “упорствующие” уніати “виплакували свій жаль та черпали сили для боротьби з ворогами унії”. Російські чиновники й православні священики вбачали в цій практиці “школу фанатизму”, особливо небезпечну під час масового напливу людей. Біля могили Кунцевича відправлялася латинська меса, при бічних вітварях — тиха слов’янська літургія. Польська проповідь завершувала церемонію “відпусту”: “Треба міцно триматися уніатського віросповідання й ненавидіти його ворогів”⁵⁸. Під час процесій виносився реліквіар святого Йосафата, з ним обходили церкву в супроводі дзвонів, ручних дзвінків, бубнів і під акомпанемент пісень на його честь. Це, за оцінкою православного “Вестника”, “створювало ворожий настрій щодо “схизматиків”, тобто православних”. Після богослужіння прочани творили колективні молитви, на колінах обходили церкву і могилу з останками Й. Кунцевича. Жінки й чоловіки, люди похилого віку, молодь і діти пересувалися на колінах, тяжко зітхали, били себе в груди. Натовпи поклонників культу Йосафата “створювали атмосферу колективного співпереживання”, “емоційного насичення”, “містичного приєднання”. Найбільш “затяті” з них повторювали цей ритуал двічі й навіть тричі, розуміючи його як “шлюбівання зі святим”, як клятву “зберігати могилу Йосафата й унію перед загрозою їх насильницької ліквідації”⁵⁹.

Православний “Вестник” звинувачує уніатських і латинських єпископів Підляшшя “в змові з метою переведення уніатів на латинників”. Для цього практикувалися спільні культові дії — поклоніння уніатським і латинським святым, богослужіння за латинським і східним обрядами, обрядовий синкретизм. Уніатський єпископ Теракевич характеризується як “наближений до католицизму й польськості”. Він “любив українські звичаї, симпатизував галицьким святоюрцям, пробудив серед підляських уніатів проукраїнський і пропольський рух. Оточував себе людьми польського походження й католицького виховання. Докладав зусиль для поєднання унії з католицизмом, намовляв уніатів відвідувати латинські костьоли. В семінарії навчав у католицькому дусі, пропагував органи. За його єпископства богослужіння в Холмському уніатському соборі супроводжувалося латинськими літаніями, годзінками. Під час керівництва єпархією священники приводили цілі парафії до присяги католицизмові”⁶⁰.

Єпископ Шиманський “урочисто проголосив Йосафата Кунцевича покровителем Литви й Польщі”. Під час освячення ним пам’ятних образків Кунцевича лунали вигуки “Смерть москалям!”, а “біля могили святого було укладено союз з русинами напередодні польського повстання 1863 року”⁶¹. Єпископу Шиманському найбільше дісталось від “Вестника” за те, що він “досить безцеремонно наvertsав уніатів на католицизм” і “полонізував уніатів спольщеним культом Йосафата Кунцевича за допомогою множення терціарських братств і об’єднань”. Усіх уніатських єпископів, вважали російсько-православні автори “Вестника”, “з’єднує спільна вина — латинізація уніатської літургії”⁶².

Підаючи критиці “терціарський рух серед уніатів” як явище виключно католицько-латинського походження, православні автори “Вестника” вбачали в ньому “єзуїтсько-польську генезу”, що має “ворожу до російського православ’я спрямованість”⁶³. Терціарки використовували культ Йосафата Кунцевича, а це найбільше турбувало російське православ’я. Їх називали “перекупками” за схильність до багатомовності й гострі язика. В терціарських об’єднаннях “провідну роль відігравали польські таємні дами, а також сестри милосердя”. Ця характеристика мала викривальний підтекст: оскільки в русі є елемент “таємності” — це означає антидержавність; у ньому заправляють “польські дами” — в цей спосіб підкреслювався “ворожий щодо російськості національний і громадський склад” терціарства; а “сестри милосердя, або шарітки” під виглядом харитативної, милосердницької праці серед населення Підляшшя нібито “поширювали негативне ставлення до православ’я”⁶⁴.

Авторів російськомовного православного журналу дратувало те, що ці терціарки, йосафатки, шарітки “подорожують по всій єпархії й без будь-яких перешкод проводять шкідливу місіонерську агітацію”⁶⁵. В унісон з “Вестником” інше періодичне видання — “Вольнские Епархиальные Ведомости” називало шаріток “ревними польсько-католицькими пропагандистками”. Їх звинувачували в тому, що “ці шарітки доглядають хворих у міських лікарнях, які утримуються Російським урядом” для того, щоб мати можливість “переманювати православних у католицизм”. Особливо наголошувалося, що “разом з католицизмом шарітки старанно пропагують польську мову”⁶⁶.

“Емісарки” цього релігійного руху організовували в приватних будинках каплички й вівтарі, особливо під час “травневих набоженств” на честь марійського культу, коли “кожний двір і кожний шляхетський дім стає костолом”, коли “великими юрбами збираються жінки і молодь, а на сторожі стоять діди і баби церковні”⁶⁷. Саме ці звинувачення адресува-

лись єпископу Шиманському, який був великим прихильником “марійського культу”, запроваджував його в уніатстві, щоб таким чином латинізувати й полонізувати його.

“Вестник” не міг обійти неприємної для нього теми — протестів “упорствующих” уніатів. Хоча автор викривальної статті про шкідливість чернечих об’єднань терціарок, йосафаток і шаріток запевняв, що про “унію вже забуто” в 1878 р., тобто через три роки після “возз’єднання”, на сторінках журналу все ж з’являлися матеріали про “заворушення і безпорядки” в цілому ряді уніатських парафій — у Влодаві, Кодні, Білій та ін. Активно діяли в офіційно проголошених “возз’єднаних з православ’єм” парафіях — Голі, Мутвіці, Коденцу та ін. — паралельні уніатські, вже “нелегальні”, парафії.

Масовими були випадки, коли присланого православного священника “юрба наелектризованих культом святого Йосафата”, здебільшого жінок, проганяла з церкви, і він був змушений залишати парафію. Ось як “Вестник” описує перебіг “церковного бунту” у Влодаві: “Коли міщани, насамперед жінки, увійшовши в церкву, не почули під час літургії органів, зчинили неймовірний гамір і вийшли з церкви. Коли ж священник розпочав проповідь по-російськи, відразу ж за його першими словами юрба жінок влетіла в церкву з криками: “Не хочемо московських проповідей! Це — схизма! Мовчи! Зневажаєш нашу віру! Заводиш ересь!” Після літургії церкву було замкнено, а ключі “хтось загубив”. Жінки постійно збиралися навколо замкненої церкви, стояли на вулиці, співали уніатські богослужбні пісні. Під час бунту чоловіки не показувались, посиляли на демонстрацію матерів і жінок з дітьми на руках, щоб заблокувати поліцейські акції. По будинках ходили агітатори, закликаючи до демонстрації. Агенти йшли до сусідніх парафій, підбурюючи люд до виступів. І в багатьох парафіях, зокрема Орхівці, де люди протягом уже кількох років спокійно брали участь у літургії без органів, піднімали народ на бунт”⁶⁸.

Навіть “возз’єднані” уніати чинили активний опір кампанії “очищення обрядів” від “латинізмів” і “полонізмів”, а саме — усуванню органів, бічних вітварів, амвонів, конфесійоналів, монстрацій, циборіїв, дзвінків, а з літургії — “filioque”, шлюбної присяги⁶⁹. “Очищення обрядів” викликало зворотні дії: з церков виносили встановлені православними священниками вітварі й відновлювали попередні, повертали монстрації й дзвоники, реліквії культу святого Йосафата⁷⁰.

Боротьба Російської православної церкви за “очищення обрядів” у багатьох випадках призводила до того, що знищувалося не тільки привнесене в православ’я унією, а й корінне, українське. Саме на це звернув увагу вже на початку ХХ ст. православний священник з Волині П. Антонович, зазначивши, що окремі звичаї “були не стільки уніатськими, скільки давніми православними, тобто взагалі українськими, рідними, національними”⁷¹.

Для всебічної об’єктивної оцінки подій у Холмщині і Підляшші в 1875—1905 рр., крім досліджених і викладених нами польської й російської точок зору, важливе значення має третя — українська. Вона висловлена М. А. Янчуком — українським, російським, білоруським фольклористом і етнографом⁷², який був безпосереднім свідком і учасником цих подій. “Це були нещасливі часи, — писав М. Янчук, — часи зловісного “возз’єднання” уніатів Холмської єпархії, тобто Люблінської і Сідлецької губерній. Як відомо, це возз’єднання було насильницьке, придумане чиновниками і здійснюване адміністративними заходами, в числі яких на першому місці були військові езекуції, побиття “упорствующих” нагайками на

морозі по 100—300—500 ударів, арешти, заслання і всіляке насильство”⁷³. Особливо діставалося так званим “зачинщикам”, серед яких у с. Корниці був і Андрій Янчук (батько М. Янчука). В кінці 60-х — на початку 70-х років як церковний староста Андрій Янчук виступав стійким захисником унії, вважав її рідною прадідівською вірою.

Коли почалося так зване “очищення обрядів” — перший етап остаточного знищення унії — Андрій Янчук на чолі делегації від місцевих уніатів здійснив таємну поїздку до Холма на зустріч з тодішнім уніатським єпископом М. Куземським (1809—1879 рр.), щоб особисто отримати від нього вказівки, як слід реагувати на дії офіційної влади. Куземський відповів так: “Потрібно твердо стояти за свою віру”⁷⁴. Члени цієї делегації були заарештовані й посаджені в Сідлецьку в’язницю, в якій старий Янчук відбув 9 місяців одиночного ув’язнення і вийшов звідти з підірваним здоров’ям. М. Янчук, який у той час був учнем гімназії, на собі відчув адміністративний тиск. За вказівкою російської адміністрації в Підляшші і Холмщині, від усіх колишніх уніатів, які офіційно вважалися “возз’єднаними” з православ’ям, вимагалися спеціальні довідки від православних священників про відвідання церков. Це насамперед стосувалося державних службовців, учнів і студентів. М. Янчук залишався в уніатській вірі й не міг подати керівництву гімназії довідки про те, що він “говів за православним обрядом”. Надання довідок про говіння стало своєрідним лакмусовим папірцем на вияв лояльності до російської влади.

Після формального акту возз’єднання 1875 р., заміни уніатських священників, обрядової й культової перебудови церков, введення нових книг синодального змісту замість почаївських і львівських, запровадження нового культового співу замість старовинних місцевих мелодійних розспівів, уніатський люд відвернувся від реформованої церкви, перестав виконувати церковні треби. Це викликало гоніння, переслідування, безкінечні штрафи, якими були замінені військові постої козаків з кінями з повним їх утриманням “упорствуючими” уніатами. Спочатку народ твердо стояв на своєму, вірячи в можливість повернення унії й у те, що все це робиться без відома царя, який, зрештою, довідається про це й накаже повернути їм стару віру. З роками відбулося роздвоєння: частина колишніх уніатів почала ходити до православних церков, інші подалися в костьоли сусідніх католицьких парафій, вважаючи, що католицька віра ближча до унії, ніж православна, яка не визнає папу Римського. Лише небагато сімей залишилися в стані очікування. Вони терпіли, страждали, чинили впертий опір “возз’єднанню”. Ці люди були “упорствуючими”, отже, ворогами всього російського й православного.

Саме такий погляд на стан справ у Підляшші і Холмщині кінця XIX — початку XX ст. та оцінку всього, що там відбувалося в національному й релігійно-церковному житті, знаходимо в “Автобіографії” Миколи Янчука.

Свідчення про складність і напруженість релігійного життя на Холмщині в той час знаходимо в мемуарах митрополита Євлогія (Георгієвського) “Путь моей жизни”, написаних у другій половині 30-х років XX ст., коли він управляв Західноєвропейським екзархатом Російської православної церкви. З 1897 р. він був ректором Холмської православної семінарії, а потім послідовно єпископом Люблінським, вікарієм Холмсько-Варшавської єпархії (1903—1905 рр.); архієпископом Варшавським і Привіслянським (1905—1906 рр.); архієпископом Холмським (1912—1914 рр.) і архієпископом Волинським (1914—1921 рр.). Він — один з головних “обрусителей” в цьому краї — пізніше з гіркотою визнавав, що “при возз’єднанні допуще-

но було багато помилок. Не зважили на народну душу. Втрутилася адміністрація: губернатори, поліція... почали народ заганяти в православ'я". "Упорствующих", яких за його підрахунками було близько 100 тис., православний владику вважав людьми, котрі лише на папері були православними, а по суті ж — уніатами.

Результатом такого фіктивного "возз'єднання" стало те, що "вони лише дичавіли, тягнулися до католицького закордоння". Пригадуючи недавнє минуле, митрополит Євлогій визнавав, що унія у 1875 р. була скасована "державним законом", але "віру в душах закон скасувати не міг", тому в деяких місцевостях православні церкви стояли пустою. Були парафії, де до 90 відсотків населення бойкотувало православні храми й, "не маючи своїх, уніатських, залишалося без церкви". "Православ'я по усій лінії не торжествувало, — визнавав він, — навпаки, чим далі, тим більше й частіше надходили прохання про відпуск у лоно католицтва"⁷⁵.

Час підтверджував занепокоєння митрополита Московського Філарета (Дроздова) відносно уніатських справ, який ще у кінці 50-х років визнав, що "з часу полоцького акту 1839 року... зроблено немало помилок", а тому "перспективи в цій справі невтішні"⁷⁶.

Залишки уніатської релігійної свідомості зберігалися до початку ХХ ст. Після царського маніфесту про віротерпимість (17 квітня 1905 р.) "упорствующие" уніати почали переходити в католицизм, оскільки "дарована релігійна свобода" не давала їм можливості відновити Уніатську церкву. Російський уряд, побоюючись сепаратизму, рішуче й беззастережно покінчив з уніатством. Відразу ж після оголошення маніфесту православні парафії в Підляшші і Холмщині почали танути, як сніг під весняним сонцем, а католицькі за їх рахунок поповнювались. У Білій римо-католицька парафія з 3202 вірних у 1904—1906 рр. зросла до 17 205, в Янові Підляському — з 3039 до 11 145, у Вишніці — з 2500 до 12 337. Православні єпископи били на сполох, що в Підляшші посилювалася польська агітація й наступив злам православ'я, відмирання російського національного почуття, взагалі російськості, що населення масово замінює церкву на костьол⁷⁷.

Перехід десятків тисяч колишніх уніатів до Римо-католицької церкви був виявом не тільки їхнього несприйняття насильницької православізації, а й морально-психологічного та економічного тиску на них з боку частини католицького населення, ксьондзів і панів-поляків. Так, у великих маєтках графа Замойського було оприлюднено наказ фільварочній службі: або перейти до Римо-католицької церкви, або залишити робочі місця. Робітникам, які виявляли нерішучість у справі зміни церковної приналежності, погрожували позбавленням роботи, що для більшості з них означало загрозу остаточного зубожіння, а то й голодної смерті. У місцевостях, де православні були в меншості, поляками застосовувалися акти терору — нічні напади на православні обійстя й завдання тілесних пошкоджень членам сімей православних. По Холмщині і Підляшшю поширювалася провокаційна чутка, що нібито "цар також прийняв католицьку віру" й що усі, хто не хоче залишитися поза нею, повинні поспішати, оскільки ксьондзи прийматимуть іновірців тільки до певного часу⁷⁸.

Чисельність тих, хто переходив до католицтва могла б бути й значно більшою, але цей процес стримували складні й обтяжливі правила переходу з православ'я до інших конфесій, які були оприлюднені ледве не слідом за указом Миколи II про віротерпимість — 25 червня 1905 р. Згідно з ними, бажаючий вийти з православ'я повинен був писати прохання на ім'я губернатора, який повідомляв про це правлячого православного архієрея. Кожна справа про перехід розглядалася одночасно світськими органами й

відповідними церковними консисторіями. “Відступника” — претендента на перехід до католицизму — кілька разів змушували покаятися. Лише після цього православне духовенство прилюдно відлучало цю особу від церкви і піддавало церковному прокляттю (анафемі)⁷⁹. Після цього губернатор видавав відповідній особі спеціальне посвідчення на право переходу до іншого віросповідання. У разі виникнення наміру масового переходу до іншої церкви створювалася спеціальна слідча комісія, до складу якої входили православний благочинний, помічник місіонера і поліцейський чиновник. Зрозуміло, що ними робилось усе можливе, аби такий намір не був реалізований⁸⁰.

У 1905—1907 рр., за даними обер-прокурора Синоду, з православ'я в католицизм перейшло більше 170 тис. осіб. Понад 119 тис. з них припадало на Холмщину⁸¹. За підрахунками російського історика, професора Варшавського університету В. Францева, який докладно вивчав етнічну ситуацію в Холмщині і Підляшші⁸², перед царським маніфестом від 17 квітня 1905 р. православне населення краю становило 449 571 чол. На початку 1908 р. православних віруючих на цій території залишилося 280 292 особи⁸³. За деякими підрахунками, загальні втрати українського населення Холмщини та Підляшшя за ХІХ ст. (від 1815 до 1914 рр.), які сталися й через ліквідацію Греко-католицької церкви, становили більше 500 тис. осіб. Кількість “калакутів”, за різними даними, коливається від 168 до 200 тис. осіб. Втрати українського населення, пов'язані з ліквідацією Греко-католицької церкви, ситуацією з “упорствуючими”, маніфестом про віросповідну толерацію 1905 р. оцінюються у 110 тис. осіб⁸⁴. З цього приводу М. Грушевський наголошував, що спольщення польських територій у той час відбувалося через “всі помилки божевільної централістичної політики російського царства, що з свого боку заходилося змосковщити тутешню українську людність, і тим тільки ослабляло відпорність її польським впливам”⁸⁵. Значна частина цих віросповідних трансформацій відбулася в Підляшші і Холмщині. Масові віросповідні зміни відбувалися саме в тих парафіях, де фіксувалися “упорствующие” проти введення зросійщеного православ'я. Поступово ці уніати в Римо-католицькій церкві почали втрачати автохтонну національну ідентичність, і за окатоличенням у латинському обряді наступало спольщення⁸⁶. Це були значні втрати для українського етносу.

Зазначимо, що прийняття частиною українців-уніатів римсько-католицького віросповідання, з точки зору сучасних дослідників історії Холмщини і Підляшшя, не означало, що всі вони відразу стали справжніми поляками. Так, за переписом 1897 р., у семи повітах Сідлецької губернії православних налічувалося 223 552 особи, з них польськомовних — 27 438 осіб, а католиків, які розмовляли українською мовою, було 25 769 чол. У чотирьох повітах Люблінської губернії православних налічувалося 110 381 особа. З них розмовляли польською 1581 чол., а католиків, які розмовляли українською мовою, — 9098 осіб. У двох губерніях людей, які визнавали рідною українську мову, налічувалося 339 781 чол.⁸⁷

Отже, національна трагедія уніатів Холмщини і Підляшшя мала такі причини і наслідки.

1. До 1875 р. усі русини (населення Підляшшя і Холмщини) протягом 300 років сповідували греко-уніатський обряд з церковнослов'янським богослужінням і різко відмежовувалися від католиків, називаючи себе “руськими”, а католиків — “поляками”. Коли ж у 1875 р. уніати адміністративним порядком (проти своєї волі й бажання) були “приєднані” до Російської православної церкви, а унію визнано офіційно неіснуючою, тоді

майже усі уніати поступово перейшли в католицизм. Вони почали переймати усе польське — мову, звичаї, одяг; русинські пісні витіснялися “набожними польськими піснями” з ченстоховських “кантичек”.

2. Оскільки унія була гарантом збереження руської ідентичності в Холмщині і Підляшші, вираженням її специфіки в умовах розмаїтого етнічного, культурного і релігійного прикордоння, то скасування унії і заборона Уніатської церкви спричинили поступовий занепад народної творчості, місцевого фольклору, відмирання власних традицій, звичаїв, обрядів, а в результаті — власної народної мови і, зрештою, — свідомості своєї етнічної ідентичності”⁸⁸. Значно пізніше, у 1940 р., добрий знавець стану справ у духовно-церковній сфері життя Холмщини і Підляшшя С. Баран писав: “Там, де ще з початком ХХ-го століття гомоніла українська мова і пісня, сьогодні їх вже не почувеш. Врятувати їх могла унія, але з національним українським духовенством. Та до цього свідомо не допускав царський уряд”⁸⁹.

3. Уніати Підляшшя і Холмщини, починаючи від Берестейської унії 1596 р. до її скасування у 1875 р., сформували релігійну традицію, відмінну від православної й римо-католицької. Визнання Уніатською церквою примату Папи і Риму не перекреслило її самотності, а навпаки, стало своєрідним етапом (часто болісним і навіть трагічним) для пошуку власної релігійної і національної ідентичності. Уніати зберегли літургію східного обряду церковнослов'янською мовою, юліанський календар, автохтонну церковну ієрархію, зрештою, традиційне право духовенства на шлюб і сімейне життя. Всупереч зростаючої тенденції до латинізації й полонізації — поступове впровадження церковної проповіді польською мовою, польських релігійних пісенок, “кантичок”, сприйняття деяких традицій релігійних свят від католиків, наприклад, Божого Тіла, Непорочного Зачаття Діви Марії, латинських ритуалів під час обрядових дій — “комжі”, “годзінки”, органи, монстрації, дзвінки, змішані релігійні процесії й “відпусти” (культ св. Віктора і св. Йосафата), — східний обряд і греко-католицьке віросповідання все-таки залишилися гарантією збереження етнічної ідентичності руського населення Холмщини і Підляшшя. Приклад Львова і Східної Галичини, де в той час відбувався процес національного відродження й формування національної свідомості галичан-українців, колишніх русинів, це підтверджує.

4. Полонізація уніатів Підляшшя і Холмщини була не лише наслідком русифікації, а й своєрідною протидією їй. Росія була чужою, незрозумілою для підляшан-уніатів. Київ, Харків, Чернігів, Полтава — історичні центри української національної культури — були просторово віддалені від Холмщини і Підляшшя. Ближче був Львів, але за кордоном, що також обмежувало його вплив на збереження етнічної і культурної самотності населення цього регіону. Не було в Підляшші і Холмщині й книжкових видавництв, зорієнтованих на збереження мови і культури руського населення. Проникнення україномовної літератури зі Львова було ускладнене через російсько-австрійський кордон. Місцева інтелігенція користувалася польською мовою і літературою.

5. У політиці російського уряду не було іншої альтернативи, ніж офіційні православ'я й російськість (“самодержавіе, православіе, народность”), тобто, напрям рішуче русифікаційний. Такого роду державні заходи місцева інтелігенція сприймала різко негативно, оцінюючи їх як порушення історично сформованих традиційних зв'язків і сусідського побратимства усіх етносів українсько-білорусько-польського прикордоння на землях Холмщини і Підляшшя. Натомість, з польськістю місцеві русини історично зближувалися й співіснували щоденно. Польськість для них

була начебто своєю, близькою реальністю. В свідомості місцевих русинів вона ототожнювалася з культурою, освітою, наукою, прогресом, про що так переконливо писав М. Янчук в одній із своїх праць: “Від дикої Литви багато віків тому назад підляські русини зуміли оберегти свою національність, але натискові культурної Польщі в наш час вони не мають сил протидіяти”⁹⁰.

6. За прикладом уніатських священників, вихованих у польській культурі, руське населення Холмщини і Підляшшя в умовах російської окупації й насильницької ліквідації та заборони Греко-католицької церкви не бажало приймати за урядовим адміністративним наказом офіційного російського православ'я, а воліло перейти в католицизм і поступово полонізувалося. Це був абсолютно відмінний від спланованого й очікуваного російським урядом “обрусення” результат. Давня ідея “*Natione Polonus, gente Ruthenus*” (“поляк за національністю, русин за походженням”), упродовж століть підтримувана й насаджувана вищими державно-церковними органами Речі Посполитої, в нових історичних умовах — у ситуації керованого Російською імперією Царства Польського, а потім Привіслянського краю — стосовно русинської людності Підляшшя і Холмщини набула цілком протилежної модифікації, асимілюючи “*gente Ruthenus*” у “*natione Polonus*”.

¹ Див.: Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття: Хроніка подій. — К., 1997. — С. 16, 27—28.

² Начерк Історії унії Рускої Церкви зь Римомъ. — Львів, 1886. — С. 85; Купріянович Г. Український етнос на Холмщині та Підляшші у ХІХ—ХХ ст. // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження: Монографія / Відп. ред. В. Борисенко. — К., 1997. — С. 59.

³ Підляшок П. Кінець існування греко-католицької церкви на Холмщині і Підляшші // Українське Православне Слово. — 1975. — № 11. — С. 7; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). — Вінніпег; Торонто, 1989. — С. 86—87.

⁴ Див.: Олійник П. Лихоліття Холмщини й Підляшшя (Шлях культурно-національного розвою Холмщини й Підляшшя в ХІХ і ХХ ст.). — Прага, 1941. — С. 20—22, 28—30.

⁵ Історія Православної Церкви в ХІХ веце. — М., 1901. — С. 667; Див. також: Движение Холмских Униатов к воссоединению с Православной Церковью // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1875. — № 3. — С. 120—126; О воссоединении Униатов с Православною Церковью // Там же. — № 4. — С. 181—187; Униаты Холмской Епархии // Там же. — 1886. — № 6. — С. 273—274.

⁶ Історія Православної Церкви в ХІХ веце. — С. 667.

⁷ Нечуй-Левицький І. Мандрівка на Українське Підляшся // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 62—74.

⁸ Історія Православної Церкви в ХІХ веце. — С. 667.

⁹ Адміністратор Холмської уніатської єпархії протоієрей Маркел Онуфрієвич Попель // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1875. — № 5. — С. 226—228.

¹⁰ Історія Православної Церкви в ХІХ веце. — С. 668.

¹¹ Підляшок П. Назв. праця. — С. 7; Олійник П. Назв. праця. — С. 39, 43.

¹² Історія Православної Церкви в ХІХ веце. — С. 669; Начерк Історії унії Рускої Церкви зь Римомъ. — С. 85; Пастернак Є. Назв. праця. — С. 91.

¹³ О воссоединении униатов Холмской Епархии с Православною Церковью // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1875. — № 9. — С. 372—398.

¹⁴ Наречение Протоієрея М. Попеля во Епископа // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1875. — № 13. — С. 544.

¹⁵ Из Холма. Церковное торжество в Холме // Там же. — С. 540—542.

¹⁶ Історія Православної Церкви в ХІХ веце. — С. 669; Ва́нко w s k i E. Ruś Chetmska od czasów rozbiorów polskich. — Lwów, 1887. — S. 203.

¹⁷ 13 уніатів, які в 1874 р. загинули від шабель і куль царських козаків, захищаючи свою церкву в с. Притуліні, було беатифіковано в Римі в жовтні 1996 р. папою Іваном Павлом ІІ. Блаженні В. Левонюк і 12 інших притулинців продовжили після першого уніатського святого Йосафата Кунцевича мартирологію Греко-католицької церкви.

¹⁸ Підляшок П. Назв. праця. — С. 7.

¹⁹ І д з ь о В. Українська греко-католицька церква на шпальтах громадсько-політичного часопису українців Росії “Украинская жизнь” // Історія релігії в Україні. Праці Х-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 р.). — Кн. 1. — Львів, 2000. — С. 177–185; Z i e j k a F. Czytanie podlaskie. Unia i unicy w piśmiennictwie polskim na przelomie XIX–XX wieku. — Kraków, 1994. — S. 220–221.

²⁰ Слово “калакут” — образливе. На Підляшші означало те саме, що “перевертень”. Див.: П а с т е р н а к Є. Назв. праця. — С. 88–89.

²¹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3833, оп. 2, спр. 107, арк. 2; О л і й н и к П. Назв. праця. — С. 51.

²² Вопрос об определении вероисповедания бывших униатов // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1882. — № 7. — С. 194; Недоразумения в Холмской Епархии // Там же. — С. 213.

²³ З 1824 р. нові храми могли бути побудованими лише відповідно до 31 взірця, що були розміщені в спеціальному альбомі, виданому за розпорядженням Синоду. Більшість цих споруд відображали традиції російської архітектури. Див.: Т и щ е н к о О. І. “Зразкові” проекти в архітектурі культових споруд України першої половини XIX ст. // Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. — 1995. — № 4. — С. 81–82.

²⁴ С л о б о д я н В. Українські церкви Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження: Монографія / Відп. ред. В. Борисенко. — С. 153–173.

²⁵ Там же. — С. 173.

²⁶ С л о б о д я н В. Нищення храмів // Пам’ятки України. — 1995. — № 3. — С. 48.

²⁷ Цит. за: О л і й н и к П. Назв. праця. — С. 49.

²⁸ Русское православие: веги истории / Науч. ред. А. И. Клибанов. — М., 1989. — С. 377.

²⁹ Див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІА України в м. Києві), ф. 442, оп. 842, спр. 476, арк. 5.

³⁰ І д з ь о В. Назв. праця. — С. 182.

³¹ Див.: Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. — 1905. — СПб., 1905. — С. 710–718.

³² Дані про кількість тих колишніх уніатів Холмщини і Підляшшя, які в перше десятиліття XX ст. вимушено перейшли до Римо-католицької церкви суттєво розходяться. За різними джерелами, їх було від 100 до 200 тис. Докладніше про це див.: П а с т е р н а к Є. Назв. праця. — С. 126; О л і й н и к П. Назв. праця. — С. 62–65; Л у к и ч О. Польські захисники Православ’я // Церковний календар на 2000 рік Перемисько-Новосанчівської єпархії Православної Церкви в Польщі. — Санок, 2000. — С. 167.

³³ Див.: Недоразумения в Холмской Епархии // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1882. — № 7. — С. 213; Польско-Латинская пропаганда в Холмской Руси // Там же. — № 29. — С. 955; Состояние православия в Западных и Холмско-Варшавской епархиях // Там же. — 1886. — № 1–2. — С. 15–31.

³⁴ Див.: В а н к о w s k i E. Ruś Chełmska od czasów rozbiorów polskich. — Lwów, 1887; W a s i l e w s k i L. Dzieje męczeńskie Podlasia i Chełmszczyzny. — Kraków, 1916; В о j a r s k i J. Czasy Nerona w XIX wieku pod moskiewskim, czyli Ostatnie chwile w diecezji Chełmskiej. — Lwów, 1878; W i e r c i Ń s k i H. Ziemia chełmska i Podlasie. Rys historyczny i obraz stanu dzisiejszego. — Warszawa, 1918; J e s k e - C h o i Ń s k i T. Krawawe ży unitów polskich. — Warszawa, 1920; R e y m o n t W. S. Z ziemi Chełmskiej // Pisma. — Warszawa, 1925; Ł o p u s z a Ń s k a M. Polscy męczennicy. — Warszawa, 1916; S w i a t e k O. F. Męczennicy z Podlasia // Świętość Kościoła w Polsce w okresie rozbiorowym i porozbiorowym. 33 życiorysów świętobliwych Polaków i Polek. — Kielce, 1930; C h o t k o w s k i W. Z. Męczeńskich dziejów unii. — Poznań 1888–1895. — T. I–IV; Z b r o z e k P. Dziesięci męczenia. — Lwów, 1875; D a n i e l (J. Ł u b i e Ń s k a). Łzy podlaskie przemówiły. Zbiór czterestu pieśni i wierszy unickich spod prześladowania rosyjskiego, napisane przez Daniela 1886–1888. — Lwów, 1888; O t t o n ó w n a (J. Ł u b i e Ń s k a). Podlaskie “Hospody pomyłuj” 1872–1905. Kronika 33 lat prześladowania Unii przez naocznego świadka. — Kraków, 1908; S i e d ł e r o w a Z. Za wiarę. — Warszawa, 1916; R e y m o n t W. S. Z ziemi Chełmskiej. — Warszawa, 1937; W i k t o r J. Opomi. Opowieść z Podlasia. — Lwów, 1920; W e y s s e n h o f f J. Pod piorunami. — Warszawa, 1930.

³⁵ Ł o p u s z a Ń s k a M. Polscy męczennicy. — Warszawa, 1916. — S. 16.

³⁶ Z b r o z e k P. Dziesięci męczenia. — Lwów, 1875. — S. 9.

³⁷ Ibid. — S. 10–11.

³⁸ D a n i e l (J. Ł u b i e Ń s k a). Łzy podlaskie przemówiły. Zbiór czterestu pieśni i wierszy unickich spod prześladowania rosyjskiego, napisane przez Daniela 1886–1888. — Lwów, 1888. — S. 29.

³⁹ Sioło Polskie. — 1904. — 2 kwiec.

- ⁴⁰ O t t o n ó w n a (J. Ł u b i e Ń s k a). Podlaskie “Hospody pomyłuj” 1872—1905. Kronika 33 lat przesadowania Unii przez naoczego świadka. — Kraków, 1908. — S. 103.
- ⁴¹ R e y m o n t W. S. Z ziemi Chełmskiej. — Warszawa, 1937. — S. 12—13.
- ⁴² W i k t o r J. Oporni. Opowieść z Podlasia. — Lwów, 1920. — S. 1—2.
- ⁴³ R e y m o n t W. S. Przesiega. — Poznań, 1910. — S. 7, 16.
- ⁴⁴ K o n o p n i c k a M. Korespondencja. — T. I. — Wrocław, 1971. — S. 96.
- ⁴⁵ K o n o p n i c k a M. Poezja. Pan Balcer w Brazylii. — T. X. — Warszawa, 1916. — S. 405.
- ⁴⁶ Z i e j k a F. Czytanie podlaskie. Unia i unicy w piśmiennictwie polskim na przełomie XIX—XX wieku // Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. — Kraków, 1994. — S. 232.
- ⁴⁷ J o s h E. Unicy w świetle listów orenburskich // Unia brzeska geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodyw siowiacskich. — Kraków, 1994. — S. 291—308.
- ⁴⁸ Ibid. — S. 291.
- ⁴⁹ Дані про кількість уніатів, депортованих з Холмщини і Підляшшя в різні регіони Російської імперії, наводяться в спеціальній дипломатичній кореспонденції “Як поводитися з уніатами в Росії?” Див.: О л і й н и к П. Назв. праця. — С. 44.
- ⁵⁰ Див.: П а с т е р н а к Є. Назв. праця. — С. 89.
- ⁵¹ Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. — 1878. — № 16. — С. 9—20.
- ⁵² Князь В. А. Черкасский и холмские уніаты // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. — 1878. — № 12. — С. 6; № 15. — С. 9; № 16. — С. 11, 14.
- ⁵³ Б у д и л о в и ч А. Исторический очерк Милеевской св. Параскевиевской церкви в связи с обзором окатоличения и ополячения Заверпянской Руси (до р. Быстрицы) // Там же. — 1889. — № 15. — С. 297.
- ⁵⁴ Стремление уніатов б. Холмской епархии к воссоединению с Православной Церковью с 1837—1875 гг. // Там же. — 1878. — № 19. — С. 10.
- ⁵⁵ Б у д и л о в и ч А. Исторический очерк Милеевской св. Параскевиевской церкви в связи с обзором окатоличения и ополячения Заверпянской Руси (до р. Быстрицы) // Там же. — 1889. — № 8. — С. 152—155.
- ⁵⁶ За: Г о р н и й М. Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи XX століття. — Львів, 1997. — С. 19.
- ⁵⁷ С е м е н о в и ч С. Иосафатки // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. — 1878. — № 1. — С. 13—18.
- ⁵⁸ Князь В. А. Черкасский и холмские уніаты // Там же. — 1878. — № 10. — С. 10.
- ⁵⁹ Там же. — С. 11—12, 18.
- ⁶⁰ Стремление уніатов б. Холмской епархии к воссоединению с Православной Церковью с 1837—1875 гг. // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. — 1878. — № 8 — С. 15—18; № 16. — С. 18; № 18. — С. 6, 8.
- ⁶¹ Князь В. А. Черкасский и холмские уніаты // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. — 1878. — № 10. — С. 10—11, 18.
- ⁶² Стремление уніатов б. Холмской епархии к воссоединению с Православной Церковью с 1837—1875 гг. // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. — 1878. — № 8. — С. 9, 13—14.
- ⁶³ С е м е н о в и ч С. Иосафатки // Там же. — № 1. — С. 14.
- ⁶⁴ Там же. — С. 15, 18, 20.
- ⁶⁵ Там же. — С. 20.
- ⁶⁶ Польско-Латинская пропаганда в Холмской Руси // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1882. — № 29. — С. 955.
- ⁶⁷ Историко-статистическое описание Церквей Вишневого прихода, Люблинской губернии Грубешовского уезда // Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник. — 1888. — № 9. — С. 148.
- ⁶⁸ Ш а й д и ц к и й В. Историко-статистическое описание церкви и прихода “Влодава”, Влодавского уезда Седлецкой губернии // Там же. — № 1. — С. 17—18.
- ⁶⁹ Там же. — С. 18—20.
- ⁷⁰ Ш а й д и ц к и й В. Историко-статистическое описание церкви и прихода “Любень”, Влодавского уезда Седлецкой губернии // Там же. — № 14. — С. 229—230.
- ⁷¹ А н т о н о в и ч П. Из недавнего прошлого Волины // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1909. — № 28. — С. 583.
- ⁷² Янчук Микола Андрійович (1859—1921 рр.) народився в с. Корниці Константинівського повіту Сідлецької губернії. Його батьки були українцями й уніатами. Батько — один з “упорствующих” уніатів, був ув’язнений російською владою. Сам Микола Янчук у той час навчався в гімназії й, приїжджаючи до Корниці, мав можливість спостерігати, “як корничани та жителі багатьох сіл Підляшшя одностайно виступили проти вимоги губернських чиновників “підписуватися на православ’я”, захищали свої церкви, ікони, книги, церковні органи і як російське військо все це силоміць відбирало,

викидало із церков, рвало, розбивало, ламало, топтало”. М. Янчук так описав картину навернення на російське православ’я в його рідному селі Корничах: “...Коли було складено офіційний акт про остаточне скасування унії, і від уніатів зажадали за допомогою військової екзекуції підписати, що вони зрікаються унії, наші корничани на чолі з церковним старостою, себто моїм батьком, відмовилися підписати цей акт, після чого почалася оргія знавісних властей... Почали сікти усіх підряд, одних засікли на смерть, других відливали водою і знову сікли, аж поки примусили погодитися, третіх, у тому числі й мого батька, сотнями відправляли в тюрму, не раз безуспішно висікши їх, а їхнє майно віддавали на розграбування козакам. Мій батько сидів спочатку у більському (радивілівську) тюремному замку..., потім його перевели в Брест-Литовську фортецю... Його одноступів відправили на заслання, звідки вони вже не вернулися”. Цит. за: Г а в р и л ю к Ю. Підляшшя крізь віки // Пам’ятки України. — 1995. — № 3. — С. 58.

У 1885 р. М. Янчук закінчив Московський університет, редагував у Москві журнал “Этнографическое обозрение” (1889—1916 рр.), був професором Білоруського університету (1921 р.). Він записав і опублікував українські та білоруські народні пісні, вертеп, український весільний обряд. М. Янчук — автор багатьох етнографічних праць українською і білоруською мовами.

Він вважається “українським, білоруським і російським фольклористом, етнографом і драматургом”. Див.: Українська радянська енциклопедія: У 12 т. — Т. 12. — К., 1985. — С. 513.

Свої спостереження, пов’язані зі скасуванням церковної унії в Підляшші, М. Янчук виклав у рукописній “Автобіографії”, написаній від третьої особи для потреб “Словаря членов Общества Любителей Российской словесности при Московском университете”.

⁷³ Цит. за: В а з у л і В і а і о к о з о в і с з. Mikołaj Janczuk wobec nawały unii na Podlasiu w 1875 roku // Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich. — Kraków, 1994. — S. 338.

⁷⁴ Ibid. — S. 389, 391.

⁶³ Див.: Евлогий (Георгиевский), митр. Путь моей жизни. Воспоминания митр. Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. — М., 1994. — С. 91, 128.

⁷⁶ Филарет, митрополит Московский и Коломенский. Несколько мыслей при чтении записки о латинской пропаганде на западе России. 1859 г., 28 июня // Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского, по учебным и церковно-государственным вопросам, издаваемое под редакцией преосвященного Саввы, архиепископа Тверского и Каширского. — СПб., 1886. — Т. IV. — С. 440—441.

⁷⁷ Див.: ЦДІА України в м. Києві, ф. 442, оп. 636, спр. 391, арк. 5; P o l u s z k i e w i c z F. W c i e n i u Hermesa: bohaterzy Podlasia. — London, 1987. — S. 132—133.

⁷⁸ Див.: П а с т е р н а к Є. Назв. праця. — С. 108.

⁷⁹ Рівненський краєзнавчий музей, 2616/5 Доп.

⁸⁰ Див.: ЦДІА України в м. Києві, ф. 339, оп. 1, спр. 152, арк. 19—20; Ж и л ю к С. Російська православна церква на Волині (1793—1917 рр.). — Житомир, 1996. — С. 151—152.

⁸¹ Русское православие: вехи истории. — С. 398; С м о л и ч И. К. История Русской Церкви: 1700—1917. — Ч. 2. — М., 1997. — С. 348.

⁸² Ним була написана праця “Карты Русского и Православного населения Холмской Руси”, видана у Варшаві в 1909 р., яка до цього часу є важливим науковим джерелом етнографічних досліджень.

⁸³ Див.: Г о р н и й М. Назв. праця. — С. 20.

⁸⁴ Див.: П а с т е р н а к Є. Назв. праця. — С. 124—126.

⁸⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. За Холмщину // Пам’ятки України. — 1995. — № 3. — С. 35.

⁸⁶ Див.: С е р г і й ч у к В. І. Українська соборність: Відродження українства в 1917—1920 роках. — К., 1999. — С. 99.

⁸⁷ Див.: Г о р н и й М. Назв. праця. — С. 19.

⁸⁷ Дослідник І. Бассараба в 1903 р. у праці “Материалы для этнографии Седлецкой губернии” відзначав, що порівняно з 60-ми роками минулого століття малоруських пісень збереглося мало, а “причина занепаду народної творчості криється в релігійному стані місцевих жителів”. Див.: Г о л о в а т ю к В. Вивчення фольклору українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження: Монографія / Відп. ред. В. Борисенко. — С. 329. Однак українськість Холмщини і Підляшшя була досить потужною ще й напередодні Першої світової війни. Див.: Г о л о в а т ю к В. Там же. — С. 327.

⁸⁹ Б а р а н С. По неволі-відродження: Українська Православна Церква Холмщини і Підляшшя на новій дорозі. — Краків, 1940. — С.8.

⁹⁰ Я н ч у к Н. А. К антропологии малорусов-подлясян. Отдельный оттиск из “Сборника” в честь 70-летия Д. Н. Анучина. — М., 1913. — С. 13.

Ю. Б. ЗУБКОВА (Донецьк)

**ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО
ВЧЕННЯ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ
У 60—70-ті рр. ХХ ст.
ТА МЕХАНІЗМ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ)**

Соціальне вчення римсько-католицької церкви — система суспільно-політичних, економічних та етичних поглядів, яка є фундаментом діяльності церкви, її організацій та окремих віруючих. Ця система поглядів не є статичною, вона розвивається згідно з реаліями часу, набуваючи нових акцентів. Автор пропонованої статті торкається основних моментів еволюції соціальної доктрини католицької церкви у період 60—70 рр. ХХ ст., в якій насамперед простежуються визначальні передумови сучасного соціального вчення Папи Іоанна Павла II.

Питання розвитку соціальної доктрини католицької церкви у період понтифікатів Іоанна ХХІІІ (1958—1963 *) і Павла VI (1963—1978) розглядалися в публікаціях ряду авторів фрагментарно, у зв'язку з головними завданнями досліджень, але не як основна проблема. Так, у працях М. О. Ковальського¹ соціальна програма католицизму представлена як частина міжнародно-політичної доктрини Ватикану. Проблема ролі держави в католицькій доктрині та їх взаємовідносин висвітлено у статті Н. В. Максимової і Б. А. Філіппова “Соціальне вчення католицької церкви і ліберальні інститути”². Необхідно відзначити цікаві праці К. Костюка³, які, однак, мають теолого-філософський характер. У працях Карла Шміта “Політична теологія”, “Римський католицизм і політична форма”⁴ проаналізовано різні аспекти взаємин релігії і соціально-політичних систем, влади з позицій політології і філософії. В працях Й. Р. Григулевича⁵ увагу приділено соціальному вченню католицизму у зв'язку з проблемами “Заколотної церкви” та “теології звільнення”. Доктринальні проблеми війни і миру розглянуто в дослідженнях Л. Великовича⁶, Е. Василевскіса⁷, М. О. Ковальського⁸. В працях П. де Лоб'є⁹ та Ю. Майки¹⁰ відображено переважно ідеалізований погляд на соціальну доктрину католицизму й історію її розвитку. Є публікації, присвячені окремим документам, наприклад, стаття І. Мачюліс “Енцикліка ** Папи Іоанна ХХІІІ *Pasem in terris*”¹¹. В українській історіографії¹² питанням соціального вчення католицької церкви приділялося мало уваги, внаслідок чого вони вивчені недостатньо.

Однак головний недолік усіх перелічених вище праць — високий ступінь ідеологізованості. У радянській історіографії праці, що стосуються католицької церкви і не тільки її соціальної доктрини, характеризувалися, в кращому випадку, стриманим неприйняттям, а в гіршому — різкими нападками. Сучасний період — період переваги релігійного погляду, що так само є притаманним і для закордонної історіографії 50-х — 90-х років ХХ ст.: характер публікацій, аналіз матеріалів та їхня інтерпретація залежать від того, до якого віросповідання відносить себе автор (наприклад, для більшості сучасних російських публікацій характерна православна антикатолицька спрямованість).

* Тут і далі вказуються роки понтифікату.

** Енцикліка — послання Папи римського до всіх католиків, до католиків однієї країни, до віруючих інших віросповідань.

Але навіть супротивники Ватикану і католицької церкви в цілому не могли і не можуть не визнавати, що римсько-католицька церква була і є авторитетною й активною силою у світі. І це відбувається не тільки за рахунок того, що вона є релігією, яка має найбільше число прихильників, поширена на всіх континентах, але й завдяки її умінню сприймати реалії сучасного світу, переломлювати їх у своїй доктрині й у своїй практичній діяльності. Не менш важливим фактором виявилось і те, що Папський престол у ХХ ст. займали такі особистості, як Іоанн ХХІІІ і Павло VI, які змогли завоювати симпатії, авторитет і повагу не тільки католиків, а й широких кіл прихильників інших віросповідань. Це тим більше важливо, оскільки католицька церква за своїм устроєм значною мірою є відображенням особистості Папи, як і вибір Папи стає відображенням ситуації в церкві й у світі.

Іоанн ХХІІІ перший звернувся не тільки до віруючих католицької церкви, а й до всіх “людей доброї волі”¹³. Його спадкоємець, Папа Павло VI і Другий Ватиканський Собор дотримувалися такої ж думки щодо відсутності обмежень на приналежність до будь-якого віросповідання. В екуменістичному оточенні навряд чи визнається універсальне право папства, хоча від Папського престолу очікується, що він зробить своєю метою справу пригноблених в усьому світі незалежно від релігії. Після Другого Ватиканського Собору в офіційну католицьку доктрину увійшли поняття з області вчення про права людини — поняття, що раніше були певною мірою далекі від церкви, деякі з них були взагалі прокляті нею. Таким чином, понтифікати Іоанна ХХІІІ і Павла VI можна розглядати як нову історичну єдність. 1978 рік у католицькій церкві започатковує нову добу. Отже, уявляється доцільним розглянути цю проблему як поступальний рух, як акумулювання соціально-політичних, ідеологічних змін та їхнє осмислення й включення в соціальну доктрину католицизму.

Друга світова війна і післявоєнний період викликали значні зміни в політичному, суспільному, господарському, культурному житті, що суттєво вплинуло на зміст і характер соціального вчення католицької церкви. Війна виявила кризу в міжнародній політиці і показала, що засобів, які до цих пір перебували в розпорядженні політиків, було недостатньо, щоб запобігти війні і захистити людство від знищення. Стало зрозумілим, що міжнародна політика настійно потребує твердих і непорушних моральних принципів. Проявилася криза політичних ідеологій, якими керувалися ті, хто стояв при владі. Ситуація, що склалася в світі, призвела до падіння авторитетів, виявила слабкість, здавалося б, непохитних у своїй могутності держав, сприяла повній ліквідації колоніальної системи, посилила демократичний рух. Друга половина ХХ ст. — пора розподілу світу на військово-політичні табори і блоки. В той же час збільшилася взаємозалежність між політичними й економічними регіонами планети. З розвитком технічних наук порушилося співвідношення між науково-технічним прогресом і станом моралі. Разом з тим зростала зацікавленість проблемою сенсу життя і глибоким вивченням людини.

У зв'язку з цими і деякими іншими обставинами і процесами, що відбуваються в суспільстві, виникла ціла низка суперечливих питань теоретичного і практичного характеру. Назріла потреба нового вирішення питання співробітництва католиків з представниками інших ідеологій, оскільки така широка взаємодія стала вимогою часу.

Роблячи невеликий екскурс в історію соціальної доктрини католицької церкви, зазначимо, що ще Папа Лев ХІІІ (1878—1903) заявив про необхідність для церкви захищати права трудящих. В енцикліці “*Rerum*

novarum” (“Про нові речі”, 1891 р.)¹⁴ він, зокрема, говорив про право на власність, на справедливу заробітну платню, на задовільні умови праці, на право об’єднання в професійні спілки, а також про право на релігійну свободу, на свободу релігійної преси і релігійного навчання. Але права на релігійну свободу, на думку Лева XIII, належать тільки католикам. Процес переходу на позиції захисту експлуатованих і бідних людей будь-якого віросповідання був повільним і важким.

Внеском Лева XIII до соціальної доктрини стало й те, що він уперше спробував поглянути на соціальні завдання церкви не тільки з вузькоконфесійних, а й із загальнолюдських позицій.

Захист прав віруючих і церкви стає темою цілого ряду енциклік і Папи **Пія XI** (1922—1939). Він виступав проти язичницького обожнювання держави і розробляв концепцію допоміжного характеру держави стосовно людини і суспільства.

Наступний понтифік — **Пій XII** (1939—1958) першим із Пап почав розробку і включення до соціальної доктрини концепції людини-особистості та її природних прав, сформулював ключові права (право людини на фізичну недоторканість, на фізичний, духовний та інтелектуальний розвиток, свободу людини у сфері виховання, освіти, релігії, шлюбу і родини, право на працю, професійне життя і власність). Але навіть тоді, коли він говорив про права людини, то мав на увазі, як і його попередники, насамперед католиків.

Особлива увага соціальній доктрині приділялася в 50—60-ті роки, коли в католицькій церкві заговорили про її кризу і необхідність виходу з ситуації, що склалася. У період понтифікатів Іоанна XXIII і Павла VI відбувалася своєрідна офіційна кодифікація соціального вчення католицької церкви.

Першою соціальною енциклікою Папи **Іоанна XXIII** була “*Mater et Magistra*” (“Мати і Наставниця”, 15.05.1961). Причини появи цього документа були сформульовані в самому його тексті: глибокі зміни в науці, техніці, економіці і соціально-політичному житті вимагали переосмислення принципів положень і вироблення актуальних вказівок, яких могли б дотримуватися католики у своїй суспільній, економічній і політичній діяльності. На початку енцикліки аналізується розвиток соціальної доктрини католицизму в документах Лева XIII, Пія XI та Пія XII. Закладені ними принципи служать для Іоанна XXIII основою розвитку його концепції соціального вчення. Підґрунтям його енцикліки є суспільно-моральні принципи: принцип християнського гуманізму — ґрунтується на концепції людини, яка бере до уваги його вищу мету і духовне покликання; принцип християнського персоналізму — зводить гідність і блага особистості в ранг постулату і практичного критерію; принцип загального блага — енцикліка виходить з існування цілої ієрархії видів загального блага і відповідної їй ієрархії соціальних груп і співтовариств; принцип допомоги визначає межі вимог загального блага й встановлює форми його реалізації, стоїть на сторожі пріоритету особистості; ідея гуманної структури суспільства — енцикліка підкреслює, що будь-яке суспільство створюється людьми, які входять до його складу, і оскільки воно є справжньою спільнотою, остільки його члени свідомо й добровільно беруть участь у його життєдіяльності; принцип пропорційності суспільного розвитку — це концепція динамічної рівноваги в соціальному житті, рівноваги сил, цінностей і напрямів діяльності.

Іоанн XXIII відзначив зростання регулятивної ролі держави в усіх сферах суспільного життя і виробництва. В інтересах блага громадськості держава, за його переконанням, повинна забезпечувати зайнятість громадян, протидіяти утворенню привілейованих соціальних груп, докладати

зусиль до зменшення диспропорції в розвитку різних галузей господарства. Суспільство, наголошується в документі, існує для особистості, а не навпаки. До того ж, держава, цивільна влада мають нести відповідальність “за загальне благо”¹⁵. Одночасна активна діяльність громадян і державної влади — необхідна умова суспільного й економічного життя будь-якої країни. Головним пріоритетом діяльності держави і суспільства в цілому при будь-якій економічній системі Іоанн XXIII вважає забезпечення більш широких можливостей і захист прав особистості. “Однак, з іншого боку, — зазначає він, — там, де відсутня належна діяльність держави, виникає непереборне безладдя, експлуатація слабких мало сумлінними сильними”¹⁶.

Неприпустимим є прагнення “збільшувати ефективність державної економіки прискореними темпами”¹⁷. Наслідком таких “прагнень” стає гостре протистояння, яке з’являється у суспільстві. Тому Іоанн XXIII вважає, що економічному розвитку повинен відповідати соціальний прогрес. Одним з найголовніших завдань, на його думку, є досягнення рівноваги економічної і соціальної сфери життя сучасного суспільства. Вагомою умовою рівномірного поступового розвитку економіки є податкова система: основний її принцип повинен полягати в тому, “щоб податки були пропорційні дійсній платоспроможності громадян”¹⁸.

Крім необхідності вирівнювання розвитку різних сфер економіки і соціального устрою суспільства, однією з найважливіших проблем світового масштабу стає суперництво економік різних країн. Тільки за умови співробітництва, і не тільки між розвинутими країнами, але й між розвинутими країнами і країнами, які стоять на шляху розвитку, можливий світовий прогрес.

“Прогрес науки і техніки ставить людські проблеми у світових розмірах”¹⁹, — стверджує Папа Іоанн XXIII. Він пише, що суспільно-економічний розвиток приводить, з одного боку, до розширення можливостей задоволення економічних і соціальних прав особистості, з іншого, — до зростання кількості і форм організацій, що визначає необхідність докладної регламентації суспільних відносин. Це призводить до обмеження “поля свободи” діяльності людей. Тому необхідно прагнути до зменшення негативних наслідків такого процесу. “Справедлива” економічна система не шкодить людському достоїнству, розвиває особисту ініціативу громадян, сприяє формуванню почуття відповідальності в кожній людині²⁰.

Іоанн XXIII засуджує зведення у вище благо, а найчастіше й у мету життя прогрес науки і техніки і матеріальний добробут. Він вважає досягнення людства насамперед інструментами, які повинні слугувати меті поліпшення якості життя, але не ставати її самоціллю. Папа зазначає й те, що право приватної власності тісно пов’язане з конкретною соціальною функцією — забезпечення гідного існування всім людям. Він звертає увагу й на те, що внаслідок науково-технічного прогресу зросло значення початкової освіти, якій “стало можливим приділяти більше число років”²¹, і професійного навчання.

Поважне місце в енцикліці “*Mater et Magistra*” приділено справедливості у відносинах між країнами різного ступеня економічного розвитку. Папа говорить про загальнолюдську відповідальність за народи, які терплять нестаток, голод і злигодні. Але “держави, економічно розвинуті, подаючи допомогу” країнам третього світу, повинні “визнавати і поважати” їхню індивідуальність і переборювати спокусу нав’язувати через цю діяльність свої погляди державам, що стоять на шляху економічного розвитку²². Вища мета як окремих суспільств і держав, так і світового співтова-

риства в цілому, наголошує Папа, — “взаємна довіра”, заснована на визнанні і дотриманні морального порядку²³.

В енцикліці висловлено ідею діалогу з прихильниками інших світоглядів, які відрізняються від католицького, і необхідності співробітництва в боротьбі за справедливе влаштування світу (“що є добром по своїй природі чи веде до добра”²⁴).

Таким чином, особливістю енцикліки “*Mater et Magistra*” є трактування суспільних проблем і соціального питання в їхньому розвитку; точне визначення меж і методів державного регулювання економіки, новий погляд на проблему організації підприємств, глибокий аналіз проблеми прав людини. Серед піднятих в енцикліці проблем слід зазначити також проблему урбанізації, питання “усупільнення”, його позитивних моментів і небезпечних наслідків, багатобічну проблему міжнародного політичного, суспільного, економічного і культурного співробітництва. Від попередніх документів такого роду “*Mater et Magistra*” відрізняється широтою погляду і цілісним підходом до проблеми, а також тим, що в ній показано динаміку соціальних змін і поглиблення диспропорцій, які постають у процесі цих змін. Крім того, цей документ вирізняється значним розширенням тематики. Він є програмою соціальних реформ і стабілізації в суспільстві, і мова в ньому йде не про окремі соціально-економічні проблеми деяких європейських держав, а про увесь світ, про міжнародну інтеграцію.

Папа Іоанн ХХІІІ звертає увагу на суспільне і загальнолюдське значення християнства, на його здатність вирішувати проблеми світового масштабу, наочно показавши всім, що доля церкви нерозривно зв’язана з долею людства.

Енцикліка знайшла різноманітний відгук у широких колах громадськості. У радянській історіографії цей документ оцінювали приблизно так: церква “бере найактивнішу участь у масовій містифікації”²⁵. У той же час Пальміро Тольятті відзначав, що все нове в соціальній доктрині Ватикану є свідченням зростаючого впливу соціалістичних ідеалів. Італійська ліва преса писала, що енцикліка Іоанна ХХІІІ відображає “прагнення звільнити церкву від тягаря компромісів з відсталими й авторитарними силами і, навпаки, зв’язати її з найбільш сучасними й динамічними течіями неокapіталізму, щоб полегшити міжнародну діяльність церкви та створити широкі можливості для місіонерської діяльності поза європейськими державами”²⁶. Професор Женевського університету П. де Лоб’є писав про те, що “цій доктрині варто навчати, але, головне, її треба застосовувати”²⁷.

Другою основною соціальною енциклікою Іоанна ХХІІІ була “*Pacem in terris*” (“Мир на землі”, 11.04.1963). Досвід світової політики ХХ ст. показав, що, незважаючи на всебічні зусилля по збереженню миру, на створення цілого ряду міжнародних організацій, покликаних служити цій меті, політики не можуть забезпечити міцний і справедливий мир. Папа задається питанням, у чому варто шукати причину, і знаходить відповідь у розладі між політикою і мораллю. Після Другої світової війни стало зрозумілим, що усування всяких моральних обмежень у політиці призвело до злочинів, пов’язаних з масовим знищенням людей. І хоча ці злочини були засуджені, мир не був відновлений, а дух холодної війни знову почав створювати напруженість. Щоправда, з усіх боків лунали голоси, які попереджали про небезпеку нової війни, але при цьому зростало число конфліктних ситуацій, рішення яких мирним шляхом, незважаючи на існування ООН, не завжди виявлялося можливим. Енцикліка “*Pacem in terris*” з’явилася у той час, коли стало очевидним, що провідні держави повинні зро-

бити перший крок до конструктивного діалогу, якщо вони не хочуть ще більше загострити ситуацію. За цих обставин нагадування принципів, на яких повинен будуватися діалог, виявилось цілком доречним.

“Одна з оман, у яку часто впадають, — говорилося в цій енцикліці, — полягає в тому, що думають, начебто можна налагодити стосунки в житті людей між собою і з їх політичними суспільствами тими ж самими законами, які притаманні силам і елементам, позбавленим розуму, з яких складається всесвіт, тоді як закони для встановлення зазначених відносин іншої властивості, і їх потрібно шукати там, де їх написав Творець, тобто в природі людини”²⁸.

Іоанн XXIII уперше для папства спробував співвіднести вже існуючий світський каталог прав людини з християнським ученням. Відправне положення енцикліки: необхідною умовою міцного миру є гармонія, порядок у світі, в першу чергу між людьми. Вчення про основи цієї гармонії і способи її досягнення становить суть енцикліки. Теза про природну й вищу, духовну гідність людини, — друге основне положення енцикліки. Особистість, як зазначає Іоанн XXIII, “має розум і вільну волю, внаслідок чого має права й обов’язки”²⁹. Ці права повинні бути законодавчо гарантовані.

В енцикліці робиться важливий крок на шляху надання прав людині як комплексного поняття, що однаковою мірою включає політичні й цивільні свободи та соціально-економічні права в їх нерозривному зв’язку. Кожне з прав, котре декларує “*Pacem in terris*”, супроводжується роз’ясненнями, які містять, у свою чергу, вказівки на додаткові права і свободи. Соціально-економічні права найчастіше виступають як гарантії для реалізації цивільних і політичних свобод. У цій, заснованій на дотриманні прав і обов’язків системі, держава виступає як сила, “що стоїть на сторожі прав”³⁰. При цьому Іоанн XXIII висловлюється за обмеження прав держави навіть стосовно власних громадян і за надання права щодо їхнього захисту міжнародним організаціям. Права особистості розуміються як споконвічні й недоторканні.

В енцикліці увага фокусується також на відносинах між окремими людьми і державою. Її основний сенс існування будь-якої влади Іоанн XXIII вбачає у “здійсненні загального блага”³¹, підґрунтям якого є благо особистості. У поняття загального блага він включає й етнічні особливості окремих груп населення, і право на рівні політичні можливості. Основним елементом для здійснення загального блага є правовий порядок, “погоджений з моральним законом і відповідний ступеню зрілості політичного суспільства”³².

Наступним рівнем відносин є відносини між політичними суспільствами. Головними принципами цих відносин, на думку Іоанна XXIII, є рівність (усі політичні суспільства рівноправні), справедливість (наявність і прав, і обов’язків), солідарність (економічне, соціальне, політичне, культурне співробітництво), свобода (неприпустимість пригноблення).

В енцикліці “*Pacem in terris*” розглядається проблема політичних біженців, значення якої зростало у зв’язку з розподілом світу на політичні табори та неприйняттям протилежної ідеології. Для Іоанна XXIII “політичні біженці — це людські особистості, і... за ними повинні бути визнані всі права, властиві особистості”³³.

Папа Іоанн XXIII закликає розглядати діалог як єдиний можливий метод вирішення проблем як між окремими особистостями, людиною і владою, так і на рівні міжнародного співтовариства. Для католиків досить важливим завданням постає, відповідно до вимог енцикліки, діалог і спів-

робітництво з некатоліками в економічній, соціальній, політичній та будь-якій іншій сферах життя суспільства.

Іоанн ХХІІІ намагається по-новому підійти і до питання про роль церкви і релігії в суспільстві. На відміну від своїх попередників, які пов'язували встановлення миру з уніфікацією світогляду на основі католицизму, Іоанн ХХІІІ бачить шлях досягнення миру в співробітництві людей з різним світоглядом. Енцикліка відрізняється й більш конкретною постановкою цілей, засобів і методів, вона поєднує і вибудовує соціальне вчення церкви у цілну, чітко організовану систему, яка може слугувати програмою дій, що значно підвищує її практичну цінність. У цілому *“Pacem in terris”* значно вплинула не тільки на ідеологію і політику католицької церкви, а й на ставлення до церкви і до порушених в енцикліці проблем різних держав.

П. де Лоб'є писав у зв'язку з енциклікою *“Pacem in terris”*, що папа Іоанн ХХІІІ приніс “нову сприйнятливість Церкви стосовно модернізації”³⁴. Енцикліка одержала широкий відгук — не тільки було опубліковано велику кількість статей, а й проводилися міжнародні симпозиуми, присвячені їй. Її цитували Дж. Ф. Кеннеді і М. С. Хрущов³⁵.

Дві енцикліки Іоанна ХХІІІ доповнюють одна одну в змістовному плані, однак в них ще досить сильно відчувається переважаюча турбота про права віруючих і церкви.

Наступний крок пристосування католицизму до сучасного світу зробив **Другий Ватиканський Собор** (1962—1965), який по праву вважається найбільш значною подією в історії римсько-католицької церкви новітнього часу. Собор був скликаний з ініціативи Іоанна ХХІІІ з метою усунення протиріч між доктриною католицизму, церковно-ієрархічною структурою, традиціями церкви і реаліями сучасного світу, щоб церква показала себе здатною розв'язувати проблеми сучасності.

Кризова для церкви ситуація 60-х років підштовхнула папство до визнання і включення в каталог прав людини пункту “Свобода совісті”. Визнання вищеназаним Собором у декреті про свободу совісті *“Dignitatis humanae”* (“Гідність людська”, сесія ІХ: 7.12.1965) ідеї прав людини зробило “союз церкви і свободи в суспільстві союзом по любові, у той час як він занадто довго був союзом по розуму”³⁶. Цей Собор заявив, що людина має право на релігійну свободу, а ця свобода полягає в тому, що всі люди повинні бути вільні від примусу, чи з боку одиниць, чи з боку громадських спільнот і будь-якої людської влади. Крім того, Собор наголосив, що право на релігійну свободу закладене в самій гідності людської особи, “як її пізнаємо і з Божого об'явленого слова, і з самого розуму”³⁷. І треба визнати, що це право людської особи на релігійну свободу в правовому устрої суспільності повинне стати правом громадянським. Відтепер права особистості католицькі мислителі стали розглядати як основу діяльності всіх суспільних інститутів та структур. Заявляючи, що право на релігійну свободу має своїм джерелом гідність людської особистості, Собор визнавав той факт, що право на цю свободу належить усім людям, незалежно від їхніх релігійних переконань. У декларації про релігійну свободу міститься правове, політичне і теологічне обґрунтування непорушності цього людського права.

Собор розглянув питання про відносини з іншими церквами (Декларація про відносини церкви до нехристиянських релігій *“Nosta aetate”* — “В наші часи”, сесія VII: 28.10.1965). Члени цих церков уперше називалися не еретиками, а “відділеними братами”, а за їх кліриками визнавалося дійсне священство³⁸. Четверта глава декларації стосується церкви й іудаїства. Цей текст протягом багатьох років наштовхувався на протистояння.

Остаточне формулювання нагадує, в першу чергу, про сплетення прадавнього християнства й іудейської віри, про загальну духовну спадщину. В декларації стверджується, що не можна в стражданнях і смерті Христа обвинувачувати ні іудеїв, які жили в ті далекі часи, ні нинішніх. Церква — це новий народ Бога, хоча не можна представити іудеїв як знедолених і проклятих Богом (як можна зробити висновок зі Святого Писання). Нарешті церква, яка відкидає всі гоніння будь-яких людей не за політичними причинами, а за релігійними переконаннями, шкодує про всі спалахи ненависті, переслідування і маніфестації антисемітизму, які були спрямовані проти іудеїв.

Іудейська заява була оскаржена консервативною опозицією з теологічних мотивів³⁹, яка дотримувалась тієї думки, що тепер іудеїв вважають виправданим народом, але мають на увазі не народ минулого. В поіменному голосуванні приблизно десята частина єпископів відхилила положення, що реабілітує іудеїв. На цьому протистоянні позначилися антиіудейські традиції, що, звичайно, зрідка, але захищаються й досі.

Спочатку проект про іудейське питання був окремим документом, представленим Секретаріатом за єдність християн на чолі з кардиналом Беа в травні 1962 р. Після того Центральна комісія з питань організації Собору вирішила цей проект не обговорювати, беручи до уваги політичне становище. Натомість був обраний новий шлях: проект поставили на обговорення Собору в листопаді 1963 р. Кардинал Беа у своїй вступній промові⁴⁰ звернув увагу на теологічний і пасторальний характер короткого тексту, що нагадує про переслідування євреїв у часи націонал-соціалізму, про нехристиянські расові забобони, які так само мали місце при владі католиків. Опозиція (особливо деякі патріархи з арабських країн) висловлювала побоювання з приводу можливих політичних конфліктів. На сесії 25.09.1964 р. кардинал Беа знову представив перед Собором окремий текст про іудеїв і нехристиян обсягом у дві друковані сторінки. У трьох фрагментах обговорюється загальна спадщина християн та іудеїв, позиція християн щодо іудеїв, а також мусульман при їхній подібності уявлень про Бога, неприйнятність усіх видів дискримінації. Під час дискусії⁴¹, з одного боку, було опротестовано занадто обережне звільнення іудеїв від провини в смерті Христа, а, з іншого, — передбачалося, що поширення цієї заяви в арабському світі так само неминуче, як і політичні непорозуміння. Після закінчення дебатів держсекретар кардинал Чіконьяні використав свій вплив для того, щоб цей текст був відредагований до одного уривка у зводі законів церкви і скорочений до цільного історичного висловлення. Цей маневр не вдався, й учасники Собору нарешті мали можливість проголосувати за проект. І в цьому теж проявилася діюча градація опозиції: тільки 185 єпископів висловилися проти пункту про іудеїв і 99 — проти всього тексту⁴². Це голосування уможливило остаточне редагування.

Подальший розвиток ідеї широкого міжхристиянського діалогу і співробітництва одержали в спеціальному декреті про екуменізм "*Unitatis redintegratio*" ("Встановлення єдності", сесія V: 21.11.1964). Собор уперше визнав, що провина за розколи християнства в минулому лежить на всіх християнах, у тому числі й на католиках. Серед основних тем міжхристиянського співробітництва були виділені питання про правильну оцінку людської особистості, підтримку справи миру, використання ідей Євангелія щодо соціального життя, розвиток наук і мистецтв у християнському дусі, вживання різних засобів щодо подолання нещастя, якими є голод і стихійні лиха, неграмотність і убогість, про нестачу житла і несправедливий розподіл благ⁴³. Як продовження цих ідей Папа Павло VI у 1974 р. ви-

словив думку, що спільне життя та розвиток трьох найбільших релігійних спільнот Святої Землі могли б стати символічним зерном миру⁴⁴.

Другий Ватиканський Собор сформулював кілька ґрунтовних принципів взаємин між церквою і державою: церква, “зважаючи на здійснювані нею місії, не ототожнює себе з яким-небудь політичним співтовариством” і “не зв’язує себе з жодною політичною системою”⁴⁵. Таким чином, була підкреслена необхідність збереження церквою незалежності у відносинах з будь-якою владою. Церква застерігала від надмірного розширення тих функцій держави, які були здатні спричинити зростання безвідповідальності з боку окремих людей чи соціальних груп. Сенсом існування влади та її найважливішим призначенням Собор проголошував створення умов розвитку й удосконалювання людської особистості. Обґрунтовуючи участь католицької церкви в житті суспільства, він підкреслював, що вона займається соціальними, економічними і політичними проблемами суспільства тією мірою, якою вони пов’язані з релігійними проблемами.

Конституція “*Gaudium et spes*” (“Радість і надія”, сесія ІХ: 7.12.1965), прийнята Другим Ватиканським Собором, стосується насамперед церкви, її місії та завдань. Але важливо ще й те, щоб усі справи і проблеми, якими церква повинна займатися, не виступали на перший план і не затуляли собою людину. Конституцію вирізняє глибока повага до людини і віра в її сили. Звідси те величезне значення, яке приділяється діалогу, як одному з головних методів, що відповідає вимозі поваги до людини.

У конституції осмислюється також проблема сучасного атеїзму, “бо атеїзм, коли його розглянути в цілому, не є чимось первісним, але радше виникає з різних причин”⁴⁶. Церква намагається зрозуміти атеїстів, прагнучи встановити з ними не тільки діалог, а й співробітництво у справі влаштування світу.

Конституція “*Gaudium et spes*” прагне розглядати соціальні питання в усіх їхніх аспектах. У ній порушені найважливіші проблеми сучасного суспільства — питання родини, культури, економіки, політики і міжнародних відносин.

Значну увагу приділено в конституції проблемі вільної участі у формуванні культури і права користуватися її досягненнями. При цьому особливий акцент зроблено на вільному розвитку національних і місцевих культур і на необхідності обміну культурними благами для справжнього розвитку культури.

У соціально-економічному житті треба “пошановувати й розвивати гідність людини і повноту її покликання на благо всієї суспільності”⁴⁷. Ця теза ґрунтується на постулаті церкви — людина є творцем, центром і ціллю економічного та соціального життя будь-якого суспільства. Розвиток економіки повинен контролюватися з боку держави. Головна увага Другого Ватиканського Собору була спрямована на проблему усунення диспропорції між економічним прогресом і можливістю для кожного користуватися його досягненнями, а також на зв’язок між економічним розвитком і миром на землі.

У конституції відзначалося також, що суспільство складається з людей, які мають різні переконання і цілі. В цих умовах особливого значення набуває роль держави як об’єднуючої моральної сили, що засновує свої дії на принципах свободи й відповідальності. Крім того, здійснення політичної влади слід завжди вершити в межах морального ладу, для досягнення спільного блага, за встановленим правопорядком. Конституція визнає за громадянами прерогативу захищати права свої і своїх співгромадян супроти такої влади, яка зневажає свої компетенції, та в тому випадку, коли

цього вимагає об'єктивне спільне благо, однак, зберігаючи межі, які накреслює природне та євангельське право.

Проблеми політичного і міжнародного життя, питання війни і миру становлять основний зміст двох останніх розділів конституції. Церква може зіграти роль захисника й організатора світу, а головне — проповідника тих принципів, на яких має ґрунтуватися будівництво миру⁴⁸. Конституція закликає всіх християн і нехристиян до співробітництва заради миру, проти жахів війни. “Мир не полягає тільки у відсутності війни і не обмежується тільки встановленням рівноваги між протилежними собі силами, ані не постає з якоїсь імперської гегемонії, але слушно і властиво визначається як справа справедливості”⁴⁹. Усі люди повинні об'єднати свої зусилля проти загрози війни. Тим більше, що науково-технічний прогрес зумовив виникнення загрози тотальної війни, війни яка може призвести до загибелі всього живого. Пануючим принципом міжнародних відносин повинен стати діалог з будь-яких питань у дусі поваги свободи і гідності кожної людини.

Із завершенням Другого Ватиканського Собору боротьба між “оновленцями” й “інтегритами”, що тривала протягом усієї його роботи, перемістилася з Рима в національні єпископати. Прихильники реформ, спираючись на соборні рішення, прагнули витиснути з керівних посад “інтегритів”, які, у свою чергу, не шкодували аргументів, звинувачуючи “оновленців” у сповзанні до всіляких ересей і пророкуючи загибель католицизму, якщо рішення Собору будуть здійснені. Особливо гострого характеру ці конфлікти набули в країнах Латинської Америки. Повсюдно дебатувалися плани революційних перетворень, структурних реформ, виникали радикальні рухи. Багато католицьких діячів поспішали приєднатися до радикалів, побоюючись залишитися за бортом подій, втратити вплив на паству. Бразильський архієпископ Елдер Камара писав незабаром після Собору: “Настане день, коли маси Латинської Америки з нами чи без нас, чи проти нас прозріють. І коли наступить цей день, горе християнству, якщо в масах створиться враження, що їхнє важке становище — це наслідок того, що християнство було заодно з багатими й імущими”⁵⁰. У церковних колах заговорили про “теологію революції”, про “теологію звільнення”^{*} і навіть про “теологію партизанської боротьби”. У країнах Латинської Америки стали з'являтися священники-революціонери, які закликали боротися з реакцією й імперіалізмом не тільки листівками, а й зброєю. Навіть праві клерикали (наприклад, лідер чилійських християнських демократів Едуардо Фрей) обіцяли здійснити революцію, щоправда “в умовах свободи”⁵¹, в інтересах капіталістів, але все-таки революцію. Саме під таким гаслом у 1964 р. у Чилі вперше в Латинській Америці здобула перемогу демохристиянська партія, а її лідер Фрей став президентом республіки. Саме під впливом цих подій і не без участі таких прелатів, як Камара, була написана енцикліка Павла VI “*Populorum progressio*” (“Прогрес народів”. — 26.03.1967). Соціально-політична концепція Павла VI виходить із ще більшої, ніж у “*Mater et Magistra*”, уваги до проблем розвитку країн третього світу. Уже на другий рік після обрання його верховним понтифіком Папа

* “Теологія звільнення” є відповіддю на соціально-політичну ситуацію в регіоні. Центром нестабільності тоді була Бразилія — найбільша католицька країна в світі, де в той час панувала політична криза: в 1964 р. тут було встановлено режим воєнної диктатури. В цих умовах католицька церква Бразилії постала перед вибором: як діяти далі. Найбільш відомим представником “теології звільнення” був архієпископ Лінді і Ресіфі (Бразилія) Елдер Пессоа Камара, лідер “оновленців” на II Ватиканському Соборі, віце-президент РЕЛАМ, генеральний секретар Національної конференції бразильських єпископів.

Павло VI поїхав до Індії, підтвердивши тим самим своє ставлення до цього питання. Двома роками раніше, ще будучи кардиналом у Мілані, він відвідав Нігерію, а незабаром після свого обрання, на аудієнції, влаштованій для прочан з цієї країни, він вітав “молоду африканську державу, яка досягла політичної і цивільної зрілості і тим самим свободи, незалежності і прогресу... Ми плекаємо надію, — пояснював Павло VI далі, — що всі ці народи зможуть насолоджуватися правами, які притаманні сучасному суспільному укладу, і, завдячуючи братерській економічній і культурній допомозі високо розвинених країн, досягти, живучи в мирі й свободі, загального благополуччя, що буде відповідати знайденому ними людському достоїнству”⁵².

Світу необхідна була програма миру і співробітництва, але не тільки викладена на папері. Необхідні були підтвердження дійсного бажання здійснити її, щоб “вийти з порочної гри обміну гаслами”⁵³.

Коментуючи причину появи нової енцикліки Павла VI бельгійський соціолог Йозеф Комблін писав: “Якщо церква не може запропонувати яку-небудь іншу форму релігійного життя, тоді маси почнуть прислухатися до інших звернень. Якщо ж вона не усвідомлює, що отут і зараз може і повинне бути змінене положення справ, то ніколи не піде далі у своєму розвитку”⁵⁴.

Новизна “*Populorum progressio*” полягає в тому, що головним її стрижнем стало соціальне питання, розглянуте у масштабах не окремо взятої країни, а світу в цілому. Енцикліка є конкретною соціально-економічною і політичною програмою вирішення соціальних проблем сучасності, в якій намічено шляхи розвитку економічно слабких країн, принципи і способи дії, а також конкретні суб’єкти, їхні обов’язки і завдання. При чому, у тексті енцикліки говориться, що вона розвиває положення католицького вчення, закладені в рішеннях Другого Ватиканського Собору.

В енцикліці сформульовано принципові оцінки процесів, які відбуваються в країнах третього світу, характеризуються відносини цих країн з колишніми метрополіями, викладено пропозиції щодо подолання труднощів. Документ застерігав західні держави: якщо курс на неоколоніалізм буде продовжено, то може початися революційне повстання, і визнавав допустимість останнього у випадку його спрямованості проти явної і тривалої тиранії, яка грубо зазіхає на ґрунтовні права людської особистості і завдає шкоди загальному благу країни. Енцикліка містила також конкретні рекомендації країнам, що розвиваються. Вона застерігала проти поспішної індустріалізації, але висловлювалася за проведення аграрної реформи, за державне програмування в поєднанні з приватною ініціативою, за розвиток системи освіти й охорони здоров’я. У міжнародному плані енцикліка висувала такі вимоги, як перетворення міжнародної торгівлі з метою надання рівних шансів усім народам, проведення діалогу між цивілізаціями, пропонувала “багатим країнам” допомогти “бідним країнам” на шляху розвитку⁵⁵.

Питання цілісного розвитку кожної людини, її право на створення соціальних умов для такого розвитку — це основний принцип, у світлі якого в першій частині енцикліки аналізується існуючий соціальний стан людини.

“Усякий ріст може мати два напрямки і два змісти”⁵⁶: якщо “ріст” стає самоціллю і вищим благом, він призводить до роз’єднання людей і суспільств, стає перешкодою в розвитку особистості. Це положення продовжує думку попередника Павла VI — Папи Іоанна ХХІІІ, яка була викладена ним в енцикліці “*Mater et magistra*”.

В “*Populorum progressio*” Папа Павло VI критично оцінює всю систему міжнародних відносин і наполягає на необхідності їхнього підпорядкування, особливо економічних зв’язків, вимогам міжнародної соціальної справедливості — закону загального, інтегрального розвитку й особистого удосконалення кожної людини. Від реалізації цього закону залежить збереження миру, тому що “розвиток — ось нове найменування світу”⁵⁷.

Помітне місце в енцикліці займають економічні питання, але з цього не випливає, що під розвитком розуміється насамперед розвиток економічний. Ця сфера повинна служити людському розвитку.

Говорячи про способи здійснення наміченої ним програми, Папа звертається до принципів загального блага, плюралізму, сприяння і поваги до свободи кожного суб’єкта соціального життя, принципів рівності, соціальної справедливості і рівноправності, соціального милосердя і поваги до ієрархії цінностей. Керуючись цими принципами, він розробляє конкретну програму співробітництва з метою розвитку світу, в якій можна виділити ніби дві сходинки: невідкладна програма, розрахована на негайні дії, і перспективна програма. Перша з них містить термінову і безоплатну допомогу найбільш бідним країнам. Допомога повинна включати, в першу чергу, технічне сприяння у сфері освіти, охорони здоров’я, наукових досліджень, культури і техніки⁵⁸.

Особливу увагу Папа Павло VI приділяв поліпшенню умов міжнародної торгівлі: ринкова ситуація невідгідна і принизлива для слаборозвинених країн. Папа закликав до створення відповідних регіональних економічних механізмів, що впливали б на ринкову ситуацію і регулювали її таким чином, щоб слаборозвинені країни могли вирватися із злиденності. Допомога повинна спрямовуватися на організацію загальної і фахової освіти, на стимулювання економічного зростання і на підвищення морального та культурного рівня, не руйнуючи при цьому національної самобутності.

Павло VI говорить не про односторонні дії — приймати допомогу чи надавати її. Він затверджує рівноправність країн і народів незалежно від рівня їхнього економічного і суспільного розвитку. Варіант установлюваних відносин прийнятний тільки один: діюче співробітництво на основі “рівності в достоїнстві”⁵⁹. Ілюстрацією даної імперативи стали виступи африканських кардиналів Малулі й Отунгі, а також ангольського єпископа Діаса Ногуелри, які стверджували⁶⁰, що постулат свободи складається з національної і культурної незалежності, на службу яким повинна поставити себе церква (здавалося, Малула вимагав африканізації християнства в рамках християнізації Африки).

В енцикліці Папи Павла VI йдеться не про винятковий економічний розвиток, а про розвиток цілісний, який визначав би тривалість і самого економічного розвитку. Інтегральний розвиток, наголошується в документі, має також релігійне і пастирське значення: нестаток веде людину від Бога, а розвиток релігійного життя обумовлено середнім рівнем матеріального добробуту і культури.

Енцикліка “*Populorum progressio*” виступала за помірне планування, що викликало критику з боку Мільтона Фрідмана (він отримав пізніше Нобелівську премію з економіки)⁶¹, який не був прихильником орієнтування економіки політичними важелями.

Павло VI наполягав на необхідності боротьби з такими ідеологіями, як націоналізм і расизм, які призводять до ізоляції народів, що завдає шкоди насамперед їм самим: між усіма народами землі повинна панувати солідарність, і саме солідарність дозволить усім народам рівною мірою бути ковалями свого щастя.

В енцикліці йдеться також про небезпеку, про те, що традиційна структура суспільства країн третього світу ще не готова до інтеграції в сучасний світ і може в самому процесі інтеграції втратити свою стрункість. Місія повинна більшою мірою враховувати розвиток національних культур і стежити за тим, щоб їхні власні духовні багатства не були поховані у процесі будівництва розвиненого суспільства. Так, наприклад, не можна перенести європейську модель економічного устрою на країни третього світу, а “завтрашня технократія”, як і “вчорашній лібералізм”, не повинні опанувати людством.

Папа Павло VI прагне уберегти церкву від спроб втягнути її в різні революційні рухи, а також виступає проти всіх суспільних ідеологій, які віддають пріоритет визвольним і революційним цілям.

Таким чином, у “*Populorum progressio*” євроцентризм поступився місцем виразному пріоритету країн, що розвиваються. Церква володіє при цьому досить широкою свободою дій, щоб втілювати в життя динамічну соціальну політику. 3 липня 1966 р. Папа перед 70-ма священниками, яких він благословив для служби в Латинській Америці, заявив: “Процес, в якому ви повинні брати участь, веде до нового синтезу минулого і сучасного, духовного і насущного, чужих і власних діянь. Світ очікує свідчень дієвості, мудрості, соціального відновлення, згоди і миру”⁶². Такому розумінню Папи відповідала програма Комісії по Латинській Америці, яка у 1965 р. розробила план релігійного оновлення цього світового регіону, а в 1966 р. був прийнятий план координаційної економічної допомоги⁶³.

Прогресивні групи духовенства країн третього світу вимагали радикалізації церковної опозиції проти політичної й економічної несправедливості. Це найбільше проявилось у період підготовки до другої пленарної Конференції латиноамериканських єпископів, яка проводилася в Медельні (1968 р.). В той час побачила світ “Декларація єпископів країн третього світу”⁶⁴ — неофіційний і неформальний документ, але сенсаційний за своїм змістом. У ньому Камара Е. Пессоа, архієпископ з Ресіфі й Лінді (Бразилія), зробив спробу змінити курс соціально спрямованих реформ римського Папи кілька років після видання “*Populorum progressio*” на соціально-революційний. Це було і виявом тих напружених відносин, що спостерігалися після проведення церковного Собору між латино-американськими пастирями і старшими пастирями Східної Європи, які стосувалися й проблеми становища духовенства у суспільстві. “Теологія звільнення”, яка почала своє життя в Бразилії у 1966 р., знайшла відчутну підтримку в революційній атмосфері Колумбії, Болівії і багатьох інших держав.

Лист бразильських священників до єпископів підтверджував, що “паралельно з церквою, яка живе поза реальністю, утворювалися нові базові суспільні групи, орієнтовані на дійсність”⁶⁵. Лист також містить конкретні пропозиції щодо кардинальних реформ, які стосуються не тільки церковного собору. Папу римського застерігали: якщо державно-церковні установи будуть використовувати його як рекламу у своїх цілях, то це не піде на користь нужденних і пригноблених. “І зараз брат Павло дозволив нам зрозуміти, що революція наближається, оскільки саме це знаходиться в наших серцях і саме цього вимагає в даний час Латинська Америка”⁶⁶.

22 серпня 1968 р. Папа Павло VI прибув до Колумбії. В ході візиту він звернувся до сотисячної аудиторії: “Зараз ви безмовно слухаєте нас, але ми чуємо крик, який народжується з ваших страждань і страждань більшості людства”⁶⁷. Павло VI зробив такі висновки для церкви: продовжу-

вати відстоювати принципи людської гідності, продовжувати боротися з несправедливим розподілом благ; захищати інтереси країн, що розвиваються, перед індустріально розвиненими націями, бути прикладом жертвості і служіння церкві. Заключний заклик — не вірити в насильство. Це звернення Павла VI може бути сприйняте як спроба духовного умиротворення. Без сумніву, основним у своїй апеляції до людей доброї волі Папа вважав солідарність зі світовим нестатком. Він наголошував, що любов не може залишатися теоретичною, словесною, а повинна приводити до рятівної дії.

Погляди Папи знайшли відгук в урядових колах Латинської Америки. Так, президент Колумбії Льерас Рестрепо зазначав: “Соціальні й економічні перетворення повинні проводитися в рамках закону. При цьому перетворення суспільства повинне мати поступовий характер... Тому нас не тільки не турбує, а, навпаки, радує голос церкви, яка виступає за соціальні зміни, тому що вона проповідує те ж саме, що і ми”⁶⁸.

Під час свого перебування в Колумбії Павло VI раз у раз повторював, що насильство — не по-євангельски, не по-християнськи оманливе і бездіяльне, а необхідні зміни повинні відбутися зсередини, у масовій свідомості. Тут погляди Папи зіштовхнулися з уявленнями латиноамериканських теологів. Однак де Лоб’є вважав, що “теологія революції Павла VI більш достовірна, ніж та, котра пропонує раз і назавжди довірити вироблення істини практиці”⁶⁹. В умовах світу, який постійно змінюється, церква повинна захищати неминущі цінності. Цю точку зору поділяли також католицькі кола Європи та США.

Різноманітні погляди католицьких священнослужителів на папську соціальну доктрину проявляються таким чином на різних рівнях католицької ієрархії. Генерал ордена єзуїтів Педро Арупе у творі під назвою “Le monde contemporain et son exigence envers l’Eglise missionnaire”⁷⁰ (“Сучасний світ та його вимоги до місіонерської церкви”) зазначив, що церква повинна приєднатися до соціального прогресу і, згідно зі своїми завданнями, доводити любов Христа і поширювати у світі благо.

Третя пленарна конференція Ради єпископів у Пуебло (Мексика) мала відбутися в 1978 р. Через смерть Павла VI дата її проведення була перенесена Іоанном Павлом I на жовтень 1978 р., а після передчасної смерті і цього Папи — призначена на січень—лютий 1979 р. Папою Іоанном Павлом II. Основний документ конференції в Пуебло подається ще в рамках понтифікату Павла VI. Слід зазначити, що цей документ майже в усьому посилається на соціальне вчення церкви, а саме на висловлювання Папи. Соціально-політична програма латиноамериканської церкви наголошувала на таких принципах: церква зобов’язана пам’ятати про свою духовну участь у рішенні суспільних проблем і тим самим знайти вихід з ейфорії, в якій опинилася всесвітньо орієнтована “теологія звільнення”, і яка є серйозною загрозою для будь-якої ідеології. Ідеологія спрямована на “захист колективних інтересів”, які можуть бути виправдані чи не виправдані, вона будить “солідарність і агресивність”⁷¹. “Теологія звільнення” була змінена внаслідок “посилення” соціального вчення. Це був шлях, який вів духівництво до виконання термінового завдання створення нового світогляду, виховання в людях усвідомлення обов’язку дати їм надії за допомогою духу і норм церкви. Латинська Америка повинна в майбутньому дійти до демократії, до глибоко укоріненого і свідомого демократичного життя.

Так закінчилося правління Павла VI, який наполегливо рекомендував і сам прагнув досягнення рівноваги між участю церкви у політично-соціальних питаннях і власним вузько релігійним життям, чий соціально-

етичний масштаб раніше недооцінювався. Але у 1968 р. ця рівновага виявилася під загрозою назрівання революції, яку готові були розпалити основна маса духівництва і деякі представники єпископату в Латинській Америці. Хоча це була не революція як така, а скоріше прагнення до життєво необхідної еволюції.

Початок 70-х років створив сприятливі умови не тільки для розробки проблем, пов'язаних з реалізацією прав людини, а й для усієї діяльності Церкви. Енергетична і фінансова криза, що почалася у той час, пролунала і як перший сигнал загальної кризи цінностей, заснованих на вірі в науку та прогрес цивілізації. Католицька церква відреагувала на ці зміни двома принциповими рішеннями: Синод єпископів у Римі 1971 р. прийняв рішення про участь церкви в політиці⁷², а Синод 1974 р. заявив, що захист прав людини впливає з Євангелія⁷³. Було заявлено, що відтепер церква бачить своїм першорядним обов'язком виховання у людей в усьому світі свідомості своїх невід'ємних прав і захист їх від будь-яких форм порушення.

Таким чином, у період понтифікатів Іоанна ХХІІІ і Павла VI була сформована нова соціальна доктрина католицької церкви, яка враховувала ті зміни, що відбулися у світі після Другої світової війни. Основні ж принципи соціальної доктрини католицької церкви можна коротко охарактеризувати так:

— принцип наступності: кожний новий Папа не бере під сумнів правильність положень, сформульованих до нього, і претендує лише на розвиток тих ідей, які були висловлені попередніми понтифіками, внаслідок чого виникає логічна низка тез, які утворюють єдину систему;

— доктрина постійно оновлювалася відповідно до дійсності, тобто забезпечувалися умови для того, щоб вона завжди залишалася актуальною;

— правомірність такого оновлення визначав лише сам Папа або вищі колективні церковні органи (Всесвітній Собор чи єпископський Синод) за згодою Папи і з наступним його затвердженням;

— понтифіки виходили з того, що священники та миряни повинні керуватися доктриною, згідно з внутрішньою переконаністю в її правильності, а не в результаті примусу;

— основні положення соціальної доктрини розглядалися як обов'язкові для всіх католиків і, насамперед, для священнослужителів, що правда, на практиці так бувало не завжди, що підтверджує існування "теології звільнення", проте це тільки збагачувало соціальне вчення католицизму.

Підводячи підсумки, виділимо основні напрями й положення в розвитку соціальної доктрини католицької церкви:

1. Соціальне вчення пов'язане з орієнтирами в повсякденному соціальному житті.

2. Питанням ключової важливості для церкви виступає її ставлення до держави. Державна влада є початком порядку. У своїй головній функції охорони добра і боротьби зі злом держава служить утворенню єдності людини з церквою. Ця єдність обумовлює природне співробітництво між церквою і державою. Разом з тим, держава повинна знати свої межі, зумовлені завданнями загального блага і соціального захисту. Католицька церква дотримується концепції взаємовигідного співробітництва і взаємопротипаги церкви і держави, регулюючи свої відносини з державою на основі міжнародного права.

3. Церква приймає цінності демократичної держави, погоджуючись із принципами релігійної свободи ідеологічно нейтральної правової держа-

ви. Церква бачить своє завдання у здійсненні цивільного контролю над державою, зберігаючи власну свободу дій.

4. Важливим пріоритетом церкви є підтримка нею культури. Головний акцент її діяльності — збереження духовних коренів культури.

5. Економічна сфера також перебуває в центрі контролю церкви. Церква виробила й обґрунтувала власну християнську позицію в економічному поступу.

6. В галузі внутрішньої і міжнародної політики церква чітко дотримується позиції внутрішнього і зовнішнього миру. Зброя, гонка озброєнь категорично відкидаються як засіб розв'язання конфліктів.

7. У міжнародній політиці лінія церкви спрямована на зміцнення сили міжнародного права, на підтримку між країнами добросусідських відносин, протидію тоталітарним режимам, сприяння зміцненню міжнародної єдності.

Осердям усієї соціальної доктрини католицької церкви є людина як особистість.

Не можна не погодитися з Патріком де Лоб'є, який говорив про цей період: “Значною мірою тонкішим став підхід до питань соціального характеру, це відбулося завдячуючи тому, що дедалі більше розвивався аналіз соціальних даних”⁷⁴.

Світове співтовариство в 70-ті роки ХХ ст. підійшло до усвідомлення того, що в результаті науково-технічного прогресу і пов'язаного з ним бурхливого розвитку атеїстичних ідей (зведення їх у ранг державної ідеології в окремих країнах) відбулася втрата моральних цінностей у політиці, громадському житті, міжособистісних відносинах. У той час почався процес, який сформував сучасний погляд на моральні й соціально-політичні цінності не тільки католицизму, а й інших світових релігій і ставлення до них як до основи гармонійного розвитку суспільства в новому тисячолітті. Це проявилось не тільки у зростанні авторитету релігії у світі, а й в екуменістичному процесі — діалозі між представниками різних віросповідань, що дає можливість сподіватися на швидше подолання міжнаціональних та міжрелігійних конфліктів, успішний пошук взаємоприйнятних шляхів до взаєморозуміння й миру.

¹ К о в а л ь с к и й Н. А. Ватикан и мировая политика. Организация внешнеполитической деятельности католического клерикализма. — М., 1964. — 268 с.; К о в а л ь с к и й Н. А. Католицизм и дипломатия. — М., 1969. — 224 с.; К о в а л ь с к и й Н. А., И в а н о в а И. М. Католицизм и международные отношения. — М., 1989. — 272 с.

² М а к с и м о в а Н. В., Ф и л и п п о в Б. А. Социальное учение католической церкви и либеральные институты // Православие и католичество: социальные аспекты. — ИНИОН. — Серия “Актуальные проблемы Европы”. — Вып. 3. — М., 1998.

³ К о с т ю к К. Социальное учение католической церкви // Социально-политический журнал. — 1997. — № 5. — С. 24—35.

⁴ Ш м и т К. Политическая теология. Сборник / Переводы с нем. Заключительная статья и составление А. Филиппова. — М., 2000. — 336 с.

⁵ Г р и г у л е в и ч И. Р. “Мятежная” церковь в Латинской Америке. — М., 1972. — 412 с.; Г р и г у л е в и ч И. Р. Франсиско де Миранда и борьба за независимость Испанской Америки. — М., 1976. — 193 с.; Г р и г у л е в и ч И. Р. Католицизм и свободомыслие в Латинской Америке XVI—XX вв. — М., 1980. — 351 с.

⁶ В е л и к о в и ч Л. Н. Критика клерикальных концепций войны и мира. — М., 1986. — 64 с.; В е л и к о в и ч Л. Н. Церковь и проблемы войны и мира // Вопросы научного атеизма. — Вып. 33. — М., 1985. — С. 56—89; В е л и к о в и ч Л. Н. С крестом и атомной бомбой (церковь и война). — М., 1960. — 99 с.; В е л и к о в и ч Л. Н. Ватикан и проблемы ядерной войны // Ватикан и проблемы современности. — Вильнюс, 1989. — С. 10—27.

⁷ Василевскис Э. Концепция войны и мира в период и после II Ватиканского Собора католической церкви // Ватикан и проблемы современности. — Вильнюс, 1989. — С. 33–49.

⁸ Ковальский Н. А. Религиозные силы и борьба за мир и разоружение // Религии мира. История и современность. Ежегодник. — М., 1982. — С. 46–59; Ковальский Н. А. Религиозные организации и проблемы европейской безопасности и сотрудничества. — М., 1977. — 64 с.; Ковальский Н. А. Борьба против военной угрозы и религиозные силы // Международная жизнь. — 1983. — № 6. — С. 21–34.

⁹ Патрик де Лобье. Три града. Социальное учение христианства / Перевод с нем. Л. Торчинский. — М., 2001. — 412 с.

¹⁰ Majka J. Katolicka nauka społeczna. Studium historyczno-doktrynalne. — Wydanie drugie. — Fundacja Jana Pawła II: Polski Instytut Kultury Chrześcijań: RZYM, 1987.

¹¹ Мачулис И. Энциклика Папы Иоанна XXIII *Pacem in terris* // Ватикан и проблемы современности. — Вильнюс, 1989. — С. 28–31; Słomka W. Idea pokoju w encyklice Jana XXIII “*Pacem in terris*” // Roczn. teologiczne. — Lublin, 1994. — Т. 41. — З. 3; Roczniki teologiczne. — S. 67–76.

¹² Лубский В. И. Критика религиозных концепций войны и мира. — К., 1985. — 78 с.; Ладывирова С. Периодизация эволюции социальной доктрины католицизма. — К., 1992. — 17 с. — Рукопись деп. в УкрИНТЭИ № 1898 — УК 92 от 03.12.92. Реф. деп. в ИНИОН РАН. — № 7Р–93 от 10.01.93.

¹³ Иоанн XXIII, Папа. Окружное послание “Мир на земле”. — Ватикан, 1963. — С. 2.

¹⁴ Лев XIII, Папа. “*Rerum novarum*”: Окружное послание Льва XIII о положении трудящихся от 15 мая 1891 г. / 100 лет социального христианского учения. — М., 1991. — С. 6–24.

¹⁵ Иоанн XXIII, Папа. “Мать и наставница”: Окружное послание папы Иоанна XXIII о новом развитии социального вопроса в свете христианского учения. — Ватикан, 1962. — С. 18.

¹⁶ Там же. — С. 19.

¹⁷ Там же. — С. 22.

¹⁸ Там же. — С. 40.

¹⁹ Там же. — С. 59.

²⁰ Там же. — С. 26.

²¹ Там же. — С. 29.

²² Там же. — С. 50.

²³ Там же. — С. 59.

²⁴ Там же. — С. 62.

²⁵ Андреев М. В. Католицизм и проблемы рабочего и национального освободительного движения. — М., 1968. — С. 29.

²⁶ Григулевич Й. Р. Папство. Століття ХХ / Пер. з рос. Л. Родіної. — К., 1988. — С. 280.

²⁷ Патрик де Лобье. Социальная доктрина католической церкви. Опыт воплощения христианского идеала / Предисловие кардинала Р. Ечегаре. — Брюссель, 1989. — С. 130.

²⁸ Иоанн XXIII, Папа. Окружное послание “Мир на земле”. — С. 4.

²⁹ Там же. — С. 10.

³⁰ Там же. — С. 15.

³¹ Там же. — С. 17.

³² Там же. — С. 23.

³³ Там же. — С. 32.

³⁴ Патрик де Лобье. Социальная доктрина католической церкви. — С. 135.

³⁵ Majka J. Katolicka nauka społeczna. Studium historyczno-doktrynalne. — S. 390.

³⁶ Etschegaj R. Liberalne Społeczenstwo i Kościół Katolicki // Społeczenstwo liberalne: rozmowy w Castel Gondolfo. — Warszawa, 1996. — S. 170.

³⁷ *Dignitatis humanae*. Декларация про релігійну свободу / Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. — Львів, 1996. — С. 376–377.

³⁸ *Nostae aetate*. Декларация про відносини церкви до нехристиянських релігій / Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. — Львів, 1996. — С. 305–310.

³⁹ *Vatikankoncilium 2: Roma: 1962–1965. The Documents of Vatican II: in a new and definitive translation: with commentaries and notes by Catholic, Protestant and Orthodox authorities* / Walter M. Abbott, general editor. — London — Dublin — Chapman, 1966. — S. 359.

⁴⁰ *Ibid.* — S. 375–376.

⁴¹ Helbing H. *Politik der Päpste: der Vatikan im Weltgeschehen 1958–1978.* — Berlin, 1981. — S. 36.

- ⁴² Ibid. — S. 40.
- ⁴³ Unitatis redintegratio. Декрет про екуменізм / Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. — Львів, 1996. — С. 187—210.
- ⁴⁴ Modern Catholicism: Vatican II and after / edited by Adrian Hastings. — New York: Oxford Univ. Press: London: SPCK, 1991. — S. 312.
- ⁴⁵ Gaudium et spes. Душпастирська конституція про церкву в сучасному світі / Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. — Львів, 1996. — С. 598.
- ⁴⁶ Там же. — С. 518—519.
- ⁴⁷ Там же. — С. 579.
- ⁴⁸ Там же. — С. 601—602.
- ⁴⁹ Там же. — С. 602.
- ⁵⁰ Ріке В. Der Katholizismus in Lateinamerika / Geschichte der Kirche. — Vol. 2. — Zjrich, 1977. — S. 150.
- ⁵¹ Ibid. — S. 234—247.
- ⁵² Insegnamenti di Paolo VI. — Vol. 2. — Citta del Vaticano, 1965. — S. 47.
- ⁵³ Патрик де Лобье. Социальная доктрина католической церкви. — С. 146.
- ⁵⁴ Laurentin. L’Amerique latine a Pheure de Penfantement. — Paris, 1968. — S. 199.
- ⁵⁵ Павел VI, Папа. Окружное послание его Святейшества папы Павла VI епископам, священникам, монашествующим, всем верующим и всем людям доброй воли о всестороннем развитии народов (Прогресс народов). — Ватикан, 1967. — С. 38—42.
- ⁵⁶ Там же. — С. 17.
- ⁵⁷ Там же. — С. 26.
- ⁵⁸ Там же. — С. 37—45.
- ⁵⁹ Там же. — С. 44.
- ⁶⁰ Hebling H. Politik der Päpste. — S. 102—103.
- ⁶¹ Ibid. — S. 61.
- ⁶² Ріке В. Der Katholizismus in Lateinamerika. — S. 150.
- ⁶³ Ibid. — S. 158.
- ⁶⁴ Ibid. — S. 159—171.
- ⁶⁵ Laurentin. L’Amerique latine a Pheure de Penfantement. — S. 223.
- ⁶⁶ Ibid. — S. 230.
- ⁶⁷ Insegnamenti di Paolo VI. — Vol. 6. — Citta del Vaticano, 1968. — S. 370.
- ⁶⁸ Григулевич И. Р. “Мятежная” церковь в Латинской Америке. — С. 212.
- ⁶⁹ Патрик де Лобье. Социальная доктрина католической церкви. — С. 154.
- ⁷⁰ King H. The changing church: Reflections on the progress of the progress of the Second Vatican Council / Transl. by C. Hastings. — London, 1965. — S. 84.
- ⁷¹ Modern Catholicism: Vatican II and after. — S. 279.
- ⁷² Филиппов Б. А. Папы и проблемы прав человека // Православие и католичество: социальные аспекты. ИНИОН, Серия “Актуальные проблемы Европы”, — вып. 3. — М., 1998. — С. 32.
- ⁷³ Lustitia et Pax: Kosciol i prawa czlowieka: Dokument papieskiej komicji “Iustitia et Pax” // Wiesz. — Warszawa, 1978. — R. 21. — N 4. — S. 42—54.
- ⁷⁴ Патрик де Лобье. Социальная доктрина католической церкви. — С. 156.

* * *

В. Й. БУЗАЛО (Київ)

ОРДЕН “ЗА ЗАСЛУГИ”

*(до 10-річчя першої нагороди
незалежної України)*

Указом Президента України Л. М. Кравчука від 18 серпня 1992 р. за № 418 встановлено Почесну відзнаку Президента України — першу нагороду незалежної України, яка поклала початок розбудові власної системи державних нагород. Десять років, що відділяють від тієї події, — час достатній для її осмислення й оцінки. Тоді вперше було закладено підвалини

нагородної політики держави, які сьогодні визначають місце України у світовій нагородній спадщині.

З обранням Україною незалежного шляху розвитку у 1991 р. серед першочергових у загальному процесі державного будівництва постало питання про становлення власної нагородної справи. Про його важливість свідчить той факт, що вже 3 січня 1992 р. Постановою Верховної Ради України було утворено Комісію Президії Верховної Ради України у питаннях заснування державних нагород України. На Комісію покладалося завдання внесення пропозицій щодо заснування державних нагород України¹. Як і інші аспекти державного будівництва, створення власних нагород стало ареною зіткнення полярних поглядів через невизначеність контурів майбутньої державної будови. Підходи різних політичних сил до вирішення цього завдання ґрунтовно проаналізовано В. М. Литвином у книзі “Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.)” (К., 2000, с. 138—139). І все ж таки можна визнати, що домінуючою суспільною думкою, можливо, і не до кінця чітко сформованою в плані структурованості нагород, була необхідність запровадження власних нагородних відзнак як чинника української державності.

Паралельно з визначенням концептуальних засад майбутньої нагородної системи України, якими опікувалася Комісія Президії Верховної Ради України, Верховною Радою України було здійснено ряд практичних кроків щодо розвитку правових підвалин нагородної справи в Україні. Зокрема Постановою Президії Верховної Ради України від 2 березня 1992 р. за громадянами України, які були нагороджені державними нагородами СРСР, збережено всі права й обов’язки, передбачені нагородним законодавством колишнього СРСР. Ще раніше, 12—13 лютого 1992 р., Верховною Радою України прийнято поправку “9—2” до Конституції Української РСР 1978 р., якою Президентіві України надавалося право встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними. Це рішення, як згодом підтвердили наступні події у розбудові системи національних нагород, виявилось далекосяжним і конструктивним, оскільки надавало конституційне право функціонуванню інституту президентських відзнак.

Як відомо, у спадщину незалежній Україні від Радянського Союзу та Радянської України залишилася деформована система “власних” державних нагород УРСР, яку склали Почесна Грамота і Грамота Президії Верховної Ради УРСР та 29 почесних звань. Така система була позбавлена нагород вищого за своєю ієрархією рівня — орденів та медалей. Правове, ідеологічне та організаційне функціонування останніх було прерогативою виключно центральних законодавчих та партійних органів Союзу РСР — Верховної Ради СРСР та ЦК КПРС. Ось чому поправка “9—2” до Конституції України мала ще й непересічне політичне значення, оскільки зміцнювала інститут президентства в Україні, а самі президентські відзнаки виводила на рівень державних нагород України.

Питання щодо практичної реалізації шойно запровадженої поправки до Конституції України почало розроблятися у Відділі нагород Адміністрації Президента України вже на початку березня 1992 р. Відділ, який очолювала досвідчений керівник, кандидат філософських наук Валентина Миколаївна Куценко, спрямував свої зусилля на розробку проектів відповідних документів, організацію та проведення конкурсу на ескіз відзнаки, здійснення експертизи фахівцями. До участі в роботі над концепцією нагороди було залучено ряд працівників Адміністрації Президента України, зокрема відомих юристів Е. Г. Герасименко, Л. В. Підпалова, І. А. Тимченка та співробітників Інституту історії НАН Украї-

ни — доктора історичних наук М. Ф. Дмитрієнко та кандидата історичних наук В. Й. Бузала.

Головні й принципові питання, які мав належно опрацювати Відділ нагород, а згодом і утворена (1 квітня 1992 р.) Комісія по державних нагородах України при Президентові України, полягали у визначенні характеру відзнаки, критеріїв нагородження нею та параметрів функціонування. На початковому етапі домінувала думка про встановлення Почесної Грамоти Президента України, до якої мав додаватися нагрудний знак, що підтверджував факт нагородження і мав атрибутивне для Почесної Грамоти значення. Під таким кутом зору проходив з 31 березня по 14 квітня 1992 р. закритий конкурс на створення ескізів бланку Почесної Грамоти та самого знаку.

У конкурсі взяли участь 9 художників, які подали на розгляд Комісії 20 проектів². 17 квітня 1992 р. їх розглянуло журі, а потім і Президент України Л. М. Кравчук. Від журі доповідав голова Спілки художників України В. А. Чепелик. Як згадують учасники тієї події, Леонід Макарович, ретельно переглядаючи запропоновані проекти, задавав питання членам журі, робив окремі зауваження, проте остаточної думки не висловлював. “А що думає з цього приводу Спілка художників?” — з цими словами звернувся він до В. А. Чепелика. Володимир Андрійович відповідав роздумливо: “Мені до душі та, що з малиновим хрестом у центрі. Тут і державницькі символи, і чітко видно традиції українського бароко, та й виглядає як орден. Леонід Макарович, благословіть, бо часу немає. Треба ж її виготовити та вручити до першої річниці незалежності України”. На тому, як кажуть, і вирішили.

Щоправда, від розгляду Президентом України ескізу відзнаки до її остаточного й офіційно оформленого графічного зображення пройшов деякий час. З другорядного елементу нагрудний знак перетворився у головний і набув виразної орденської форми. На необхідності встановлення відзнаки саме у формі ордену наполягав і тогочасний керівник Юридичного управління Адміністрації Президента України І. А. Тимченко. Перетворення нагрудного знака в орден вимагало додаткової роботи по опрацюванню форми колодки, орденської стрічки, елементів кріплення колодки до ордену, створення ескізу його мініатюри. Цю справу взяли на себе переможець конкурсу — маріупольський художник Ю. В. Харабет та директор спільного підприємства-фірми “Інтерхоббіекспорт” з Донецька Є. О. Малаха. Зрештою, остаточний варіант малюнка президентської відзнаки, яка отримала назву Почесна відзнака Президента України, підписав 14 травня 1992 р. секретар Адміністрації Президента України і Голова Комісії по державних нагородах України при Президентові України М. Г. Хоменко.

Переможцем конкурсу не випадково став Юхим Вікторович Харабет (нар. 29.07.1929 р.) — один з провідних медальєрів СРСР і України, майстер скульптури малих форм. За багато років плідної діяльності ним виконано понад 500 витворів медальєрного мистецтва. Його роботи відзначаються класичною манерою мистецтва медалі, виразною пластичною технікою, досконалим художнім смаком. З 1978 р. він — член Спілки художників СРСР, член Національної спілки художників України. Неодноразово брав участь у престижних вітчизняних та міжнародних художніх виставках. Твори Ю. Харабета знаходяться в експозиціях Національного музею історії України, Державному Ермітажі (м. Санкт-Петербург, Росія), інших музеях Росії, України, Німеччини, Латвії, Монголії. Його внесок у розвиток медальєрного мистецтва відзначено Почесною Грамотою Пре-

зидії Верховної Ради Української РСР (1978 р.), почесним званням “Заслужений діяч мистецтв України” (1993 р.). 15 жовтня 1999 р. автора знака Почесної відзнаки Президента України нагороджено орденом “За заслуги” III ступеня.

Серед учасників конкурсу було відзначено проекти доцента Харківського художньо-промислового інституту В. Лесняка, дизайн Почесної Грамоти Президента України якого визнаний найкращим, а також графічні розробки київських художників В. К. Шості та М. Ю. Лебеда.

Виготовлення першої нагороди України було доручено спільному підприємству-фірмі “Інтерхоббіекспорт” з міста Донецька. Важко знайти обґрунтування такому рішенню. Як правило, нагороди державного рівня виготовляються на спеціально обладнаних для цього підприємствах, які в деяких країнах мають гучну назву “Монетний двір”. Очевидно, рішення про виготовлення знака Почесної відзнаки Президента України у Донецьку на невідомій фірмі приймалося вольовим порядком за вказівкою тодішнього секретаря Адміністрації Президента України М. Хоменка, на якого позитивне враження справили представники “Інтерхоббіекспорт”. Можливо, й для того, щоб не “нагнітати пристрасті” навколо майбутньої нагороди, яка не мала статусу державної, і про розробку якої знало обмежене коло осіб. До того ж, існувала думка керівництва, що нова нагорода має бути скромною, дешевою і виготовлена з недорогоцінних металів. Для цього у деталях відзнаки використовувалися томпак та нейзильбер і лише тризуб з вінком було виготовлено з позолоченого срібла. Тому відмова у залученні ювелірних заводів для виготовлення нагороди з цих металів видається достатньо аргументованою.

До 1 вересня 1993 р. донеччани мали виготовити 1000 відзнак і мініатюр до них. Робочий інструмент для гравірування відзнаки, пуансон для всіх деталей знака і його мініатюри виготовив Л. Ф. Толстов — художник-дизайнер Горлівського фурнітурного заводу. В ході роботи над проектом відзнаки інструмент кілька разів доопрацьовували, виправляли. Звичайно, виконати такий обсяг робіт своїми силами виявилось дуже важко, тому “Інтерхоббіекспорт” змушений був скооперувати свої зусилля з іншими підприємствами. Деталі знака, окрім тризуба, виготовлялися на Ризькому комбінаті “Дайльраде”, основа колодки — на Донецькому “Енергозаводі”, стрічка поставлялася з міста Подольська (Російська Федерація). Перші колодки відзнаки мали стрічку майже фіолетового кольору, що не відповідало ескізу нагороди, тому замовлення на виготовлення стрічок було передано на Київську стрічкоткацьку фабрику. Оскільки тризуб і вінок виготовлялися зі срібла з позолоченням, то цю відповідальну роботу було доручено майстрам Київської ювелірної фабрики (згодом відкрите акціонерне товариство “Українські ювеліри”). Усі деталі виготовлялися методом штампування, а тризуб з вінком — литва. Збірку знаків виконували у Донецьку в приміщенні фірми. На перших 20—30 знаках номери гравіював Л. Ф. Толстов, а на решті тиражу вибивав Олег Киричок, вони також займалися накладанням емалі на сторони хреста.

Аби пересвідчитись у ході виготовлення відзнак, керівник Відділу нагород В. М. Куценко особисто відвідала майстерню “Інтерхоббіекспорт” і була вражена кустарними умовами виробництва. Її відверта доповідь керівництву про побачене залишалася поза увагою, адже маховик виробництва було запущено і “міняти коней на переправі” просто не було часу. Тоді ж керівництво Відділу нагород укріпилося в думці про необхідність виготовлення останніх на державних ювелірних підприємствах (зокрема, на Київській ювелірній фабриці), які гарантували високу якість нагород, а до

того ж це давало можливість Відділу нагород оперативно контролювати хід їх виготовлення та якість.

Згодом виготовлення знаків Почесної відзнаки Президента України та інших президентських відзнак було передано акціонерному товариству “Українські ювеліри”, а з відкриттям 23 квітня 1998 р. Монетного двору Національного банку України — розміщено на ньому.

Першу партію знаків Почесної відзнаки Президента України у кількості 25 штук було доставлено в Адміністрацію Президента України в липні 1992 р. Оглянувши їх, Л. М. Кравчук залишився задоволеним якістю виготовлення. До питання про встановлення і вручення нагороди до другої річниці незалежності України вже не поверталися.

Одночасно з організацією виготовлення знаків у Відділі нагород йшла робота щодо опрацювання проектів Указу Президента України про встановлення Почесної відзнаки Президента України, положення про неї та її опису. Перед розробниками проекту Указу Президента України та інших документів стояло відповідальне і разом з тим надзвичайно складне завдання. По суті мова йшла про перший нормативний документ незалежної України, яким не тільки проголошувалося встановлення нагороди, а й визначався механізм її функціонування.

Віддамо належне першим творцям цих документів і вшануємо їх працю. З огляду на десятирічний досвід існування цілісної системи нагород України з її повнокровним правовим, організаційним і матеріальним забезпеченням, уявімо тягар відповідальності, який ліг на плечі розробників першої нагороди України. Можна зрозуміти їх роздуми, вагання, палке бажання вирватись із прокрустових схем нагородної нормативної бази СРСР і окриленість ідеєю створення принципово нового правового документа, який заклав би наріжний камінь майбутньої будови нагородної системи України.

Механізм функціонування Почесної відзнаки Президента України визначало положення про неї, винесене в окремий додаток до Указу Президента від 18 серпня 1992 р. У Положенні, зокрема, зазначалося, що Почесною відзнакою Президента України можуть бути нагороджені громадяни України та іноземних держав “за особисті заслуги у розбудові суверенної, демократичної, правової держави, в економічній, науково-технічній, гуманітарній, соціально-культурній сферах, вихованні дітей, у захисті державних інтересів і піднесенні міжнародного авторитету України, активну миротворчу, благодійну, милосердну, громадську діяльність на благо України та своїх співвітчизників”. Цієї нагороди також могли бути удостоєні, згідно з Указом Президента України, військовослужбовці Збройних сил України та інших військових формувань, особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ “за особисті заслуги у забезпеченні обороноздатності України, зміцненні її безпеки та суверенітету, захисті конституційних прав і свобод громадян, за мужність і відвагу, виявлені при рятуванні людей і матеріальних цінностей, ліквідації наслідків стихійного лиха”³.

У Положенні про Почесну відзнаку Президента України вперше було чітко сформульовано право Президента України щодо нагородження — рішення про нагородження нею приймає особисто Президент України. Обмеження щодо кількості нагороджених не встановлювалося. Положенням про президентську відзнаку визначалися основні засади функціонування нагороди — демократизм, гласність, рівність можливостей громадян щодо її здобуття, відсутність будь-яких національних, релігійних, майнових, станових обмежень.

Ці основні принципові засади існування нагородної системи України — демократизм, рівність громадян у праві відзначення згодом були закріплені й розвинені Президентом України Л. Д. Кучмою у правових документах щодо інших президентських відзнак, встановлених ним у 1995—2000 рр.

Окремим додатком до Указу Президента України від 18 серпня 1992 р. затверджувався Опис Почесної відзнаки Президента України. Як зазначалося в Описі, відзнака мала “вигляд чотирипроменеподібної зірки із заокругленими кутами та позолоченою окантовкою по краях. Промені зірки залиті гарячою емаллю малинового кольору. Зірка розміщена на основі, що являє собою високорельєфний декор у вигляді стилізованого українського національного орнаменту. Посередині зірки з лаврової та дубової гілок утворено рельєфний вінок, в центрі якого — фон блакитного кольору. На фоні розміщено золотий тризуб — Малий Герб України”.

Не тільки для фахівців-фалеристів, а й для пересічних громадян такий опис видається надто “візерункуватим”. Адже цілком очевидно, що в основу відзнаки покладено саме рівносторонній хрест із заокругленими кінцями, а не зірку. Мудроване словосполучення “чотирипроменеподібна зірка” є не більше, ніж словесна еквілібрстика, намагання хоч у такий спосіб завуалювати хрест, зображення якого на першій нагороді України деякими керівниками Адміністрації Президента України не сприймалося. У вересні 1996 р., коли Почесна відзнака Президента України була перетворена у відзнаку Президента України — орден “За заслуги”, редакція опису нагороди зазнала суттєвих змін і основу ордена — рівносторонній хрест, не соomlaчись, назвали так, як він і мав називатися.

Почесна відзнака за допомогою кільця з вушком з’єднувалася з колодкою прямокутної форми, обтягнутою орденською стрічкою малинового кольору з двома поздовжніми смужками синього та жовтого кольорів. Довжина колодки — 45 мм, ширина — 28 мм. Згодом ці розміри колодки і стрічки на ній були тиражовані в інших нагородах України. Вибір прямокутної колодки зумовлений намаганням відійти від п’ятикутної колодки для орденів і медалей колишнього СРСР і наблизити зовнішній вигляд нагород України до європейських та світових стандартів. На зворотному боці відзнаки у чотири рядки рельєфно виділявся напис “Почесна відзнака Президента України”. Передбачалося, що нагородженому відзнакою буде видаватися і її мініатюра для повсякденного носіння. Мініатюра — точна і зменшена копія основного знака, її діаметр становив 28 мм, висота колодки — 30 мм, а ширина — 18 мм. Окрім мініатюри, нагородженому вручалася відповідна Грамота про нагородження. В її тексті вдруковувалося формулювання Указу Президента України про нагородження, прізвище, ім’я, по батькові нагородженого, від руки вписувалася дата видання указу про нагородження. Грамота підписувалася особисто Президентом України і скріплювалася печаткою Адміністрації Президента України.

Перші Укази Президента України про нагородження Почесною відзнакою Президента України підписані Л. М. Кравчуком 21 серпня 1992 р. Таких указів було дванадцять, відповідно до кількості перших нагороджених. Якщо точно слідувати номерам Указів Президента України про нагородження, то нагороджені відзнакою чергувалися в такій послідовності: Свечніков Сергій Васильович — директор Інституту напівпровідників АН України, доктор технічних наук, академік АН України (Указ № 429), Лук’яненко Левко Григорович — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді (Указ № 430), Бабич Анатолій Олександрович — директор Інституту кормів, академік Української академії аграрних наук (Указ

№ 431), Волох Петро Феодосійович — директор державного племінного заводу “Плосківський” Броварського району Київської області (Указ № 432), Кочерженко Анатолій Васильович — робітник Харківського тракторного заводу (Указ № 433), Ігнат'єв Володимир Федорович (помертено) — майор Запорізького полку Національної гвардії України (Указ № 434), Топіха Сергій Миколайович (помертено) — старший лейтенант Збройних сил України, учасник миротворчих сил ООН в Югославії (Указ № 435), Костенко Ліна Василівна — поетеса (Указ № 436), Леонід Молодожанин (Лео Мол) — скульптор, громадянин США (Указ № 437), Бризгіна Ольга Аркадіївна — триразова олімпійська чемпіонка, заслужений майстер спорту (Указ № 438), Балабуєв Петро Васильович — керівник Авіаційного науково-технічного комплексу імені О. К. Антонова (Указ № 439), Гончар Олександр (Олес) Терентійович — громадський діяч, письменник (Указ № 440).

Вручення знаків Почесної відзнаки Президента України відбувалося 22 серпня 1992 р. в Залі засідань (3-й поверх) Адміністрації Президента України. Вручав нагороди особисто Л. М. Кравчук, зачитував кожний з указів М. Г. Хоменко. Проте вручення відзнак нагородженим відбулося не за порядковим номером відповідного Указу Президента України, а, очевидно, відповідно до суспільного авторитету нагородженого в Україні. Так, знак відзнаки за № 1 було вручено О. Гончару, № 2 — Л. Лук'яненку, № 3 — П. Балабуєву, № 4 — А. Бабичу, № 5 — О. Бризгінній, № 6 — П. Волоху, № 7 — В. Ігнат'єву, № 8 — Л. Костенку, № 9 — А. Кочерженку, № 10 — Л. Молодожанину, № 11 — С. Свечнікову, № 12 — С. Топісі.

Атмосфера, що панувала у залі, була надзвичайно піднесеною й урочистою. Адже це було перше вручення перших власних нагород держави, що святкувала свою першу річницю незалежності. При врученні нагороди кожному з нагороджених дарувалися квіти, а після процедури вручення учасники цього урочистого дійства сфотографувалися у фойє третього поверху на згадку. Це рідкісне фото могло б зайняти почесне місце у Національному музеї історії України як красномовна пам'ятка історичної доби, коли закладалися підвалини новітньої української державності.

До кінця 1992 р. було видано ще два Укази Президента України про нагородження Почесною відзнакою Президента України — Президента Республіки Узбекистан І. А. Карімова (25.08.1992 р.) та міжнародного гросмейстера з шахів В. М. Іванчука (18.12.1992 р.). Таким чином, у 1992 р. Почесною відзнакою Президента України було нагороджено всього 14 осіб.

Протягом 1993 р. Почесною відзнакою Президента України нагороджено 32 особи. Традиційною з попереднім роком залишилася кількість відзначених нею до другої річниці незалежності України — 12 осіб. Серед нагороджених були відомі організатори виробництва, будівельної галузі, діячі науки і мистецтва, зокрема, президент холдингової компанії “Київміськбуд” В. А. Поляченко (6.01.1993 р.), почесний директор Київського науково-дослідного інституту клінічної та експериментальної хірургії, академік АН України О. О. Шалімов (19.01.1993 р.), народний художник України М. Г. Дерегус (27.05.1993 р.), чемпіонка світу з фігурного катання на ковзанах О. С. Баюл (19.08.1993 р.), директор Інституту фізіології імені О. О. Богомольця, академік АН України П. Г. Костюк (19.08.1993 р.), народний артист України А. Б. Солов'яненко (19.08.1993 р.), генеральний директор Запорізького металургійного комбінату “Запоріжсталь” В. А. Сацький (3.11.1993 р.), президент Академії наук України, академік Б. Є. Патон (25.11.1993 р.), почесний директор Інституту серцево-судинної хірургії АМН України, академік М. М. Амосов

(1.12.1993 р.). Кожний з цих указів про нагородження мав персональний характер, тобто видавався на кожну особу, і лише в кінці 1993 р. ця практика була порушена. 20 грудня 1993 р. підписано перший Указ Президента України про нагородження Почесною відзнакою групи осіб, яким одразу нагороджувалося чотири працівники органів внутрішніх справ та Служби безпеки України за мужність і відвагу, виявлені при знешкодженні небезпечних озброєних злочинців.

1994 рік став переломним у функціонуванні президентської відзнаки. Суспільний інтерес до неї зріс настільки, що штучне стримування кількості нагороджених не відповідало не тільки громадському рейтингу нагороди, а й меті її встановлення. Високий соціальний статус Почесної відзнаки Президента України, її спрямованість на розвиток і утвердження української державності прекрасно зрозумів і оцінив новий Президент України Л. Д. Кучма, обраний 10 липня 1994 р. на пост глави держави. Перший указ про нагородження відзнакою був підписаний новообраним Президентом України вже через два тижні після виборів. 27 липня 1994 р. ним було відзначено самовіддану працю в галузі охорони здоров'я В. І. Коваленко — лікаря поліклініки № 2 Лікувально-оздоровчого об'єднання при Кабінеті Міністрів України.

Загалом за 1994 р. було видано 55 указів про нагородження Почесною відзнакою Президента України і відзначено 131 особу. Тобто, кількість нагороджених за 1994 р. майже втричі перевищувала сумарну кількість нагороджених за два попередніх роки. Ширшою стала практика колективного відзначення, зокрема цієї нагороди удостоїлися групи працівників конструкторського бюро “Південне”, виробничого об'єднання “Південний машинобудівний завод”, Криворізького державного металургійного комбінату “Криворіжсталь”, сільського господарства, ветеранів Великої Вітчизняної війни та військовослужбовців Збройних сил України. Серед осіб, нагороджених Почесною відзнакою Президента України, були не тільки представники державної, військової, наукової та мистецької еліти України, а й значна кількість працівників низових ланок виробництва, що значно розширювало соціальний спектр нагороджених і відповідно посилювало громадський авторитет нагороди.

Почесна відзнака Президента України до квітня 1995 р. залишалася єдиною нагородою України. Маючи широкий соціальний спектр чинників відзначень, вона разом з тим не могла задовольнити суспільну потребу в нагородженні. Ї як нагорода первісно цивільного характеру, обмежувала відзначення таких категорій, як військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ, інших силових структур, які хотіли б мати і нагороди суто військового характеру. Тому на порядок денного вдосконалення нагородної справи на початку 1995 р. постало питання про розширення кількості нагород і створення цілісної системи вищих за воєю класифікацією відзнак. Цей рік став найбільш динамічним і результативним щодо створення українських державних нагород. Протягом 1995 р. встановлено президентські відзнаки: зірка “За мужність” і хрест “За мужність” (29 квітня), “Іменна вогнепальна зброя” (29 квітня), орден Богдана Хмельницького трьох ступенів (3 травня), орден князя Ярослава Мудрого п'яти ступенів (23 серпня). Однак, незважаючи на суттєве поповнення нагородного реєстру, Почесна відзнака Президента України зберегла лідируючі позиції щодо кількості нагороджень. За 1995 р. було видано 80 указів про нагородження нею 186 осіб, що на 100 більше, ніж іншими встановленими протягом 1995 р. відзнаками.

Із встановленням у 1995 р. в Україні багатоступеневих президентських відзнак нагородження поступово набуло системності, де домінували орденські відзнаки ступеневого характеру. Разом з тим Почесна відзнака Президента України мала лише один ступінь, а це виводило її на вищий щабель у системі нагород України і за ієрархічним станом робило навіть вищою, ніж п'ятиступеневий орден князя Ярослава Мудрого. Цілком логічними були міркування Голови Комісії державних нагород Д. В. Табачника щодо перетворення Почесної відзнаки Президента України в орден "За заслуги" трьох ступенів. Таким чином, в основу системи орденів покладалася принцип ступеневості відзнак, що дозволяло при незначній кількості нагород у державі здійснювати повноцінне відзначення громадян від нижчих до вищих ступенів у межах однієї відзнаки і регулювати процес відзначення різними орденами в цілому.

Вирішенню питань розвитку системи президентських відзнак сприяло й те, що у 1996 р. їх правовий статус набув вагомого законодавчого забезпечення і конституційного оформлення. 28 червня 1996 р. на п'ятій сесії Верховної Ради України була прийнята нова Конституція України. Стаття 106 Конституції, яка визначала коло обов'язків, повноважень та виключних прав Президента України, містила окреме положення про те, що главі держави надавалося право нагороджувати державними нагородами, встановлювати президентські відзнаки і нагороджувати ними.

22 вересня 1996 р. Президент України Л. Д. Кучма, керуючись цією статтею Конституції України, підписав указ про встановлення президентської відзнаки — ордена "За заслуги" трьох ступенів. Преамбула указу визначала, що орденом нагороджуються громадяни за видатні особисті досягнення в галузі економічного, науково-технічного, соціально-культурного розвитку і державного будівництва⁴. У зв'язку з трансформацією Почесної відзнаки Президента України в орден нагородження нею припинено. До нагороджених орденом "За заслуги" прирівнено осіб, які до 22 вересня 1996 р. були нагороджені Почесною відзнакою Президента України, їх іменовано кавалерами ордена "За заслуги" і збережено право носіння вручених знаків Почесної відзнаки Президента України. Тобто особи, нагороджені Почесною відзнакою Президента України, автоматично ставали кавалерами ордена "За заслуги" III ступеня. Як нагорода цивільного характеру орден "За заслуги" своїм значенням державної нагороди посів другу сходинку після ордена князя Ярослава Мудрого.

Підготовці відповідного указу Президента України про встановлення ордена "За заслуги" передувала напружена, але водночас надзвичайно цікава робота Комісії державних нагород та Відділу державних нагород щодо визначення концепції нагороди, механізму її функціонування. Цю роботу, за дорученням Президента України Л. Д. Кучми, очолив Голова Комісії державних нагород та глава адміністрації Президента України Д. В. Табачник. Розпорядженням Голови Комісії було утворено робочу групу, до якої увійшли вчений-історик, академік НАН України І. Ф. Курас, віце-президент Академії правових наук України, академік Ф. Г. Бурчак, заступник міністра культури України, доктор мистецтвознавства І. Д. Безгін, академік АПН України В. Г. Кремень та автор цих рядків.

Ретельно вивчивши досвід існування багатоступеневих цивільних відзнак в інших країнах світу (Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Бразилії, Люксембурзі, Нідерландах, Франції та ін.) та врахувавши традиції вітчизняного нагородотворення, Комісія державних нагород запропонувала ряд принципово нових підходів щодо порядку відзначення орденом. Зокрема, це стосувалося порядку нагородження орденом громадян України і грома-

дян іноземних держав. Нагородження громадян України передбачалося поступовим, починаючи з третього ступеня, потім другого і лише після цього — першого ступеня. Клопотання про відзначення орденом наступного ступеня можливе було не раніше, ніж через три роки після нагородження орденом попереднього ступеня. Голова Комісії Д. В. Табачник висловив цікаву ідею щодо адекватності порядку нагородження орденом громадян іноземних держав до усталених міжнародних традицій. Так, міжнародними правилами та нормами протоколу, започаткованими ще Віденським конгресом 1814 р., передбачається, що обмін державними нагородами має відбуватися на однаковому рівні⁵.

Відповідно Статутом ордена передбачено, що відразу орденом першого (вищого) ступеня можуть бути нагороджені глави держав, керівники урядів та парламентів, міністри суверенних держав, орденом другого ступеня — заступники керівників урядів і парламентів, міністри, послы іноземних держав в Україні, третього ступеня — відомі політичні, громадські діячі, митці, науковці, бізнесмени, працівники посольств іноземних держав в Україні.

Враховуючи міжнародні та вітчизняні нагородні традиції, Комісією було запропоновано в ордени “За заслуги” зберегти форму знака Почесної відзнаки Президента України, доповнивши її необхідними елементами, а також запровадити зірку ордена для I ступеня. Розробка дизайну знаків ордена I і II ступенів, а також зірки була доручена І. Д. Безгіну. Залишивши без змін форму знака Почесної відзнаки Президента України, І. Д. Безгін запропонував знак ордена “За заслуги” II ступеня доповнити діагональними пучками полірованих променів (по п’ять променів у пучку), а для I ступеня — пучками променів (по вісім променів у кожному), що радіально розходяться від кожної сторони хреста.

В основу зірки ордена автором було запропоновано традиційну для європейських вищих нагород восьмикутну сферичну зірку з розбіжними променями. Посередині зірки — круглий медальйон, прикрашений по зовнішньому колу стилізованим українським рослинним орнаментом у традиціях бароко. Між зовнішнім і внутрішнім колами медальйона на малиновому емалевому тлі написи “За заслуги” та “Україна”. В центрі медальйона розміщено на синьому емалевому фоні — малий Державний Герб України. Розмір зірки між протилежними кінцями променів — 77 мм.

Під час обговорення проекту на засіданні Комісії державних нагород розробки І. Д. Безгіна були прийняті. Виникло питання щодо стрічки ордена і можливих змін її кольорів відповідно до його ступенів, однак аргументи Д. В. Табачника залишити стрічку ордена без змін з єдиною для всіх ступенів кольоровою гамою були переконливими, і решта членів Комісії їх підтримала. У зв’язку з трансформацією президентської відзнаки в орден було також вирішено нагородженому видавати замість Грамоти про нагородження орденську книжку. Вони почали вручатися нагородженим орденом з жовтня 1996 р.

Виготовлення знаків ордена I і II ступенів, як і зірки, знову доручалося майстрам акціонерного товариства “Українські ювеліри”.

Протягом 1996 р. орденом “За заслуги” було відзначено 419 осіб. Серед них 267 чол. — Почесною відзнакою Президента України, орденом “За заслуги” III ступеня — 148 осіб, і 4 чол. — орденом “За заслуги” II ступеня.

Першим нагородженим орденом “За заслуги” III ступеня (12 жовтня 1996 р.) став громадянин Японії Йохей Сасакава — засновник Меморіального медичного фонду “Сасакава” за велику благодійницьку діяльність і

надання гуманітарної допомоги населенню, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, а першим громадянином України, який 23 жовтня 1996 р. був удостоєний ордена “За заслуги” III ступеня, став М. М. Паламарчук — радник при дирекції Інституту географії НАН України, доктор економічних наук, академік НАН України за вагомий внесок у розвиток економічної і соціальної географії, багаторічну плідну наукову діяльність.

29 листопада 1996 р. відбулося й перше нагородження орденом “За заслуги” II ступеня. Його кавалером став відомий організатор будівельної галузі України президент холдингової компанії “Київміськбуд” В. А. Поляченко за значний особистий внесок в організацію і забезпечення проведення реконструкції будинку Національної філармонії України. А перше відзначення орденом “За заслуги” I ступеня сталося 10 жовтня 1997 р. Ним нагороджено В. М. Лук’яненка — голову правління відкритого акціонерного товариства “Сумське машинобудівне науково-виробниче об’єднання імені М. В. Фрунзе” за значний особистий внесок у формування нових економічних засад суспільства, вагомі професійні здобутки. Загалом 1997 р. орденом “За заслуги” II ступеня нагороджено 34 громадянина України і III ступеня — 687 співвітчизників.

Наступні відзначення орденом “За заслуги” усіх ступенів (як громадян України, так і іноземців) по роках розподілилися таким чином: за 1998 р. відбулося 720 нагороджень (у тому числі I ступеня — 3 чол., II ступеня — 46 чол. і III ступеня — 621 чол.), за 1999 р. — 921 нагородження (у тому числі I ступеня — 12 чол., II ступеня — 98 чол. і III ступеня — 811 чол.), за 2000 р. — 584 нагородження (у тому числі I ступеня — 12 чол., II ступеня — 64 чол. і III ступеня — 508 чол.), за 2001 р. — 742 нагородження (у тому числі I ступеня — 13 чол., II ступеня — 77 чол. і III ступеня — 652 чол.).

Таким чином, за 1992—2001 рр. відбулося 4470 відзначень орденом “За заслуги”.

Орденом “За заслуги” II ступеня (станом на 20 грудня 2002 р.) нагороджено 341 особу. Серед них 98 керівників підприємств, організацій та установ різної форми власності всіх галузей господарства, 39 керівників центральних, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, 37 відомих діячів науки, 22 спортсмени, 17 діячів культури і мистецтва, 17 народних депутатів України, 15 працівників охорони здоров’я, 9 представників силових структур, 21 працівник низових ланок виробництва, 4 релігійних діячі.

Найвищим ступенем ордена “За заслуги” станом на 20 лютого 2002 року відзначено 44 особи. Реєстр осіб, нагороджених орденом “За заслуги” I ступеня, додається.

За десять років свого існування перша нагорода незалежної України здобула високий суспільний авторитет. Закон України “Про державні нагороди України”, прийнятий Верховною Радою України 16 березня 2000 р., увів відзнаку Президента України — орден “За заслуги” до системи державних нагород України.

Цінність цієї нагороди і шанобливе ставлення до неї визначається не кількістю відзначень нею, а в першу чергу тими людьми, яких держава в особі Президента України з гордістю відзначила орденом “За заслуги”. Саме ці люди становлять золотий фонд сучасної української державності, і їх внесок у становлення й розвиток молоді держави, заслуги в її всебічному розвитку знайшли гідне вшанування.

¹ Див.: Д. Табачник, І. Безгін, В. Бузало та ін. Нагороди України: історія, факти, документи: в 3-х томах. — К., 1996. — Т. 3. — С. 33.

² Бузало В. Почесна відзнака Президента України. Четверта наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. — Львів, 1994. — С. 14.

³ Нагороди України // Пам'ятки України: історія та культура. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 21—22.

⁴ Див.: Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя. — К., 1999. — С. 66—76.

⁵ Табачник Д. Історико-художні традиції в сучасній українській фалеристичці // Мистецькі обрії, 98: Альманах: науково-теоретичні праці та публіцистика. — К., 1999. — С. 64.

РЕЄСТР

осіб, нагороджених орденом “За заслуги” I ступеня

(станом на 20 лютого 2002 р.)

№№ п/п	Прізвище	Посада	Дата видання Указу Президента України про нагородження
1	Азаров Микола Янович	Голова Державної податкової адміністрації України	21.08.2000
2	Акопян Олена Грачківна	Триразова срібна призерка XI Параолімпійських ігор	02.11.2000
3	Балабуєв Петро Васильович	Генеральний конструктор Авіаційного науково-технічного комплексу імені О.К. Антонова, м. Київ	26.01.1998
4	Блаттер Джозеф	Президент Міжнародної федерації футбольних асоціацій (Швейцарія)	23.03.2001
5	Богуслаєв В'ячеслав Олександрович	Голова правління, генеральний директор акціонерного товариства “Мотор Січ”, м. Запоріжжя	23.09.1999
6	Бойко Володимир Семенович	Голова правління, генеральний директор акціонерного товариства “Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча”, Донецька область	27.04.2001
7	Брауде Семен Якович	Радник дирекції Радіоастрономічного інституту НАН України, академік НАН України, м. Харків	18.01.2001
8	Бубка Сергій Назарович	Олімпійський чемпіон, багаторазовий чемпіон та рекордсмен світу, м. Донецьк	24.02.1999
9	Вашук Катерина Тимофіївна	Народний депутат України	19.01.2002
10	Даниленко Іван Юхимович	Голова правління акціонерного товариства “Трест Київміськбуд-6” холдингової компанії “Київміськбуд”	02.10.1998
11	Дунець Іван Васильович	Генеральний директор акціонерного товариства “Акціонерна компанія “Адвіс”, м. Хмельницький	04.09.1999
12	Ємець Олександр Іванович (посмертно)	Народний депутат України	21.08.2001

№№ п/п	Прізвище	Посада	Продовження
			Дата видання Указу Президента України про нагородження
13	Жулинський Микола Григорович	Віце-прем'єр-міністр України, академік НАН України	24.08.2000
14	Загородній Михайло Петрович (посмертно)	Колишній голова правління, керуючий акціонерним товариством "Трест "Київміськбуд-1" холдингової компанії "Київміськбуд"	25.05.2000
15	Засуха Тетяна Володимирівна	Народний депутат України	13.11.2001
16	Йохансон Ленарт	Президент УЕФА (Швеція)	02.11.1999
17	Канарчук Вадим Євгенович	Ректор Українського транспортного університету, м. Київ	10.11.1999
18	Карлос Пабло Дотрес Мартінес	Міністр охорони здоров'я Республіки Куба, професор	03.04.1999
19	Клімчук Борис Петрович	Голова Волинської обласної державної адміністрації	17.03.2001
20	Колеса Микола Філаретович	Композитор, професор Львівської державної музичної академії імені М.В. Лисенка	17.11.2000
21	Коротков Олександр Сергійович	Головний інженер виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод", м. Дніпропетровськ	13.04.2000
22	Куйбіда Василь Степанович	Львівський міський голова	13.09.2001
23	Лук'яненко Володимир Матвійович	Голова правління акціонерного товариства "Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання імені Фрунзе"	17.10.1997
24	Медведчук Віктор Володимирович	Перший заступник Голови Верховної Ради України	21.08.2000
25	Мільчев Микола Миколайович	Чемпіон XXVII літніх Олімпійських ігор, м. Одеса	06.10.2000
26	Орленко Микола Іванович	Президент Української спеціальної науково-реставраційної і проектно-виробничої корпорації "Укрреставрація", м. Київ	21.08.2001
27	Павленко Анатолій Федорович	Ректор Київського національного економічного університету	04.10.2001
28	Перрі Уільям	Колишній міністр оборони Сполучених Штатів Америки	13.02.1997
29	Петренко Володимир Іванович	Голова правління акціонерного товариства "Київметробуд"	16.04.1999
30	Поляченко Володимир Аврумович	Президент холдингової компанії "Київміськбуд"	13.08.1998
31	Притика Дмитро Микитович	Голова Вишого господарського суду України	02.01.2002
32	Руснак (Никодим) Никодим Степанович	Митрополит Харківський і Богодухівський	18.04.2001

№№ п/п	Прізвище	Посада	Закінчення
			Дата видання Указу Президента України про нагородження
33	Сидорчук Степан Гаврилович	Голова приватного сільськогосподарського підприємства “Граніт” Новоград-Волинського району, Житомирська область	13.11.2001
34	Скопенко Віктор Васильович	Ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік НАН України і АПН України	18.12.2000
35	Славов Микола Антонович	Президент акціонерної компанії “Укррічфлот”, м. Київ	30.08.2001
36	Сташевський Станіслав Телісфорович	Перший заступник голови Київської міської державної адміністрації	21.08.1999
37	Сташис Володимир Володимирович	Перший проректор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків	04.10.1999
38	Ступка Богдан Сильвестрович	Народний артист України, м. Київ	21.08.2001
39	Труш Дмитро Миколайович	Машиніст гірничих виїмкових машин акціонерного товариства Шахта “Бендюзка”, м. Червоноград, Львівська область	23.08.2001
40	Холявко Володимир Андрійович	Генеральний директор виробничого об’єднання “Зоря”, м. Миколаїв	21.08.1999
41	Шалімов Олександр Олексійович	Почесний директор Інституту клінічної та експериментальної хірургії АМН України, м. Київ	21.08.1999
42	Шкіль Микола Іванович	Ректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, академік АПН України, м. Київ	17.10.2000
43	Шпейер Олександр Пантелійович	Генеральний директор Харківського державного приладобудівного заводу імені Т.Г. Шевченка	20.10.2000
44	Юхновський Ігор Рафаїлович	Народний депутат України	30.08.2000

Н. А. ШИП (Київ)

ДИСКУСІЯ ПРО ТЕРМІН “РУСЬ”

Вивчення історії України у будь-якому навчальному закладі обов’язково супроводжується з’ясуванням походження термінів “Русь”, “Україна”. Полеміка стосовно етимології і семантики першого терміна триває понад 200 років і, здавалося б, усе вже з’ясовано, але з’являються нові публікації, що свідчать про актуальність проблеми. Тому викладачеві історії доводиться, як правило, звертатися до різних варіантів пояснення назви першої держави, утвореної східними слов’янами на території Середнього Подніпров’я у IX ст.

Назва території, яку в давнину населяли пращури українців, так само, як і етнічний, тобто назва народу, мінчалася під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин. Еволюція географічних назв та етнічних є характерним явищем епохи утворення держав і формування народностей. Таке відбувалося в історії різних етносів і країн, і їх назви у писемних джерелах вживалися паралельно, “кочуючи” по карті, аж поки не виникло книгодрукування у XVI ст. Із розмноженням книг і карт географічні назви стають більш визначеними і постійними¹. Їх етимологія (походження) і семантика (зміст) становлять науковий інтерес: деякі з них мають місцеве походження, інші — накинута чужинцями (завойовниками або сусідами).

Величезний літературний масив з цієї проблематики, створений багатьма поколіннями фахівців, можна поділити за хронологією, ідейно-політичною орієнтацією авторів та їх громадянством:

Від найдавніших письмових згадок і наукових пошуків до XIX ст.

Українсько-російська історіографія XX ст.

Діаспорна українська та російська література й англомовні праці.

Походження назви “Русь” було об’єктом численних наукових досліджень в Україні, Росії та за їх межами протягом століть. Ще у давні часи ним цікавилися східні слов’яни, які отримали назву “руси”, “русини”, “русарії”. Найдавніше літописне зведення, складене Нестором — ченцем Києво-Печерського монастиря приблизно 1113—1116 рр., починалося словами: “*Се повѣсти времяныхъ лет, откуду естъ пошла Русская земля, кто въ Киев нача первѣе княжити, и откуду Русская земля стала естъ*”². Ці рядки, які вже давно стали хрестоматійними, свідчать, що наші пращури шукали початки своєї історії і намагалися пояснити етнічний “Русь”. Під 6370-м роком (від створення Світу, 862 р. — за християнським календарем) літописець сповістив, що, не порозумівшись у виборі собі правителя, слов’янські племена звернулися “до варягів, до русі, і звалися-бо ті варяги русь... І сказали русь *, чудь словени, кривичі і весь: Земля наша

* Зауважимо, що “русь” згадується поряд з іншими племенами, які запросили варягів, тобто вони мешкали серед них. О. О. Шахматов та інші дослідники вважають, що “русь” тут вставлена пізнішим літописцем (Див.: *Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г.* — Спб., 1999. — С. 384).

велика і багата, а наряду нема в ній; ідіть княжити і володіти нами. І зібралися три брати з родами своїми, і взяли з собою всю русь, і прийшли найперше до словінів... І од тих варягів прозвалася земля Руською”³.

Академік Д. Лихачов заперечував, що три легендарні особи (Рюрик, Синеус і Трувор), які згадуються в літописі, були справжніми братами. Об’єднати їх могли або розповідачі легенд, або самі літописці. Мабуть, київський літописець мав на увазі не кровний зв’язок, а політичний. У середньовічній історіографії, зазначав академік, було традиційним виводити походження правлячої династії від іноземців. Тому літописці використовували цей прийом, враховуючи, що в XI—XII ст. “варяги” не являли собою значної політичної сили, отже, ніяка небезпека з їхнього боку не загрожувала самостійності Русі. Безперечно, тоді вони не передбачали, що їхні записи пізніше стануть підґрунтям для політичних висновків деяких дослідників⁴. Одним з аргументів на спростування варязької теорії походження Русі, який інші науковці не враховували, Д. Лихачов називає неправдоподібність літописних рядків про відсутність у слов’ян “правди”, про пошуки “наряда” і князя, адже, за його словами, “безправ’ю варягів слов’яни протиставляли ідею права”⁵.

З часом відбувалося накопичення історичних, лінгвістичних, археологічних знань стосовно етимології та семантики назви “Русь”. Усі науковці, які досліджували державотворчий процес у східних слов’ян, намагалися пояснити її, користуючись різноманітними джерелами. Розмежувати ці питання виявилось неможливим, оскільки процес етнодержавотворення відбувався паралельно за власною історичною логікою і під зовнішніми впливами.

Як відомо, перша східнослов’янська держава з центром у Києві, що існувала з кінця IX до 40-х рр. XIII ст., у вітчизняних та зарубіжних джерелах іменувалася “Русь”, “Руська земля”, а в історичній літературі — “Київська Русь”. Брак документальних свідчень, які прямо вказували б на її походження, а також залучення науковцями легендарних оповідей про її засновників спричинили виникнення кількох теорій: норманської (варязької), слов’янської, кельтської, хозарської та ін. Не менше дискусій викликає пов’язаний з цією проблемою етнонім “Русь”. Як правило, існування кількох варіантів пояснення будь-якого явища свідчить про недостатність суворо наукових доводів через відсутність вірогідних джерел. Сьогодні можна констатувати, що полеміка між норманістами й антинорманістами поступово втратила актуальність, оскільки доведено внутрішні й зовнішні чинники утворення Давньоруської держави, хоча певна роль династії Рюриковичів, представники якої перебували на великокнязівському троні, не заперечується.

Варязька теорія, розвинута німецькими істориками Г. Ф. Байером і Г. З. Міллером, які працювали у XVIII ст. у Петербурзькій академії наук, заснована на літописному свідченні про закликання східними слов’янами у другій половині IX ст. варягів правити, не вмотивовує, чому для назви держави було взято не шведську, а фінську назву “Ruotsi”.

Праця академіка Г. Міллера “О происхождении имени и народа Российского” на тривалий період обумовила існування в історіографії норманської теорії, хоча, починаючи від М. Ломоносова, висловлювалися заперечення на її адресу. У XIX ст. розгорнулася наукова дискусія навколо походження “Русі”. Відомий російський історик В. Ключевський спеціально не досліджував проблему, а лише за літописними свідченнями давав схему: руссю називалося варязьке плем’я, з якого вийшли перші князі.

Згодом так називали соціальний стан (за К. Багрянородним і арабськими письменниками) — княжу дружину; пізніше Русь, Руська земля — географічна назва переважно Київської землі, а в XI—XII ст. — політичний термін, назва держави⁶.

У напівреалістично-легендарно-романтичному анонімному творі “Історія Русів”, що вперше був надрукований 1846 р. у Москві, термін “Русь” не пояснювався, лише зазначалося, що слов’янські землі від Дунаю до Двіни і Чорного моря “дістали назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами і Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь — за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному, і на Білу Русь — за великими снігами, що випадають у стороні північній”⁷.

У 70-х рр. XIX ст. російський дослідник С. Гедеонов у своїй праці “Варяги і Русь” емоційно вигукував: “Коли ж нарешті наука позбавиться норманського тягара?! Д. Іловайський, на противагу норманістам, довів південне походження терміна “Русь”⁸.

Прихильники автохтонності (грецьке — місцевий, корінний) цього терміна — українські вчені М. Максимович, В. Антонович, Д. Багалій та М. Грушевський також заперечували норманське коріння “Русі”, тим самим стверджуючи слов’янське походження і самої держави. З лінгвістичного боку автохтонність терміна “русь”, як похідного від назв річок Рось, Русна, підтримував український мовознавець О. Потебня.

Дослідник етимології та семантики назви “Русь” професор Київської духовної академії В. Завітневич здійснив лінгвістичний аналіз Лаврентіївського, Іпатіївського, Троїцького, Переяславського та інших літописів, текстологічне дослідження договорів з Грецією, що дало йому можливість у статті про походження імені “Русь”, опублікованій у журн. “Труды Киевской духовной академии”, висловити власну точку зору з цього приводу. Загальною назвою “Русь”, на думку вченого, на початку X ст. позначалися племена полян, деревлян, радимичів, в’ятичів, дулібів та ін., які брали участь у поході київського князя Олега. В. Завітневич заперечував норманське походження цієї назви, вважаючи одночасно, що вона виникла не на слов’янському ґрунті. У давніх договорах “Руссю” або “Руською землею” називали державу на Дніпрі — територію, відокремлену від печенігів, половців, тобто тих, хто розмовляв не слов’янською мовою. Отже, слово “Русь” вживалось у широкому значенні. Водночас, воно означало й вужче поняття, а саме — Київський великокнязівський уряд і рухоме військове одиницю, що супроводжувала князя в походах як постійне урядове військо, тісно з ним пов’язане аж до перейняття на себе загальної назви “русь”. В. Завітневич робить висновок, що “русь” була привілейованою урядовою дружиною: після княжих холопів, які вважалися власністю князя, на першому місці зазначено русина, далі йдуть купчин, мечник тощо. Цим дослідник пояснював той факт, що після роздроблення держави окремі удільні князівства (Галицько-Волинське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське) не називали себе Руссю, а так іменувалася лише Київська волость з її урядом⁹. На думку В. Завітневича, слово “Русь” до XIII ст. не вкарбувалось у народну свідомість і фігурувало лише в офіційних пам’ятках (договори з греками), тому населення, що входило до складу Київської держави, вважало себе слов’янами (з огляду на слов’янську мову), а в повсякденному житті називали себе іменами племен (поляни, сіверці...), пізніше жителів головних міст звали чернігівцями, переяславцями... Таким чином, за висновком В. Завітневича, термін “Русь” спочатку мав не географічно-етнографічне, а юридичне значення.

Не менш скрупульозно дослідник проаналізував семантику слова “Русь”, нагадавши кілька фактів, зокрема той, що в 858 та 862 рр. слов’янський першовчитель св. Кирило під час відвідин Корсуня бачив там “Євангеліє” та “Псалтир”, написані “руськими письменами”, а також зустрівся з людиною, яка розмовляла “руською мовою”¹⁰. Ці та інші факти спонукали деяких вчених, зазначав В. Завітневич, піддати сумніву скандинавсько-норманське походження слова “Русь” і представити нову гіпотезу — ніби “Руссю” називалися кримські готи. Піддавши критиці методику подібних досліджень, київський професор зауважував, що в жодних джерелах він не зустрічав прикладів, щоб кримських готів називали “руссю”, навпаки, скрізь йдеться про два народи (в житті св. Кирила зазначається, що готи і руси хвалили бога своїми мовами). Звертаючись до договорів греків з князем Ігорем, В. Завітневич припускав, що саме вони включили це слово “Русь” до статей договору для означення країни, з якою він укладався. Таким чином, ім’я “Русь” уперше з’явилося у візантійських джерелах. Князівські загони, які ходили на Константинополь по Дніпру, наштовхувалися на пороги і, мабуть, давали їм своє ім’я “руські”.

На думку В. Завітневича, неправильно виводити походження терміна “Русь” від географічних назв, співзвучних із ним, які трапляються на території всієї Східної Європи, або від назви сарматського племені роксолан чи язичницького бога Хорса тощо. Учений не повністю довіряв і спробам з мовознавчого боку пояснити його, адже корінь “рс”, походячи із санскритської мови, дав основу для утворення багатьох слів, отже, вірогідне тлумачення, вважав він, слід шукати в історичних джерелах¹¹.

Порівнюючи історичні джерела, В. Завітневич встановив, що в окремих випадках слово “русь” означало пурпурний *, вогняно-червоний, а отже, згубний, що ототожнювалося греками із завойовниками, які йшли з півночі від Константинополя (їхній одяг і взуття мали саме такий колір). Колір шкіри слов’ян також здавався грекам рудим, рум’яним на відміну від смаглявих обличч азійців. Стосовно того, що слов’яни віддавали перевагу пурпурному кольору, В. Завітневич наводить історичні факти зі збірника Святослава й зауважує, що сукно з Німеччини купувалося переважно червоного кольору, оскільки взагалі багаті люди полюбили одягатися в багрянець¹².

На основі вищенаведених історичних фактів та логічних побудов В. Завітневич обстоював саме таке походження назви “Русь” і відносив її появу до VIII ст., але тоді вона ще не означала певного етносу. Лише з утворенням сильного культурно-політичного центру на Дніпрі вона локалізувалась і застосовувалась до жителів утвореної держави.

В. Завітневич не претендував на вичерпне розв’язання проблеми й лише накреслив відмінний від прийнятого попередниками напрям пошуку істини, виявивши при тому велику наукову ерудицію, відкриваючи наступникам можливість відійти від існуючих гіпотез, аби сприяти подальшому розвитку наукового пошуку.

Питання походження назви “Русь” торкався й М. Грушевський. Працюючи з 1894 р. у Львівському університеті, він невдовзі видав “Виїмки з жерел до історії України-Руси”, де в сюжеті про походи князя Олега 907 та

* Пурпур — коштовний фарбник, відомий з давніх часів, що виготовлявся з соку моллюсків і давав цілу гаму відтінків від темнофіолетового до червоного і коричневого. Фарбування пурпуром коштувало дорого, отже, плащі пурпурного кольору могли дозволити собі лише сановні особи (—*Н.Ш.*). Згодом пурпур було замінено рослинною фарбою.

911 рр. на Константинополь зазначив, посилаючись на ученого грека Лагофета: прийшла Русь, звана також Дромітами, з роду франків. М. Грушевський пояснював, що, ймовірно, Лагофет ім'я "Русь" вивів від патронімічного героя Роса¹³. У 1898 р. вийшов друком перший том "Історії України-Руси", де східнослов'янські племена антів учений ототожнював з українцями, очевидно, тому, що в історичних джерелах згадуються русини — мешканці цієї території (VI ст.), яких він паралельно називав українцями¹⁴. Як відомо, дослідницьку лабораторію і методи М. Грушевського ще тоді критикували І. Франко, пізніше — М. Котляр, О. Пріцак та ін.

У 20-х рр. XX ст. власну, хозарську, теорію походження "Русі" розвивав український учений В. Пархоменко. Він вважав полян і сіверян племенами південно-східної хозарської групи, яка, з'явившись на території Дніпра й Десни, витіснила на захід деревлян.

З цим приходом, гадав В. Пархоменко, у Подніпров'я було занесене ім'я Русь: зайшлий південно-східний, "наполовину слов'янський елемент асимілювався з давнім подніпровським українським населенням"¹⁵. Цим науковець пояснював різницю між "русином" і слов'янином, яка була помітною в XI ст., а в XII—XIII ст. стерлась, у зв'язку з чим ім'я Русь потім розповсюдилося по всій східнослов'янській території, хоча в X—XII ст. воно застосовувалося до землі полянської¹⁶. Як бачимо, він так само, як і М. Грушевський, а в зарубіжній історіографії — Л. Цегельський, тогочасне подніпровське населення називав українським, хоча в історичних джерелах русина ототожнювали із слов'янином, а не з українцем.

Слушну ідею у 20-х рр. XX ст. висловив В. Брім, припустивши, що термін "русь" застосовувався до варягів на території Новгородського князівства, і коли вони прийшли до берегів Дніпра, ця назва вкорінилася серед слов'ян і візантійців. Можливо, народне осмислення терміна пов'язувалося з червонуватим (русим) кольором обличчя й волосся¹⁷.

Боротьба з космополітизмом у Радянській країні в 40—50-х рр. XX ст. активізувала дослідження давньоруської історії. Опонентами О. Попова, Г. Шрамма, Г. Лебедева та ін., котрі розвивали скандинавську концепцію походження "Русі", виступали М. Тихомиров, Б. Греков, Б. Рибаків та їхні однодумці, які обстоювали її середньонаддніпрянське походження. Б. Греков, м'яко кажучи, "розійшовся" з літописною концепцією утворення східнослов'янської держави, а отже, й походження терміна "Русь". Учений аргументував це розбіжністю своїх і стародавнього літописця теоретичних уявлень про державу, суспільство, історичний процес у цілому, а також тенденційністю викладу фактів у літописах, який здійснювався на замовлення князівської верхівки¹⁸. Врешті-решт у російській історіографії усталилася думка, що Русь, Руська земля є назвою державного утворення східних слов'ян на середньому Подніпров'ї, яка у XIII ст. розповсюдилася й на північно-східні землі Давньоруської держави — Ростово-Суздальську і Новгородську. Така точка зору позначилася й на енциклопедичних статтях. Так, у них, зокрема, зазначалося: історико-географічний зміст терміна "Русь" викладено в "Повести временных лет" (БСЭ, вид. 2-е. — Т. 37. — С. 484; БСЭ, вид. 3-є. — Т. 22. — С. 433).

Радянська історична енциклопедія розширює тлумачення цього поняття, зафіксувавши, що "На початку XII ст. під терміном "Руська земля" розумілися (крім давньої території) всі слов'янські племена Східної Європи... У XIII ст. і пізніше, з втратою колишнього зв'язку між територіями Давньоруської держави, з'явилися нові їх назви: Біла Русь, Мала Русь, Чорна Русь" (СИЭ. — Т. 12. — М., 1969. — С. 416—417).

Тема не втрачала актуальності й у 70—90-х рр. ХХ ст. Цілий розділ з’ясуванню походження назв “Русь”, “руський”, “Росія” присвятив у своїй монографії історик В. Мавродін. Він акцентував увагу на тому, що назва Руська земля з’явилася в 852 р., тобто, до закликання трьох легендарних братів-варягів. А в Новгородському літописі (1043 р.) “русь” протиставляється варягам, — зазначав дослідник. Включення до літопису легенди про варязьке походження “русі” В. Мавродін, як і Д. Лихачов, пояснює політичною кон’юнктурою (бажанням піднести престиж правлячої династії, коли Київ потрясло повстання 1113 р., і київська знать наполегливо просила новгородського князя Володимира Мономаха вступити на київський престол) ¹⁹.

В. Мавродін простежив за Бертинськими анналами зміст терміна “рос”, яким названо людей, що приїхали 839 р. з послами візантійського імператора Феофанія до імператора Людовика I. На запитання останнього приїжджі відповіли, що вони нібито є шведами. Однак у цьому історичному джерелі глава держави “росів” називається терміном тюркського походження — каган (хакан). Отже, шведські люди служили у кагана “росів”. Аналізуючи доводи норманістів про скандинавське походження назв дніпровських порогів, автор підкреслює факт взаємопроникнення скандинавських і слов’янських мов.

Русь була відомою в Західній Європі та Візантії до легендарного прикликання варягів. У деяких арабських письменників руси протиставляються слов’янам. В. Мавродін вважав, що їхні свідчення неточні і що в термін “рус” у даному випадку вкладався не етнічний, а соціальний зміст ²⁰.

В. Мавродін пояснював два значення терміна “Русь” — широке і вузьке. Більш вузьке локалізувалося на території Київщини, Чернігівщини і Переяславщини. Із звеличенням держави з центром у Києві, розширенням її території народи, підкорені князями, стали також іменуватися русами, паралельно вживалися терміни “рус” у візантійських джерелах, “рос” і “рус” — у західноєвропейських. У топоніміці Східної Європи корінь “рос” розповсюджено на Середньому Подніпров’ї, “рус” — на півночі (Порусся, Стара Руса). Загальновідомо, що народи мали назву від території або річок, морів, де вони проживали. В. Мавродін наводив щодо цього приклад з Густинського літопису, в якому зазначено, що ім’я “Русь” походить “від річки, яка називається Рось” ²¹. (Лінгвісти вважають, що назва р. Рось з’явилася пізніше. — *Н.Ш.*). За семантикою слово “рос”, очевидно, означало “світлий”.

В. Мавродін поділяв думку В. Бріма, висловлену в 20-х рр. ХХ ст., про те, що, мабуть, існували паралельно два терміни: “рус”, “Русь” — на півночі і “рос”, “Рось” — на півдні Східної Європи, до того ж, “рус”, “Русь” не обов’язково пов’язані з норманами, а, можливо, — з балтськими племенами ²².

Ще в давнину спостерігалася мінливість змісту поняття “русь”, яке не ототожнювалося з етнічною назвою певного племені, а мало соціальний відтінок (верхівка слов’янського суспільства) і в лопарських (саамських) діалектах іноді значення коливалось між скандинавом (шведом, норвежцем) та східним слов’янином (руським), оскільки і перші й другі приходили збирати данину ²³.

Для означення територіальної одиниці термін “Русь” у IX—XII ст. стосується Середнього Подніпров’я до р. Рось. Дослідник назв народів колишнього СРСР О. Попов вважає, що сюди він потрапив з Новгородської землі, топоніміка якої налічує багато подібних назв: Руса, Порусся тощо.

Багато географічних назв, що мають у своєму складі термін “рус”, виникли пізніше, у т. ч. й “Біла Русь”, “Чорна Русь”, “Руське воєводство” (у Польсько-Литовській державі) та ін. О. Попов вважає, що варіант “Рось” не міг виникнути від назви “Русь”. Лише з XV ст. форма “Рус” змінюється на “Рос” у церковних і дипломатичних колах. Отже, назва річки Рось має інше походження. Ім’я “Рос” як назва могутнього північного народу згадується в сирійських джерелах, а також біблійних текстах для означення грізних завойовників з півночі. Цей термін, вважає дослідник, не має ніякого відношення до пізнішої історії IX ст.²⁴ О. Попов не заперечує, що етимологія терміна “Русь” пов’язана з фінським *ruotsi*, що походить від шведського *roads karla* — “гребці”. (Візантіїці називали русь дромітами, оскільки у тих були легкі човни — дромони). В IX ст. цей термін означав, як уже зазначалося, верхівку суспільства, що складалася із слов’янських, чудських і варязьких елементів. Династія Рюриковичів у кількох поколіннях зіслов’янилась, і до початку об’єднання північно-східних слов’янських земель з південно-західними (похід Олега 882 р.) назва Русь вживалася для означення території навколо Русі (Стара Руса). Сюди, ймовірно, входила і Ладога, тобто ареал Великого водного шляху “з варяг у греки”²⁵. Ім’я “Русь”, як територіальний і національний термін, вважає О. Попов, поширювалося з IX ст. з території Середнього Подніпров’я (незрозуміло, якої нації. — Н. Ш.) Це ім’я, крім усього, мало ще й династичний зміст, оскільки Рюриковичі вважали свою династію “Руссю”²⁶.

Як бачимо, тривалий час дискусія мала політичне забарвлення, і кожний дослідник не міг, а можливо, й не бажав цього приховувати. Російські вчені, відкидаючи норманське походження терміна, прив’язують його до території північно-східної Русі, а українці — до південної. Втім, складність у з’ясуванні етимології цієї назви пов’язана не лише з науковими, політичними та національними амбіціями авторів, а й з тим, що у виникненні цього етноніму, як і багатьох інших, є чимало випадкового, оскільки в історії часто закріплювалася не самоназва племені, а та, що давалася йому іншими*.

Глибоко досліджують етимологію і семантику терміна “Русь” сучасні російські науковці, спираючись переважно на лінгвістичні джерела. О. Мельникова та В. Петрухін стверджують, що хронологічно він з’явився до слов’янського проникнення на Північний Захід Східної Європи. Внаслідок етно-культурних контактів Скандинавії, Фінляндії, Південно-Східної Прибалтики фінни прийшлих до них скандинавів називали *ruotsi* (фін.), *roots* (естон.). Цей термін вживався у мовах племен від Карельського півострова до Уралу з різноманітними видозмінами²⁷. Ним позначали гребців, що плавали на гребних човнах. Аналогічно збірним було поняття *viking*, яке означало вікінгів-воїнів, які брали участь у морських походах (на зразок українського козака, походження назви якого теж дискусійне. — Н. Ш.). Отже, ще до східнослов’янсько-скандинавських контактів фінни етносоціальним терміном *ruotsi* називали “професійні” групи прийшлих людей²⁸. Пізніше, у VIII—IX ст. внаслідок західно-фінсько-слов’янських мовних контактів у східнослов’янських племен виникає означення скандинавських купців і воїнів — русь. Аналізуючи основні групи

* Приміром, німцям першу історичну загальну назву “германці” дали кельти. Франція отримала назву від чужого германського племені франків, яких романізовані галли асимілювали. Спочатку назву від франків отримала невелика область Іль-де-Франс — “Французький острів”, що став згодом ядром Франції. Іль-де-Франс можна вважати історичною паралеллю “Руської землі” у вузькому розумінні (Середнє Подніпров’я).

джерел, де трапляються слова “рос” і “рус”, автори статті пояснюють трансформацію *yo* на *y*. Мовознавці доводять неслов’янську етнічну приналежність початкової “русі”, яка поступово з кінця IX до початку X ст. переносилася “зі скандинавських реалій на східнослов’янські”²⁹. Подвійність значення терміна спостерігається в мовах сусідніх із східними слов’янами народів.

О. Мельникова та В. Петрухін доводять, що згадувана у “Повісті временних літ” річка звалася не Рось, а Рьсь, де *ъ* перетворилося на *o* лише у XII ст. У другій половині IX ст. — першій половині X ст., коли формувалася Давньоруська держава, складалася її територія, а дружина, куди входили і скандинави, відіграла велику роль, термін “русь” поступово втрачав етнічне значення, а набирив більше політичного: землі, що об’єднувалися князями, називалися руськими. Таким чином, початкова фінська назва скандинавських вікінгів “русь” мала відношення до історії східнослов’янських племен додержавного періоду, а дальша еволюція цього терміна пов’язана з етнокультурними і соціально-політичними процесами становлення державності у східних слов’ян³⁰.

Відрізняється від попередніх точка зору А. А. Горського, який висловлює сумнів щодо соціального значення згаданого терміна, оскільки прямих свідчень про це у вітчизняних джерелах немає. Можливо, араби і візантійці називали русами тих, з ким уклали угоди, адже мали справу з представниками торговельно-дружинного стану. Вказує дослідник і на деякі фактичні помилки прихильників скандинавської гіпотези. На його думку, більш вірогідною є південноруська гіпотеза походження назви “русь”, але вона ще недостатньо обґрунтована лінгвістами. Головне, на що звернув увагу А.А. Горський, полягає в пошуку пояснення причини, з якої з’явилася у “Повісті временних літ” пізніша вставка, де варяги (нормани) ототожнювалися з руссю³¹.

Розмаїття підходів до розв’язання цієї етнімічної проблеми засвідчують сучасна українська та російська історіографія. Новизною позначені погляди на згадану проблему С. Валянського і Д. Калюжного. Якщо, за словами Нестора, ім’я “Русь” скандинавського походження, і воно спочатку означало “народ”, слов’янська мова звалася руською — як же, запитують вони, бути з тим, що самі скандинави називали нашу країну Гардарики (“Країна укріплень, міст”)?³²

Термін “слов’яни” вищеназвані російські дослідники пропонують виводити не від іменника “слово”, а від дієслова “славити” — усна гучна молва. Назви “Русь”, “Рос” трапляються у біблійній історії ще до народження Христа, отже, візантійське “рос”, вважають вчені, — похідне від єврейського “рош” — “голова”. Наводячи слова пророка Іезекіїля, який звертався до Роса як до істоти, вони, як і О. Попов, переконані, що назва “Рос” має церковне походження і ніяк не стосується історії IX ст., а випадково потрапила до неї. А за візантійською традицією, в XV—XVI ст. з’явилася назва Росія замість Русь³³. (Вважали себе руськими дворяни і частина міщан, а селяни майже до 1861 р. називали себе християнами, поміщики себе теж звали християнами, а своїх селян — смердами, тобто смертними).

З кожним новим дослідженням історії державотворення у східних слов’ян арсенал аргументів на доведення власних версій походження “Русі” поповнювався. Ї характерно, що точки зору російських і українських науковців іноді збігаються, доповнюють одна одну, а іноді — навпаки. Глибоко й послідовно історію давньої Русі досліджує М. Котляр. Аналізуючи літописні перекази й легенди, він простежив у хронологічному по-

рядку появу і вживання імені “Русь”. Авторитетний учений підкреслює, що найдавніший літопис нашої держави зафіксував під 852 р. похід на Царград Русі, яка відтоді стала називатися *Руська земля*. Вчений пояснює, що цей факт слід розуміти як визнання Русі на міжнародному рівні³⁴.

У монографії М. Котляра “Древнерусская государственность” представлено історіографічний огляд, в якому особливу увагу звернуто на те, що писали у своїх працях В. Ключевський, М. Грушевський, Б. Рибаків та інші дослідники щодо територіально-географічних меж, на які поширювалася назва “Руська земля”. Зокрема, М. Котляр зазначає, що М. Грушевський “ігнорував численні свідчення літописів стосовно широкого розуміння словосполучення “Русская земля”, прагнучи ототожнити Київську Русь з Україною”³⁵. На основі історіографічного огляду давньої та сучасної літератури з проблем “Русской земли” М. Котляр робить висновок про територіально-хронологічну еволюцію цього поняття. Детально аналізуючи літописні свідчення, вчений доводить, що наприкінці IX ст. термін “Русь” вживався у вузькому (Київська земля) і широкому значенні (всі східні слов’яни), у X ст. — лише стосовно Південної Русі. Наприкінці XI ст. в літописах “Руською землею” переважно називалися Київщина, Переяславщина і Чернігівщина, хоча вживалося це поняття і в широкому значенні³⁶.

У широкому розумінні “Руська земля” трактується в Лаврентіївському літописі під 1216 р. Дослідник спостерігає за літописами тенденцію відокремлення від Русі (Київської землі) інших її частин, засвідчуючи, що назва держави відбивала ті політичні процеси, які в ній відбувалися, зокрема роздроблення. Київська держава у XII ст. з об’єднаної монархії перетворилася на федеративну, а з XIII—XIV ст. почався процес об’єднання князівств, що утворили три східнослов’янські народності³⁷.

З числа українських медієвістів згаданої проблеми побіжно торкається В. Ричка. Згадуючи давньоруську символіку у вигляді тризубців, він простежує її генетичний зв’язок із системою знаків боспорських правителів Північного Причорномор’я. За науковим припущенням дослідника, можливо, саме там слід шукати історичне коріння слова “русь”³⁸.

По суті, всі, хто досліджував Русь, стикалися з проблемою її етимології. Відомий український археолог М. Брайчевський піддавав сумніву намагання деяких науковців ототожнити Русь з варягами, які були військовими найманцями і не склали якогось певного етносу. На його думку, “рос” означало певну етнічну групу, розташовану у північно-східному Причорномор’ї, Приазов’ї, Північному Кавказі, причому, вона не належала до слов’ян, а, очевидно, була сармато-аланського походження³⁹. Таким чином, слово “русь” — не слов’янського, але й не норманського походження, — робив висновок М. Брайчевський. У 60-х рр. XX ст. він писав, що період Київської Русі є спільним в історії всього східного слов’янства, тому Давньоруська держава водночас може вважатися державою і українською, і російською, і білоруською, хоча її єдність була не абсолютною, а відносною⁴⁰.

З часом погляди М. Брайчевського еволюціонізували, що є закономірним явищем у науковому світі. Щоправда, окремі його безкомпромісні позиції замовчувалися в умовах колишньої тоталітарної системи. Публікація “Конспекту історії України”, здійснена в 1993 р., свідчить, що він, як і раніше, вважав хибною теорію скандинавської етимології терміна “Русь”. “Цей етнонім, — пише він, — має південне (сарматське) походження. Від VII ст. він перейшов на середньодніпровську групу східнослов’янських племен і став самоназвою їх”⁴¹. У загальному поясненні історії Русі вче-

ний вдається до ототожнення східнослов’янських племен Наддніпрянщини з українцями, звідки вони, на його думку, розселилися на більшу територію, у т. ч. Подніпров’я (співзвучність з концепцією М. Грушевського. — *Н. Ш.*). Тут, уже під назвою полян, зазначає М. Брайчевський, вони утворюють союз племен — перше державне об’єднання, яке під керівництвом Аскольда вийшло (в середині IX ст.) на міжнародну арену.

Проблеми походження етноніма, а пізніше — політоніма “Русь” торкається академік НАН України П. Толочко. Не заперечуючи зовнішніх впливів в історичному розвитку східних слов’ян (легендарного свідчення про закликання варягів княжити у Новгороді і того, що троє братів Рюрик, Сінеус і Трувор, переселившись із-за моря, почали князувати у слов’янських містах), учений зауважує, що подібні поетичні оповіді за часів середньовіччя траплялися часто в історії Північної Європи (в Ірландії правили троє братів норман, сакси направили три кораблі з трьома князями правити бритами).

Історичною ж постаттю серед скандинавських братів є Рюрик, який приїхав у слов’янські землі з родичами і дружиною⁴². П. Толочко вважає, що новгородці зверталися із запрошенням правити в їхніх землях не до шведів, датчан, а до поморських слов’ян (друга назва слов’ян-ободритів), які перебували з ними у постійних зв’язках, зокрема через м. Рерік. Учений припускає, що тривала взаємодія скандинавів (датчан і шведів) та західних (поморських) слов’ян вела до їх етнокультурного зближення й асиміляції останніми. На підставі археологічних даних П. Толочко припускає, що Рюрик міг бути слов’яно-ободритського походження⁴³. У 882 р. його син Ігор формально став київським князем, але правив державою регент Олег, з яким прибула варязька дружина, що стала називатися “руссю”.

Варязькі дружини до смерті Я. Мудрого (1054 р.) залучалися до військових походів на договірних засадах, про що свідчить сплата щорічної данини їм у розмірі 300 гривен. Використовувались вони й у міжкнязівських “розборках”, але панівного становища у державі ніколи не мали. Як відомо, Володимир Святославович оволодів Новгородом, а згодом почав правити у Києві за допомогою варягів. Однак і він і, приміром, Я. Мудрий намагалися після походів обмежувати їхню присутність у Київській державі. Ті ж, хто залишався, змішувалися з корінним населенням Середнього Подніпров’я, і дехто навіть вливався до тогочасної князівської верхівки, зберігаючи свої скандинавські імена⁴⁴. Скандинави були не лише хоробрими дружинниками, а й досвідченими купцями, роль яких у розвитку транс’європейської торгівлі другої половини IX — початку XI ст. підтверджують археологічні та історичні джерела⁴⁵. Отже, щодо участі скандинавів у створенні Давньоруської держави можна погодитися з тезою П. Толочка, що “слов’яно-скандинавська за походженням князівська династія на Русі швидко стала просто слов’янською, яка не мислила себе поза інтересами того державного утворення, на чолі якого стала”⁴⁶. Таким чином, логічною виявляється конструкція етимології терміна “Русь” академіка П. Толочка: найвірогідніше, він має південне походження, на користь чого у “Повісті временних літ” під 882 р. розповідається про похід Олега, де спочатку не згадуються руси, а лише варяги, чудь, меря, словени, весь, кривичі. Діставшись на Середнє Подніпров’я, Олег виголосив, що Київ стане “матір’ю містам руським”. Отже, термін не міг бути чужим для слов’ян, які мешкали на цій території.

Згідно з дослідженнями П. Толочка, у пізніших давньоруських літописах термін “русь” не ототожнюється з варягами, а скоріше вживається

для позначення всього державного простору або лише південної частини східнослов'янських земель (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). І саме на цій території мешкали поляни, сіверяни та древляни, які становили етнополітичне ядро ранньофеодальної держави. У цьому ж регіоні поширеними є назви річок із спільним коренем “рус”, “рос” (Рось, Росава, Роставиця та ін.). Учений заперечує версію північносхідного походження терміна “Русь”, висунуту О. Прицаком, однак не вступає у полеміку з відомим дослідником давньоруського періоду в історії східнослов'янських племен Б. Рибаківим, який вважає, що полянський союз племен приєднав наприкінці VIII — на початку IX ст. назву народу Рус чи Рос, відому з VI ст. за межами слов'янського світу⁴⁷. (Цю думку Б. Рибаків поділяє М. Брайтчевський). П. Толочко вважає північно-східну територію східнослов'янського світу “Зовнішньою Руссю” відносно середньонадніпрянської “Внутрішньої Русі”⁴⁸ й зазначає, що у X ст. етнополітичне об'єднання східнослов'янських племен на Середньому Подніпров'ї дістало назву “Русь”, яка була тотожною назві “слов'яни”, про що свідчать літописи, угоди Русі з Візантією.

У період феодальної роздробленості (30-ті рр. XII ст. — 40-ві рр. XIII ст.) адміністративно-політична структура Русі не змінилася, хоча окремі князівства мали самостійність у внутрішньому управлінні, але Київ номінально вважався головним містом держави. Напередодні монголо-татарської навали (1237—1241 рр.) на Русі існувало близько п'ятнадцяти великих князівств, п'ять із яких — на землях, що складають нині територію української держави (Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Володимиро-Волинське та Галицьке).

У даному контексті є сенс навести й наступну логічну трансформацію назви “Русь”, розроблену П. Толочком. Місцеперебування митрополита у Києві було одним з важливих факторів збереження духовної єдності руської землі, що постраждала від монголо-татарських завоювань. Історичні перипетії, які переживало населення Південно-Західної Русі у другій половині XIII — першій половині XVII ст., не змінили докорінно його ідентифікації з термінами “русь”, “Руська земля”, про що свідчать тогочасні польські й литовські актові документи. Це ж саме простежується і в галузі церковного життя: митрополити іменувалися “Київськими і всія Русі”⁴⁹.

Ця історична традиція тривала аж до другої половини XVII ст., коли в документах Б. Хмельницького вживався поруч з термінами “руський”, “козацька Русь” — “Україна”, а в історичних творах — “Мала Русь”. Таку назву південним руським землям, що були приєднані до Московської держави за Березневими статтями 1654 р., надали московські урядовці для розрізнення з назвою їхньої території, князі й царі якої з 1479 р. іменувалися “всія Русі”. Але, на думку П. Толочка, а також канадського історика М. Чубатого та ін., назви “Мала Русь” і “Велика Русь” вживалися ще на початку XIV ст., перш за все у церковно-релігійному контексті (“Мала Русь” — спочатку стосовно Галицько-Волинського князівства, а згодом — усієї Південної Русі). Гетьман Б. Хмельницький, підписавши Березневі статті, почав у листах до царя Олексія Михайловича іменувати його царем і великим князем “всія Великої і Малої Росії”, підкреслюючи цим факт існування своєї держави⁵⁰. Етимологічно поняття “Мала Русь” (грецькою транскрипцією “Мала Росія”) вказує не на розмір території, а на її центральне, внутрішнє розташування, що означає корінну етнічну землю, аналогічно “Малій Греції”, “Малій Польщі”, “Внутрішній Франції” та ін.⁵¹ Назва ж “Україна” у стародавніх джерелах XII—XVII ст. вживалася для

означення порубіжних, окраїнних територій (варіанти “Оукраїна”, “Країна”, “Вкраїна”). Поступово землі, що позначалися цим терміном, локалізувалися Київським, Чернігівським і Переяславським князівствами, які врешті склали ядро гетьманської держави. Однак офіційно продовжувала вживатися назва “Русь — Мала Русь” аж до середини ХІХ ст.

Широкого вжитку термін “Україна” набув завдяки зростанню національної самосвідомості української інтелігенції. Першість у цьому належить відомому вченому М. Максимовичу, який наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. заснував альманах “Українець” і у своїх творах вживав цей термін замість “Південна Русь”, “Мала Русь”. Таким чином, вважає П. Толочко, родова етнічна назва “Русь” замінилася на географічну — “Україна”. Визначний український історик М. Грушевський закарбував цю назву в багатотомній праці “Історія України-Руси”. Як державно-політичне поняття Україна існує у 1917—1919 рр. (УНР), з 1919 до 1937 — Українська Соціалістична Радянська Республіка, згодом Українська Радянська Соціалістична Республіка (у складі СРСР — з 1922 р. до 1991 р.) і як суверенна держава Україна — з 1991 р.

Вченими української та російської діаспор також робилося і робиться чимало спроб дослідити походження терміна “Русь”. Зокрема, послідовники М. Грушевського намагалися утверджувати його “Звичайну схему “руської історії...”, здійснюючи в т. ч. термінологічні пошуки. За свідченням Л. Цегельського, “в огні боротьби галицького українства з москвофілами” він видав 1901 р. у Львові, а 1916 р. у Царгороді в друкарні Союзу Визволення України брошуру, в якій спробував з’ясувати вживання назви “Русь” українцями і москалями. Посилаючись на М. Грушевського, автор припускав, що спочатку *руссю* звалися лише мешканці Києва та його околиць⁵². До приходу варягів кийівська “Русь” торгувала з багатьма країнами, зокрема Візантією. Поступово вона підкорювала інші племена, які також починали називати себе “русь”. На середину ІХ ст. склалася “Руська” держава з великими князями в Києві. Її Л. Цегельський вважав державою тодішніх українців і пояснював, що від кийівського племені “русь”, яке злучило їх в одну державу, звалися вони “русинами”⁵³.

Русинами, рутенами, руськими людьми називали лише українців, а московитами — населення Московії, — наголошував історик І. Борщак. Приміром, у конституції П. Орлика (1710 р.), зазначав він, написаній латинською мовою для шведського короля Карла ХІІ, Україну названо “Україна, Росія, Роксоланія”⁵⁴.

В “Енциклопедії українознавства” дано пояснення Русі, яке в основному збігається з трактуванням вітчизняних істориків. (Стосовно вживання назви Росія замість Русь з 1654 р., як сказано у вищезгаданій енциклопедії, слід зауважити, що, за В. Мавродіним, терміни “Росія”, “Російське царство” набрали офіційного характеру з часів Івана Грозного (1533—1584)⁵⁵.)

Інший український історик з діаспори С. Шелухін, досліджуючи, звідки пішла “Русь”, подав огляд наукової літератури з цієї проблеми, назвавши кількох прибічників норманської теорії — П. Смирнова, О. Шахматова, які вважали, що колонізація йшла із Скандинавії⁵⁶. Сам же автор намагався довести кельтське походження русів. Аналізуючи джерела, С. Шелухін зазначав, що кийівський літописець називав Варязьким морем систему морських вод Західної Європи (Середземне море — теж варязьке). Біля Варязького моря, йдеться у літописі, жили галли (територія нинішньої Франції), а на півдні Галлії жили кельти, яких Ю. Цезар називав русинами⁵⁷. Кийівський літопис розповідає про дві Русі: Кийівську (зайшла) і мет-

ропольну у Франції. Коли Рюрик ішов у похід, він вивів усе своє населення, і там, у метрополії, залишилася невелика кількість мешканців, які називали себе русинами (фр. *rhutenois*). Походи кельтів на Італію, германців на Іспанію здійснювалися через територію Рутенії, яку греки називали Дромом (країна переходів, наїздів), а населення — дромітами. На підтвердження цього С. Шелухін згадує, що французький історик Ж. Шарон — офіційний історіограф короля Людовика XIII — писав про давніх русинів (київських, тобто, зайшлих). Більша їх частина ніби походила від галлів, які колись прийшли до їхніх країв. На думку С. Шелухіна, деякі арабські письменники, а також Ж. Шарон повідомляли, що Київська Русь походила від кельтів, які прийшли в Україну з Галлії⁵⁸.

На відміну від С. Шелухіна Ю. Книш виводить назву “Русь” від хозар, адже вони закликали скандинавів собі на допомогу й надали їм контроль над Києвом, а пізніше — й Північним Причорномор’ям. Хозарська династія у 860 р. закликала їх під час походу на Константинополь з метою домогтися політичного визнання з боку Візантії. З Візантії саме до цієї хозарської династії був направлений св. Константин (Кирило), і саме він знайшов тоді у Херсонесі наприкінці 860 р. “руські письмена” (Біблію і Псалтир) — зразок іраномовної літератури.

На думку Ю. Книша, скандинавське запозичення терміна “Русь” йде зі Східної Хозарії⁵⁹. “Русь”, або “арсія”, в тюркських мовах означало: “військово-адміністративну знать”. “Руссю” в індоіранських мовах взагалі називали аристократію (“славний”, “значний”, “передовий”). Оскільки індоіранці відзначалися досить великою військовою активністю, термін “русь” трапляється в різних географічних регіонах і в різний час. (Можливо, навіть від якоїсь індоарійської групи у гебрейський лексикон ще до н. е. потрапило слово “рош” (голова, начальник). Ю. Книш вважає, що у IX ст. не існувало народу чи державного утворення під назвою “Русь” (немає про це джерел). Термін “Русь”, скоріше, набрав суспільно-політичного значення, а поступово — й національно-державного сенсу, зокрема невдовзі після 944 р. (це, як відомо, рік підписання договору князя Ігоря з Візантією)⁶⁰.

Вчений російської діаспори Є. Шмурло дотримувався норманської теорії походження імені “Русь”, підкріплюючи її прикладами з історії, коли чужа назва бралася завойованою країною (слов’янська Болгарія — від тюркських болгар, французька Нормандія — від скандинавських норманів та ін.)⁶¹.

Відомий американський і український історик (україніст і сходознавець) О. Пріцак висвітлює проблему походження Русі на основі різноманітних джерел скандинавського походження, намагаючись “звільнити це наукове питання від “псевдопатріотичних візій”⁶². Відкинувши “патріотичні” емоційні заяви про те, що слов’яни самі були здатні утворити державу, він розглядає питання в історичній, а не в політичній площині. О. Пріцак, здійснивши лінгвістичний аналіз писемних згадок терміна “Русь” за візантійсько-грецькою, південногерманською, рейнською та ін. формами, дійшов висновку, що “джерелом для слов’янських форм “Рус-ь” і “Русин” стали кельтські форми *Russ (Rus)*, перенесені до Східної Європи рутено-фризько-норманською торговельною компанією в останній чверті VIII ст.⁶³

Історію каганату (каган — хан) русів О. Пріцак поділяє на три періоди: близько 839—930, близько 930—1036, 1036—1169, останній з яких, на відміну від т. зв. “мандрівної Русі”, співвідносить з територією “Київського, Чернігівського й Переяславського князівств, які пізніше утворили

Центральну Україну”⁶⁴. “Доти “Русь”, — зазначає дослідник, — представляла собою іноземну правлячу верхівку з примітивною соціально-політичною організацією, складену з морських і річкових кочовиків, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були пов’язані ні з якою конкретною територією”⁶⁵. Таким чином, учений трактує проблему походження “Русі” в чотирьох ракурсах: етимологічному, семантичному, географічному і хронологічному, показавши еволюцію й багатозначність цієї історичної назви.

О. Пріцак зазначає, що початок норманської теорії походження державності у східних слов’ян (а отже, і назви держави) поклали вже згадувані нами раніше німецькі історики на підставі введення до наукового обігу “Бертинських анналів” та свідчень імператора Константина Багрянородного⁶⁶.

Але вже ні в кого з вітчизняних дослідників не викликає сумніву, що започатковано норманську конструкцію державотворення на Русі в Початковому літописі, а згодом у третій редакції “Повісті временних літ”⁶⁷, якій німецькі вчені надали наукоподібної форми.

В англійській історичній літературі XVIII—XIX ст. визнавалася теза про заснування Давньоруської держави норманами, але сама проблема не досліджувалася. І лише з другого десятиліття XX ст. з’явилися праці про походження Русі, історіографічний огляд яких здійснив І. Шаскольський. З числа західних істориків вивченню терміна “русь” найбільшу увагу приділив Г. Пашкевич — польський емігрант, який проживав у Англії. Він обґрунтував норманську теорію “навиворіт”, пояснюючи назву *ruotsi* як запозичену не слов’янами від фіннів, а навпаки — фіннами від слов’янських сусідів для позначення шведів, які приїздили із-за моря. Вчений намагався з’ясувати і семантику слова, залучаючи італійські, арабські джерела, і доводив, що воно означає червоний і рудий кольори⁶⁸. (Останнє припущення відкинуте науковцями). Безпідставною назвав І. Шаскольський гіпотезу Г. Пашкевича про північно-східне походження терміна “русь”. Свою версію терміна “русь” висловлював канадський учений Р. Смаль-Стоцький, заглиблюючи його історичне коріння до готських часів, яку, однак, науковцями визнано недостатньо аргументованою, так само, як і пояснення його від прикметника “русий”.

Своєрідністю відзначається і концепція американського історика Г. Вернадського, який критикував концепцію Г. Пашкевича про запозичення терміна “русь” фіннами від слов’ян, визнаючи його південне походження. Він вважав, що нормани підкорили слов’янські племена і сприйняли їхню назву. Однак його реконструкція “Rukhs” від імені одного з аланських родів виявилася неживучою, адже була малопереконливою⁶⁹.

Так само, як і це наукове припущення, неспроможними виявилися хозарська і кельтська, угорська, литовська, арабська, тюркська та ін. версії етимології терміна “русь”. Для остаточного ж доведення слов’янського походження також бракує джерел. Наведений історіографічний огляд вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить, що науковці намагалися локалізувати русів у північній, південній та середньонадніпрянській частині східнослов’янського світу, і назва “кочувала” разом із її носіями. На з’ясуванні походження терміна “русь” інколи менше відбивалися об’єктивні реалії, ніж власна інтуїція, точка зору, політична орієнтація дослідника. Деякі науковці схильні вважати його етимологію не норманською, але й не слов’янською (Б. Рибаків, В. Завітневич, М. Брайчевський); дехто гадає, що цей термін з’явився раніше, ніж слов’яни, на Північному Заході Східної Європи (О. Мельникова, В. Петрухін та ін.). Пояснення семанти-

ки назви “Русь” виявилось також багатоваріантним: історико-географічна назва, політична, ознака кольору, етнічна, юридична і соціальна. Кількісне накопичення історичного, археологічного, лінгвістичного матеріалів спонукає фахівців вийти на якісно новий ступінь інтегруючого пояснення етимології та семантики історичного терміна “Русь”. І незайвим буде нагадати вислів М. Брайчевського: “Потенції археологічних джерел, очевидно, забезпечать прийдешнім дослідникам відтворення повної етнічної історії людства, але доведеться погодитися з тим, що як імена, так і мовна характеристика переважної більшості етнічних груп, залишаться для нас невідомими”⁷⁰.

¹ Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима. Факты. Статистика. Гипотезы. — М., 1996. — Т. 1. — Изд. 2-е. — С. 121.

² Повесть временных лет // Под. ред. В. П. Адриановой-Перетц. — Изд. 2-е, исправл. и дополн. — СПб., 1999. — С. 8.

³ Повесть временных лет: Літопис “за Іпатським списком”. Переклад, післямова та коментар В. В. Яременка. — К., 1990. — С. 29.

⁴ Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 400.

⁵ Там же. — С. 399.

⁶ Ключевский В. О. Русская история: Полный курс лекций: В 3-х книгах. — М., 1995. — С. 144–145.

⁷ Історія Русів. — К., 1991. — С. 38.

⁸ Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь. — Л., 1953. — С. 12.

⁹ Завитневич В. З. Происхождение и первоначальная история имени “Русь” // Труды Киевской духовной академии. — 1892. — № 12. — С. 566–567.

¹⁰ Там же. — С. 569.

¹¹ Там же. — С. 581–582.

¹² Там же. — С. 588.

¹³ Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. — Львів, 1895. — С. 70.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 1: До початку XI віка. — К., 1991. — С. 176–177, 220, 221.

¹⁵ Пархоменко В. Початок історично-державного життя України. — К., 1925. — С. 35.

¹⁶ Там же. — С. 18, 32–33.

¹⁷ Брим В. А. Происхождение термина “Русь” // Россия и Запад: Исторические сборники под ред. проф. А. И. Заозерского. — Вып. 1-й. — Пг., 1923. — С. 10.

¹⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь. — С. 15.

¹⁹ Мавродин В. В. Происхождение русского народа. — Л., 1978. — С. 151–152.

²⁰ Там же. — С. 159–161.

²¹ Там же. — С. 167.

²² Там же. — С. 168–169.

²³ Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнономику. — Л., 1973. — С. 49–50.

²⁴ Там же. — С. 54–56.

²⁵ Там же. — С. 59.

²⁶ Там же. — С. 60.

²⁷ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название “Русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства // Вопросы истории. — 1989. — № 8. — С. 26.

²⁸ Там же. — С. 27.

²⁹ Там же. — С. 30.

³⁰ Там же. — С. 38.

³¹ Горский А. А. Проблема происхождения названия “Русь” в современной советской историографии // История СССР. — 1989. — № 3. — С. 133–134.

³² Вальянский С., Калужный Д. Явление Руси. — М., 1998. — С. 99.

³³ Там же. — С. 100, 104.

³⁴ Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К., 1986. — С. 39.

³⁵ Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. — СПб., 1998. — С. 379.

³⁶ Там же. — С. 390, 394–395.

³⁷ Там же. — С. 399, 402–403, 405, 407.

³⁸ Ричка В. М. За літописним рядком. — К., 1991. — С. 41.

³⁹ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968. — С. 161.

⁴⁰ Там же. — С. 183–184.

⁴¹ Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 42.

- ⁴² Толочко П. П. Від Русі до України. — К., 1997. — С. 69.
- ⁴³ Там же. — С. 71—72.
- ⁴⁴ Там же. — С. 76.
- ⁴⁵ Там же. — С. 77—79.
- ⁴⁶ Там же. — С. 74.
- ⁴⁷ Там же. — С. 17—18.
- ⁴⁸ Толочко П. Київська Русь // Історія України: Курс лекцій. — Т. 1. — К., 1991. — С. 43.
- ⁴⁹ Толочко П. П. Від Русі до України. — С. 24.
- ⁵⁰ Там же. — С. 28.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² Цегельський Л. Русь — Україна, а Московщина — Россія. — 2-е перероблене видання. — Царгород, 1916. — С. 17—19.
- ⁵³ Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви “Русь” і “Україна”. — Вінніпег, 1917. — С. 9.
- ⁵⁴ Боршак І. Ідея соборної України в Європі в минулому. — Париж, 1923. — С. 7.
- ⁵⁵ Мавродин В. Происхождение названий “Русь”, “русский”, “Россия”. — Л., 1958. — С. 27; Енциклопедія українознавства: У 2-х т. — Т. 1. — Мюнхен—Нью-Йорк, 1949. — С. 13.
- ⁵⁶ Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. — Прага, 1929. — С. 93.
- ⁵⁷ Там же. — С. 14—15.
- ⁵⁸ Там же. — С. 57.
- ⁵⁹ Книш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві // Збірник тисячоліття християнства в Україні: 988—1988. — Вінніпег, 1991. — С. 1, 7.
- ⁶⁰ Там же. — С. 8—9.
- ⁶¹ Шмурло Е. История России (IX—XX вв.). — М., 1997. — С. 42—44.
- ⁶² Прицак Омелян. Походження Русі. — К., 1997. — С. 25.
- ⁶³ Там же. — С. 53.
- ⁶⁴ Там же. — С. 100.
- ⁶⁵ Там же. — С. 100—101.
- ⁶⁶ Там же. — С. 67.
- ⁶⁷ Толочко П. Тисячоліття давньоруського літописання // Київська старовина. — 1999. — № 1. — С. 7, 9.
- ⁶⁸ Шаскольський І. П. Про деякі сучасні буржуазні концепції в питанні про походження слова “Русь” // Український історичний журнал. — 1967. — № 7. — С. 96.
- ⁶⁹ Шаскольський И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. — М. — Л., 1965. — С. 52—53.
- ⁷⁰ Браичевський М. Вступ до історичної науки. — К., 1995. — С. 146.

З. І. ЗАЙЦЕВА (Чернівці)

МИРОН КОРДУБА Й УКРАЇНСЬКІ НАУКОВІ ТОВАРИСТВА *

Мирон Кордуба належить до покоління української інтелігенції рубежу XIX—XX ст., представники якого, покидаючи дім своєї, як правило, священницької родини, ставали на шлях світського служіння народу, збереження й розвитку національної культури. У душі вимог часу, вони, по-перше, отримували університетську освіту й динамічно урбанізувалися. По-друге, із студентських літ пробували себе у літературній творчості та науці. Більшість перевагу віддавала науці, справжній культ якої склався серед української інтелігенції з 90-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни. У той час створюються українські наукові товариства, засновуються періодичні збірники наукових праць, видається фахова та науково-популярна література, формується коло вчених, яке стало кістяком майбутньої Академії наук.

* * *

М. Кордуба народився у с. Острів на Тернопільщині в сім'ї священника Михайла Кордуби 2 березня 1876 р. Після закінчення Львівської академічної гімназії 1893 р. вступив до Львівського університету. Тут він слухав лекції з історії, географії та філософії, відвідував історичний семінар М. Грушевського, який з осені 1894 р. очолив кафедру історії України. Навчаючись два роки у Львівському університеті, він слухав лекційні курси професорів І. Шараневича “Історія Австро-Угорської монархії”, К. Войцехівського “Історія Австрії”, Л. Фінкеля “Епоха хрестових походів”, дисципліни загальноосвітнього характеру, відвідував семінар І. Шараневича з історії Австрії та М. Дембінського — із загальної історії.

У 1895—1898 рр. М. Кордуба продовжував навчання у Віденському університеті. Там він прослухав 20 університетських курсів, працював у семінарах професорів Г. Цайсберга і М. Бюдінгера¹. Результати семінарських студій публікував в австрійських історичних наукових часописах, “Записках НТШ”, у виданні Польського історичного товариства “Kwartalnik Historyczny” (Краків).

В листах з Відня до М. Грушевського Мирон Кордуба писав, що найбільший інтерес у нього викликають лекції з палеографії, дипломатики й історії християнства². Загалом його листи з Відня до М. Грушевського³ свідчать про їх тісну й плідну співпрацю. Це спілкування сприяло збереженню інтересу у молодого дослідника до української історії й у віденський період навчання. В історичних семінарах Віденського університету він опрацьовував спочатку тему ранньослов'янської держави Само на території сучасної Угорщини, згодом — Галицького князівства. М. Грушевський

* В основу статті покладений виступ на науковій конференції “Мирон Кордуба — вчений, педагог, громадянин”, що відбулася 23 березня 2001 р. у Львові до 125-річчя від дня народження вченого.

рекомендував йому літературу, давав у користування книги зі своєї бібліотеки, зокрема праці професора Новоросійського університету І. Линниченка, власні праці з історії Київської землі, з бібліотеки львівської “Просвіти” — праці професора Харківського університету М. Сумцова та інших східноукраїнських учених. Листи висвітлюють перипетії підготовки та захисту М. Кордубою дисертації на присвоєння ступеня доктора філософії, підготовленої з теми “Історія і відносини у Галицькому князівстві до XIII ст.”, уточнюють уявлення про тогочасну історичну освіту, діяльність наукових інституцій — кафедр, факультетів, семінарів, інститутів.

М. Кордуба рано пробував себе на літературній ниві. Його оповідання “Виправа на золоте руно” було опубліковане в 1895 р. у “Неділі” — літературному додатку до чернівецького українського часопису “Буковина”. Того ж року вже з іншим оповіданням він брав участь у літературному конкурсі, який проводила львівська “Зоря”. Інші літературні твори з життя селян та інтелігенції друкувались у “Буковині” та “Ділі”. Про літературні вправи М. Кордуби схвально відгукувались І. Франко та О. Маковей. Упродовж 1895—1898 рр. він опублікував дев’ять белетристичних творів⁴. У його літературно-критичному доробку є рецензії на історичні повісті О. Маковея “Ярошенко” (1906) й О. Назарука “Князь Ярослав Осмомисл” та літературознавчу працю Богдана Лепкого “Начерк історії української літератури” (1909).

М. Кордуба пробував себе і як перекладач. У Львівському архіві зберігається рукопис перекладу частини “Фауста” Гете обсягом 32 аркуші. Готовий він був узятися й до перекладу роману Л. Толстого “Воскресение” для “Літературно-наукового вістника”, практикував переклади для австрійських видавництв⁵.

Письменником Мирон Кордуба не став, однак публіцистикою й редакторською справою час від часу займався впродовж усього життя. У Чернівцях, де він у 1900—1919 рр. працював професором гімназії, редагував чернівецькі “Читальню” (1912) й “Україну” (1914), інші популярні видання. З його передмовою та коментарями вийшло друге видання “Короткої історії козаччини” В. Антоновича.

М. Кордуба був плідним публіцистом. Його кореспонденціям притаманна спостережливість й аналітичність. Перебуваючи восени 1907 р. у Москві, він підготував цікавий для галицької молоді нарис з життя українських студентів Московського університету та Вищих жіночих курсів. Для буковинського читача М. Кордуба готував огляди національно-культурного життя. В них він не оминав діяльність українських наукових інституцій, спеціально зупинявся на роботі відомого в Буковині НТШ та майже невідомого там Українського наукового товариства у Києві (УНТ). До останнього у різний час були причетні чернівчани Зенон Кузеля та Степан Смаль-Стоцький. Широку публіцистичну роботу він проводив у період Першої світової війни. Публіцистичний спадок ученого-історика позбавлений кабінетно-теоретичного характеру, він оперує фактами й подіями, в які був втягнений сам, або мав можливість спостерігати. Письменницька й журналістська діяльність М. Кордуби отримала визнання колег-фахівців. У 1937 р. львівське Товариство українських письменників та журналістів ім. Івана Франка обрало його своїм членом.

Як історика М. Кордубу цікавила широка проблематика, але формувалася й став він, за висловом Я. Серкіза, “плугатарем національної історії”⁶. Наставником його перших кроків у науці був М. Грушевський. Особисте знайомство студента М. Кордуби й професора М. Грушевського відбулось у середині жовтня 1894 р. у Львові при посередництві О. Барвінсь-

кого, який був близьким родичем Мирона Кордуби. Про цю першу зустріч з людиною, яка ввела його у коло проблематики української історіографії, М. Кордуба згодом писав, що його перше враження від особи Грушевського зовсім не відповідало тому образу, який склався у нього до особистого знайомства. “Низький, худощавий, з незвичайно буйною бородою, нервозним способом говорення, він з вигляду зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я привик зустрічати на львівським терені. Мене представили професорові як його майбутнього ученика, та вже титул “товаришу”, з яким він до мене звернувся, звучав для мене з уст університетського професора непривично й бентежив мене”⁷. “Товариш” — як звернення побутувало серед східноукраїнської інтелігенції між колегами, причетними до однієї справи. В українському академічному середовищі Галичини таке звертання вживалося й у 30-ті рр. Учасник тодішнього історичного семінару при НТШ О. Домбровський згадує, що “аналогічно до поведінки М. Грушевського, І. Крип’якевич все назагал звертався до мене, а також до студентів — учасників Семінару через “пане товаришу”, нагадуючи не раз з усмішкою, що й Грушевський звертався до своїх учнів і співробітників у той же спосіб”⁸.

Не торкаючись питання про достатність підстав для зарахування М. Кордуби до історичної школи М. Грушевського, а деякі з них (в основному формального характеру) стали предметом дискусії на науковій конференції у Львові у жовтні 1994 р.⁹, зазначимо, що школу бібліографічного, археографічного й методологічного тренінгу видатного вченого він пройшов.

Шлях М. Кордуби до самостійних наукових досліджень лежав через діяльну участь у наукових товариствах і насамперед у Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ). Йдеться не лише про вагомість товариства у формуванні М. Кордуби як дослідника з певним спрямуванням наукових інтересів на українську тематику, а й про неабияке значення стипендіальної та гонорарної підтримки. Попри те, що допомога була вельми невеликою й майже символічною, за складних матеріальних обставин вона набирала екзистенційного значення для вченого.

До НТШ М. Кордуба вступив 1895 р. Слід зазначити, що його членство у цьому Товаристві часто датують 1903 р., але з липня цього ж року він увійшов до категорії дійсних членів НТШ. Членство ж М. Кордуби у Товаристві з 1895 р. підтверджує запис у “Книзі обліку членів НТШ” та сплачені ним внески за 1895—1896 рр.¹⁰ У 1896 р. початкуючий науковець вперше виступив з доповіддю на засіданні Історико-філософської секції Товариства.

На той же час припадає вихід перших публікацій М. Кордуби у “Записках НТШ”. У 1895 р. бібліографічний відділ цього видання вмістив шість його рецензій. Серед рецензованих праць бачимо статті професорів Варшавського університету І. П. Філевича “Угорская Русь и связанные съ нею вопросы и задачи русской исторической науки» та К. Я. Грота “Мадьяры и славяне въ прошлом”, монографію Густава Стракоч-Грасмана “Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242” / “Вторгнення монголів у Центральну Європу в 1241 та 1242 рр.” (Інсбрук, 1893) і другий том монографії Д. І. Яворницького “Історія Запорозжких козаковъ” (1895, Санкт-Петербург).

Про час, коли НТШ на практиці перетворювало свої “Записки” у регулярний часопис з усіма атрибутами наукового видання, М. Кордуба згадував: “Нас, своїх студентів, професор зтягнув до рецензійного відділу. Зразу се нам видалося дивним, бо не почували за собою відповідного під-

готовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути більшу увагу на ту або іншу точку й кінчив: “А тепер товаришу, пробуйте все те написати”. Так поробив із нас 18—20-літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у “Записках”¹¹.

Цікаво, що аналогічний спосіб організації літературної критики, яка перебуває нині, на думку літераторів, у кризовому стані, висловився на разі професіональний літературний критик Михайло Бриних: “З недавніх пір я почав оголошувати теорію про те, що критиком повинна бути людина максимум до 25 років, поки ще не встигла перезнайти з об'єктами своїх писань”¹². На його думку, це дасть змогу рецензентам і критикам оцінювати текст, а не автора. Так чи інакше, але такий варіант в історіографічній практиці був апробований М. Грушевським на рубежі XIX—XX ст.

У наступному, 1896 р. для бібліографічного відділу “Записок НТШ” М. Кордуба подав ще шість заміток на праці російських, польських та австрійських авторів. Для відділу “Наукова хроніка” цього ж часопису анонсував 15 німецькомовних етнографічних розвідок Р. Ф. Кайндля, присвячених гуцулам, галицьким і буковинським русинам та липованам¹³, проаналізував причетні до українознавчої тематики публікації журналів “Zeitschrift für österreichische Volkskunde” (Відень-Прага), “Byzantinische Zeitschrift” (Відень) та ін.

Розуміючи складність, а часто й безвихідь матеріального стану студентів і необхідність підтримки найталановитіших з них, М. Грушевський започаткував у НТШ окремий стипендіальний фонд, в основу якого поклав свій гонорар за редагування вже виданих томів “Записок НТШ”. У 1897 р. М. Кордуба отримав з цих коштів стипендію у розмірі 100 злотих. Для порівняння зазначимо, що державна стипендія у Віденському університеті для студентів, які склали іспити на старших курсах “з відзнакою”, становила 460 злотих¹⁴. Її призначали вкрай рідко й вибірково. Причина відмови у наданні університетської стипендії, як це було у випадку з М. Кордубою в 1897 р., могла не пояснюватися. Всі надії покладалися на допомогу від НТШ, і він був готовий узяти у Товаристві позичку під 5 відсотків, щоб завершити навчання у Відні.

Майже чотири роки, за пропозицією голови НТШ Грушевського, Кордуба готував огляди західноєвропейської літератури з незвично широкого галузевого реєстру — від політичної історії до історії літератури й мистецтва, а також праць з історіософії, методології історії та спеціальних історичних дисциплін. Перший “Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки” був вміщений у XXII томі (Кн. II. — 1898) “Записок НТШ”, останній — у XXXIX томі (Кн. I — 1901). Ця своєрідна панорама історичних і гуманітарних досліджень у Європі, а її згодом продовжували вести інші учні М. Грушевського, репрезентувалася “Записками НТШ” як інтелектуальний виклик українським ученим.

Кілька історичних розвідок (“Перша держава слов'янська”, “Участь Данила у битві під Крессенбрунном”), підготовлених М. Кордубою у семінарах Віденського університету, були опубліковані в німецькомовному виданні “Етнологічні повідомлення з Угорщини” й одночасно у “За-

писках НТШ” за 1896 р. Інші ранні праці — дослідження з історії Галицького князівства, ілюстрований рукопис про орнамент писанок Галицької Волині — Кордуба, за порадою Грушевського, який піклувався про наукову пріоритетність публікацій НТШ, подав лише до видань Товариства.

Інтенсивна праця М. Кордуби у студентські роки разом з аналогічною працею інших учнів М. Грушевського розсіювала сумніви багатьох стосовно шансів широкого наукового руху на галицькому ґрунті. Приміром, І. Франко, який добре знався на галицькій ситуації з українською науковою автурою, торкаючись труднощів її формування для забезпечення регулярного видання “Записок НТШ”, як передумови майбутнього перетворення Товариства в Академію наук, незадовго до описуваних нами процесів, вважав “се діло мертворождением і не ведучим до цілі вже хоч би для того, що українці не посміють друкувати за границею своїх праць з підписами, а з колекції псевдонімів яка ж академія наук?”¹⁵ І. Франко, як бачимо, робив ставку на східноукраїнський науковий потенціал маститих учених. Грушевському ж вдалося дати дорогу у науку молодим, які підтримали справу, розпочату старшою генерацією науковців обох українських теренів. Загалом НТШ, як осередок національної культури, розвивалося інтелектуальними й матеріальними ресурсами усієї України.

Молодому науковцю Кордубі притаманне напрочуд ясне розуміння суті боротьби у НТШ, яка мала місце у процесі остаточного перетворення його в наукове. Торкаючись час від часу цих питань, студент Кордуба зазначає, як важливо “не допустити людей неграмотних до впливу”, “як мало члени Товариства ім. Шевченка кваліфікуються на членів Товариства **наукового**” (йдеться про загальні збори НТШ у грудні 1896 — січні 1897 рр., які змінили керівний склад Товариства) й нарешті — “піна зникне, коли у Товаристві вийде на перше місце не реклама й убоге політиканство, а наука”¹⁶. В особі М. Кордуби М. Грушевський завжди мав прихильника у тій боротьбі, яка ще не раз спалахувала в НТШ на ґрунті політичної заангажованості, амбіцій наукового чи організаційного гатунку його членів.

З 1900 р. починається чернівецький період у житті М. Кордуби, що затягнувся до 1918 р.¹⁷ У силу яких обставин перспективний дослідник став професором у одній з гімназій Чернівців? М. Кордуба змушений був залишити Відень, скласти кілька “державних” іспитів у Чернівецькому університеті на право викладання у гімназії й приступити до виконання обов’язків спочатку помічника учителя гімназії, а згодом учителя, або — за тодішньою лексикою — професора гімназії.

Такий хід справ ішов у розріз з ще недавніми мріями й планами, які виключали роботу в гімназії. Ймовірна “суплентура при гімназії мені сильно не по нутру, так як я у ярмо цілої бюрократії гімназійної не можу допасувати своєї шиї”, — писав він М. Грушевському з Відня восени 1896 р. після першого навчального року у Віденському університеті. Занурившись у наукову працю, він бачить себе найближчим часом при бібліотеці або архіві¹⁸. Тому по закінченні терміну навчання у Віденському університеті М. Кордуба шукає можливостей професіоналізуватися в історичній науці. Він залишається працювати у бібліотеці Віденського університету, причому спочатку без оплати, сподіваючись отримати стипендію для габілітації. Робота бібліографом у бібліотеці дає можливість йому готувати рецензійні огляди західноєвропейської літератури для “Записок НТШ” та працювати, як він пише М. Грушевському, “коло габілітації”.

Підготовка до габілітації передбачала складання комплексу усних іспитів, захист наукової роботи й затвердження кандидата у званні приват-доцента Міністерством освіти та культів Австро-Угорщини. Лише за цих

умов і наявності вакансії відкривався шлях до науково-педагогічної кар'єри в університеті.

Однак ряд обставин і серед них насамперед матеріально-фінансова незабезпеченість (“Ся справа фінансова, то “камень преткновения” для мене з огляду на ціль, до якої я готовлюся”¹⁹), відмова у стипендії призвели до пошуків більш певного у матеріальному плані місця роботи. Так М. Кордуба опинився у Чернівцях.

Вибір міста не був випадковим. Чернівці — університетське місто з 1875 р., і ця обставина мала неабияке значення для людини, яка пов'язувала долю з наукою. Однак Чернівецький університет навіть формально — на відміну від Львівського — не був двомовним. Це був німецькомовний університет, який мав кілька українських кафедр. Частка студентів-українців у 1912—1913 рр. сягала 25 %. Професорсько-викладацький склад був багатонаціональним з перевагою німців. Анонімний публіцист зазначав, що сенат Чернівецького університету майже виключно складається з “людей чужих по походженню і народности, які свій побут на Буковині вважають немилим етапом у своїй дальшій науковій кар'єрі, а доля місцевої української, волоської і жидівської молоді їх зовсім не обходить”²⁰.

У Чернівцях М. Кордуба входить до гурту ліберальної української генерації, яскравими представниками якої були Василь Сімович, Остап Луцький, Платон Лушпинський, Зенон Кузеля та ін. До них приїздив Богдан Лепкий, їм сприяла Ольга Кобилянська²¹. За поглядами вони належали до “соборницького кола” української інтелігенції Буковини, намагалися вивести трактування українського руху за межі суто регіонального сприйняття його проблем. На Буковині цей “автохтонізм” проявився у так званій “буковинській війні”, що йшла під гаслом “Буковина — для буковинців” й спрямовувалася на витіснення галичан з місцевого національного проводу. На противагу цій вузькопровінційній позиції вони пропагували ідею солідаризму українських земель, брали участь у загальнонаціональних культурних та наукових інституціях.

З іншого боку, ця група буковинської інтелігенції цілком адекватна тодішній культурній ситуації у Чернівцях. Завдяки володінню на професійному рівні німецькою мовою вони гідно репрезентували українство “поміж німцями в Чернівцях, що були дуже впливовою групою населення, і разом із знімечиними жидами надавали німецького вигляду торгівлі та промислові міста”²².

У Чернівцях М. Кордуба продовжує працювати для “Записок НТШ”, але підготовка “Оглядів західноєвропейської літератури...” пригальмувалася, оскільки бібліотека Чернівецького університету хоча й була дуже багата своїми фондами, але не отримувала чеської і сербської історичної періодики.

Ідея габілітації, можливі варіанти отримання спеціальної стипендії для здійснення наукових досліджень у архівах часто є предметом обговорення у листах М. Кордуби до М. Грушевського, надісланих з Чернівців. “Впрочім, хотілося б по іспиті (мова йде про державний іспит на право викладання у гімназії) податись о стипендію для підготовки габілітаційної роботи, може удасться мені тут, у проф. Кайндля, перевести свій давній план, до якого Ви мене заохочували”²³. Йдеться про спеціалізацію у галузі австрійської історії через розробку слов'яно-давньоруської проблематики.

Тим часом з'являється нагода брати участь у створенні та розгортанні діяльності Українського історичного товариства в Чернівцях. Ініціатор заснування Товариства і його перший голова професор кафедри історії Східної Європи у Чернівецькому університеті В. Мількович запросив

М. Кордубу на установчі збори Товариства як члена-фундатора. Мирон Кордуба був обраний скарбником Товариства.

На час заснування Українське історичне товариство налічувало 30 осіб. Його членами були професори та студенти Чернівецького університету, викладачі гімназій. Метою Товариства було згуртувати на основі наукових зацікавлень українську інтелігенцію міста. Це було вельми актуальне завдання, оскільки у Чернівцях у 1901 р. діяло 18 наукових товариств²⁴. Вони організовувалися не лише за галузевим принципом, відповідно до якого працювали товариства по вивченню юридичних й суспільно-політичних наук, філія Віденського географічного товариства²⁵ та інші товариства, а й згідно з принципами культурно-національної автономії — за національною приналежністю своїх членів. Українське історичне товариство мало намір досліджувати історію й етнографію Буковини, опікуватися православними архітектурними пам'ятками.

Субсидій на видання доповідей Товариство на початку своєї діяльності не отримувало. Тому М. Кордуба запропонував, попередньо проконсультувавшись з М. Грушевським, друкувати праці членів Чернівецького товариства у виданнях НТШ, що певний час і практикувалося. Так, 5 листопада 1902 р. М. Грушевський повідомляв Осипу Маковею, що отримав його статтю, апробовану в Історичному товаристві Чернівців. “З огляду, що вона спрепозована, як філологічна, мушу передати її председателеви філологічної секції, тобто д. Колесі, а від нього буде залежати виділення референта і т. п. Замітку, що вона походить з Вашого товариства, дам радо й буду давати надалі”, — згоджувався на співробітництво двох товариств голова НТШ²⁶. Ішлося про статтю О. Маковея “Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський)”.

У січні 1903 р. М. Грушевський повідомляв у Чернівці, що отримав статтю М. Кордуби, й вона також приймається до друку у “Записках НТШ”²⁷. Однак стаття була надрукована не у “Записках”, а у “Літературно-науковому вістнику”. При публікації зазначалося, що стаття підготовлена на основі реферату, виголошеного в Українському історичному товаристві у Чернівцях²⁸. Тема даної розвідки змушує пригадати його захоплення у Відні лекціями з історії християнства професора Гатерлінда.

Участь М. Кордуби в Українському історичному товаристві розширилася коло його наукових інтересів, до них додалася буковинська краєзнавча тематика. Він відгукнувся на пропозицію В. Мільковича зайнятися складанням історичних ґрунтових (географічних) карт й, спираючись на них, вести дослідження історії краю. Особлива увага мала звертатися на назви парцел (земельних наділів), лісів, пагорбів, річок й потоків (ручаїв) на Буковині. Товариство мало розробити методику цих дослідів, залучити до обстежень місцеву інтелігенцію, насамперед учителів, картографічно закріпити результати експедиційної праці.

Влітку 1902 р. В. Мількович зробив спеціальну доповідь про використання картографічних методів в історичних дослідженнях і тоді ж запропонував М. Кордубі поїхати до Ляйпцігу для ознайомлення з діяльністю Історично-картографічного інституту тамтешнього університету. Товариство не мало коштів на відрядження Мирона Кордуби і його голова радив звернутись у Міністерство освіти Австро-Угорщини з проханням про надання відповідної допомоги. Даних стосовно того, чи відбулася ця поїздка, ми не маємо, але добре відомо, що М. Кордуба став збирачем і дослідником української топонімії з чернівецьких часів і роль В. Мільковича тут незаперечна. Певне значення мало й те, що М. Кордуба викладав у гімназії, окрім історії, ще й географію.

Перші результати експедиційних дослідів слов'янських топонімів Буковини М. Кордуба виклав у брошурі “Найдавніші оселі на Буковині” (1905). Під час експедицій 1912–1914 рр. він намагався засобами топонімії віднайти на Буковині сліди літописного міста Хмелева. Топонімічні дослідження М. Кордуби мали важливе значення, оскільки вони спростували твердження іншого буковинського історика — Йона Ністора, який стверджував, що румуни є єдиним автохтонним населенням Буковини, а українці на Буковині — це вигадка австрійців, які винайшли тут українську націю після 1848 р.²⁹

Згодом М. Кордуба не раз згадував про свої буковинські дослідження як початок тривалого захоплення історичною топонімією. “Призбирав в останніх роках перед війною дещо топографічного матеріалу з буковинської України”, — зазначав учений на Конгресі істориків, що відбувся в 1927 р. Після закінчення Першої світової війни М. Кордуба продовжив топонімічні дослідження у Галичині. На засіданні Історично-філософської секції НТШ у лютому 1920 р. він представив план історично-географічного словника Буковини й Галичини. Складений ним Квестіонар (запитальник) та поради збирачам автентичних, народних назв місцевостей був надрукований у галицькій періодиці.

Свій виступ на Конгресі істориків Східної Європи у Варшаві М. Кордуба присвятив обґрунтуванню значення топографічних назв для історико-наукових досліджень. У доповіді він окреслив стан досліджень даного напрямку у Західній Європі, відзначив успіхи вчених Німеччини та Швейцарії, де дана галузь мала спеціальні інституції та часописи, обґрунтував актуальність досліджень такого напрямку у слов'янських державах, запропонував видавати спеціальний журнал. Доповідь українського вченого викликала зацікавлення, його пропозиції були внесені у програму діяльності утвореної Федерації істориків Східної Європи й слов'янства як завдання на перспективу. Цією інформацією він поділився з М. Грушевським³⁰, який попросив його зробити повідомлення для часопису Українського наукового товариства у Києві — “Україна”³¹. Авторський оригінал замітки зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

У серпні 1927 р. М. Кордуба просить М. Грушевського дізнатися, “чи хто на Придніпровській Україні збирав топографічні назви з уст народу і то не тільки назв осель, але й т. зв. межових навз — піль, лісів, горбів, долин і т. д.” Аналогічну інформацію він просить дати стосовно праць російських дослідників у даній галузі. Кордуба хотів впевнитися й перевірити свої висновки стосовно того, що дана галузь обділена увагою українських учених. Маючи намір зрушити справу, він висловлює готовність виступити на святі вшанування пам'яті Михайла Максимовича з доповіддю “Максимович як перший український ономастик”³².

М. Кордуба критично оцінював історично-джерельний потенціал офіційної топонімії, зазначав, що урядові назви, зафіксовані у різних службових покажчиках, спеціальних і генеральних картах, не відбивають автентичних народних назв. Вони є покалічені на польський лад у Галичині, румунський або німецький — на Буковині, мадярський — на Закарпатті, російський — на Східноукраїнському підсонні. Збереглися його рукописні матеріали до географічного словника Буковини й Галичини, які включають виписки назв населених пунктів та їх окремих частин, карти населених пунктів і повітів, опублікована низка праць методично-рекомендаційного та краєзнавчого характеру з питань національної топонімії³³.

Отже, розпочате М. Кордубою у Чернівцях опрацювання буковинських топонімічних досліджень обернулося низкою розвідок, виступів й пропозицій на рівні міжнародних наукових форумів. Учений розширив ареал досліджень, виніс проблему на широкий загаль наукового співтовариства.

Не без впливу Українського історичного товариства у Чернівцях Мирон Кордуба почав працювати над історією Буковини. З буковинською темою він виступив у збірнику, виданому на честь М. Грушевського його учнями³⁴. У відповідь на запрошення підготувати статтю він писав, що радий та вважає за обов'язок брати участь у задуманій справі, але, “на жаль, немає під рукою нічого готового з тих річей, які надавалися би до збірки й прийдеться писати *ad hoc*” і тому просив залишити для нього 1,5–2 аркуші друку. “Надіюся на основі зібраного матеріалу зладити до січня 1905 р. розвідку з буковинської історії”. Рукопис статті до збірки був посланий на початку травня³⁵.

У 1906 р. вийшла його “Ілюстрована історія Буковини”, прикрашена 12 ілюстраціями. Історія краю викладена автором у зв'язку з історичною долею всього українського народу від найдавніших часів до початку ХХ ст. Для Буковини, що вже була об'єктом різних національних історіографій, такий підхід мав особливе значення. Популярна за стилем “Ілюстрована історія Буковини” заповнювала вільну українську нішу у читацькій аудиторії багатомовної Буковини. Як хронологічно суцільний твір з історії краю, дане науково-популярне видання було визнане корисним підручником для українських шкіл. Книга отримала схвальні відгуки наукової громадськості. С. Томашівський зазначав, що книга суголосна результатам найновіших досліджень національної історії³⁶.

Отже, у чернівецький період М. Кордуба долучився до участі ще в одній науковій інституції, не припиняючи, звичайно, роботи в НТШ. З часом його діяльність в НТШ отримувала дещо інший характер. По-перше, з 1903 р. він на підставі наукового доробку увійшов до Товариства як його дійсний член. По-друге, підключився до підготовки видання “Корпусу матеріалів до історії козаччини”, запроєктованого М. Грушевським 1905 р. У проблемі української козаччини М. Кордуба виокремив для власного дослідження дипломатичні відносини держави Б. Хмельницького.

На той же час припадає опрацювання ним габлітаційної теми, присвяченої польсько-семигородським відносинам у середині ХVІІ ст. Отримавши наразі стипендію, учений приступив до роботи в архівах. Кордуба працював у архівних закладах та бібліотеках Відня, Москви, Кракова, Львова. Найбільше його цікавили документи про контакти Богдана Хмельницького із Семигородським князем Юрієм ІІ Ракоці. “Матеріал до Ракоція тут такий великий, що прийдеться остатися до кінця марта”, — писав він Степану Томашевському з Відня 18 січня 1907 р., який також певний час досліджував козаччину³⁷. Дослідник ділився з колегою планами щодо подальших пошуків у архівах Румунії, Угорщини та Росії. Цікавими є його листи з Москви, в яких він сповіщав зацікавленому колезі, що “найшов незнані досі акти до зносин Ракоція з царем Олексієм Михайловичем, важні до козаччини з останніх місяців перед смертю Хмельницького”, ділився враженнями від умов праці у московських бібліотеках та архівах. “Зітхаю за вигідними умовами наукової роботи, якими користувався у Відні, але дарма...”, — писав він колезі й пояснював, що роботі заважає урізаний час роботи архіву, велика кількість свят, яких “у нас зовсім не обходять”, через що кількість робочих днів скорочується з 6 до 3–4. “Тому тут постулять 8-годинної праці немислимий до переведення — й ка-

жу отверто мимо своїх ес-декських переконань”, — з добрим гумором передавав він неспішну московську атмосферу³⁸. Разом з тим у цих “скаргах” відчутне невдоволення кожного дослідника, яке чергується з радістю відкриття нових джерел.

Історикові довелося виконати дуже копітку роботи, а саме: опрацювати матеріали, писані латинською, німецькою, італійською, французькою, польською, російською мовами³⁹. Зібраних документів виявилось так багато, що при їх виданні окремим томом — під колекцію М. Кордуби відводився XII том “Жерел...” — дослідник мусів тексти актів подавати у скороченому вигляді, а зміст менш важливих — передати своїми словами. “Без скорочення й вибору, — писав він, пояснюючи ситуацію, — прийшлося б товариству видати книгу чи не у шестеро більшу. При незмінній науковій вартості видання”⁴⁰.

За результатами тривалої й копіткої археографічної роботи М. Кордуба 1911 р. увійшов до складу Археографічної комісії НТШ, а після смерті О. Барвінського, який деякий час був її головою, очолив цю комісію⁴¹.

У період Першої світової війни, драматичні події якої загрожували знищенням культурно-інституційних набутків української інтелігенції у Галичині, М. Кордуба відновив традицію дієвої підтримки Науковим товариством ім. Шевченка справи українського університету у Львові, зокрема практику підготовки спільних меморандумів від НТШ й українських депутатів Віденського парламенту на адресу уряду. Оскільки у довоєнний час цісарський уряд проектував розгляд справи українського університету щонайпізніше у жовтні 1916 р., М. Кордуба у березні того ж року на засіданні Товариства запропонував текст Меморандуму НТШ до Міністерства освіти у даній справі. Після засідання передав його до друку, щоб, відбуваючи до Відня у своїх справах, завезти його у Міністерство⁴². У 1923 р. М. Кордуба очолив Історично-філософічну секцію НТШ⁴³, яка хоч і була ослаблена після війни у силу різних причин, але лишалася ведучою у Товаристві.

М. Кордуба мав шанс співпрацювати ще в одній українській науковій інституції — Українському науковому товаристві, створеному в Києві 1907 р. 5 вересня 1908 р. М. Грушевський рекомендував його кандидатом у члени УНТ⁴⁴. Однак членом цього Товариства він не став. Принаймні, у списках членів, які друкувалися у “Хроніці” “Записок УНТ” і містяться у рукописних протоколах Товариства, його прізвище відсутнє. Проте з діяльністю УНТ він був обізнаний й інформував про неї науковців та громадськість Буковини. Так, в огляді найважливіших подій національно-культурного руху за 1912 р. він писав, що 28 січня 1912 р. у Києві відбулися Загальні збори Українського наукового товариства, яке гуртує наукові сили України, видає наукові праці українською мовою⁴⁵. “Записки” київського УНТ він вважав за необхідне реферувати (поряд з виданнями НТШ та працями М. Грушевського) для австрійських історичних журналів. Про цей намір він писав М. Грушевському й сповіщав, що не має змоги у Чернівцях дістати “Записки” УНТ⁴⁶. Ухвала про відсилку “Записок” УНТ до бібліотеки Чернівецького університету (аналогічні рішення були прийняті щодо відправки даного наукового часопису до Львівського, Московського та інших університетів) була прийнята Радою Товариства ще у квітні 1909 р., але, очевидно, не одразу виконувалася. Перші десять книг “Записок” УНТ збереглися в університетській бібліотеці Чернівців до наших днів.

Кордуба разом з іншими вченими був запрошений М. Грушевським до співпраці в установах ВУАН, увійшов до Археографічної комісії (1926) та установ Історичної секції (1928) ВУАН у Києві. Продовжував підтриму-

вати листування з М. Грушевським, стержнем якого були питання пересилки копій історичних документів, потрібних М. Грушевському для “Історії України-Руси”, та співробітництва в “Україні”. У жовтні—листопаді 1927 р. М. Кордуба разом з К. Студинським, Ф. Колесою й О. Макарушкою репрезентував НТШ на відзначенні у Києві 100-річчя з часу виходу збірки українських пісень Михайла Максимовича. “Писав Кордуба, що рад би прийхати з рефератом про Максимовича, я думаю було б добре?”⁴⁷, — радився М. Грушевський з К. Студинським — тодішнім головою НТШ — стосовно представництва від НТШ на урочистостях, трактованих як столітній ювілей української науки.

У березні 1928 р. М. Кордуба представляв НТШ на заходах, присвячених пам’яті В. Антонович. Його приїзду в Київ, як свідчать листи М. Грушевського до К. Студинського, М. Грушевський був радий. “Я рад, що плян післати Кордубу представником на поминки Антоновича Вам подобається. Поминки будуть 25 березня... Я писав Кордубі просячи, щоб прийхав з рефератом. Тут буде кілька, але хотілось би, щоб був галицький”⁴⁸. Іншим разом “Кордуба писав, що повернув щасливо (мається на увазі перетин кордону. — З. З.). Пише, що задоволений з побуту тут...”⁴⁹. З часу відвідин Києва збереглася фотографія М. Кордуби з М. Грушевським, К. Мельник-Антонович, Й. Гермайзе, Д. Яворницьким та ін.

Упродовж 1927—1929 рр. у відновленій з 1924 р. М. Грушевським “Україні” — органі Історичної секції УНТ та Історичної секції ВУАН надруковані стаття М. Кордуби про зв’язки В. Антоновича з Галичиною, рецензії на праці польського історика М. Бобжинського, працю про карпаторуські назви місцевостей (Д.А. Петрова), що вийшла у Празі, та згадувана замітка про Конгрес істориків у Варшаві. Отже, автор насичував простір історичної науки в Україні оригінальною інформацією.

У 20—30-ті рр. М. Кордуба був членом численних наукових установ і товариств, які діяли у Польщі та інших країнах. З 1925 р. — член трьох Варшавських товариств історичного характеру, Інституту громадознавства й Українського історично-філологічного товариства у Празі. В травні 1939 р. був обраний почесним членом Українського наукового інституту у Варшаві⁵⁰. Це засвідчує визнання науковим співтовариством вкладу М. Кордуби в історичну науку, вказує на співмірність його власних наукових інтересів і досліджень з перебігом наукового життя у різних галузевих, регіональних, національних “нішах” історичної науки.

Успішним був для М. Кордуби рубіж 20—30-х рр. Як уже зазначалося, влітку 1927 р. він брав участь у Конгресі істориків, скликаному у Варшаві Польським історичним товариством. Головою товариства тривалий час був авторитетний історик, дослідник європейського середньовіччя і польсько-українських стосунків Марцелій Гандельсман (1882—1945). Учений знаменитий ще і тим, що розробляв теоретичні засади історичної науки. Його методологічний посібник “Історика” (1921 р.) понад піввіку слугував добрим порадином для молодих істориків Польщі⁵¹. З його ініціативи був скликаний форум славистів. Наприкінці червня 1927 р. до Варшави прибуло 150 учених, які представляли університетські кафедри, наукові товариства, редакції історичних журналів. М. Кордуба разом з Іваном Крип’якевичем були делеговані від НТШ⁵².

Хто ж конкретно на той час зберіг зацікавлення до поширених напередодні війни слов’янських студій? Аналізуючи склад делегатів, М. Кордуба зазначив, що, окрім значної кількості слов’янських учених, серед яких переважали поляки та чехи, дуже поважна числом й добром наукових сил була німецька делегація. Британських славистів представляв

професор лондонської Школи слов'янських студій Л.-С. Вортон. Від Франції не було жодного представника, попри те, що у Сорбонні діяв Інститут слов'янознавства, який у довоєнний час мав претензії на першість, конкуруючи з Віднем у галузі слов'янських досліджень. У Конгресі брали участь історики російської та української еміграції. Останню представляли Іван Огієнко і Роман Смаль-Стоцький. Доповіді робилися рідною або французькою мовами. М. Кордуба та І. Крип'якевич читали доповіді українською⁵³. На Конгресі утворилася Федерація історичних товариств Східної Європи, було вироблено її статут й обрано Виконавчу комісію, до складу якої ввійшов і М. Кордуба. Так він став представляти інтереси української історичної науки у міжнародній науковій інституції європейського формату.

Мета утвореної Федерації — пропагувати ідею Східної Європи як великого історично-культурного регіону, межі якого окреслювалися тоді “від східних кордонів Німеччини та Італії до українських земель і європейських кордонів Росії”. Видається, що увага новоствореної наукової асоціації до історичної проблематики даного регіону стимулювалася не лише геополітичними змінами, але й спробою перебрати на себе ті дослідницькі функції й наукові традиції, які на цих теренах виконували знамениті кафедри історії Східної Європи, які діяли у багатьох університетах Австро-Угорщини. Принагідно зауважимо, що кафедра історії Східної Європи у Львівському університеті у 1920-х рр. була закрита.

Феноменальним є факт, що утворене тоді об'єднання істориків діє й нині. Теперішня “Федерація інститутів історії Центрально-Східної Європи”, очолювана люблінським професором Єжи Клочовським, провела семінар “Кордони і зміни національних територій у Центрально-Східній Європі на прикладі чотирьох сусідніх країн — Білорусі, Литви, Польщі, України”. Він пройшов у рамках ХІХ Міжнародного конгресу істориків (Осло, серпень 2000 р.). У його роботі брав участь український академік Я. Ісаєвич⁵⁴.

З січня 1929 р. до 1940 р. М. Кордуба працював у Варшавському університеті спочатку професором східноєвропейської історії, а з вересня 1937 р. — професором історії України, брав участь у Міжнародних історичних конгресах — VII (Варшава, 1933 р.) та VIII (Цюріх, 1938 р.)⁵⁵. Учений представляв на цих форумах істориків НТШ. 31 травня 1937 р. Товариство відправило листа у Цюріх з повідомленням про приїзд М. Кордуби, а згодом українська преса Львова писала про успішний виступ вченого на конгресі.

З вересня 1944 р. М. Кордуба — професор історичного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка, завідувачий кафедрою історії південних і західних слов'ян⁵⁶. Однак працювати в *Alma mater* випало недовго. Під час роботи у читальному залі академічної бібліотеки у М. Кордуби стався інсульт, і 2 травня 1947 р. він помер.

Отже, усі періоди наукової праці М. Кордуби (а їх можна виділяти за різними прикметами — місцем проживання, віхами розгортання науково-педагогічної кар'єри, різкими перепадами політичних подій, які міняли світ, а відтак і долю людей) пов'язані з участю у наукових асоціаціях і найперше у суто українських: Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові, Українському історичному товаристві у Чернівцях, Українському науковому товаристві у Києві, Українському історико-філологічному товаристві у Празі. Репрезентантом української історичної науки він був у численних польських наукових товариствах, міжнародних асоціаціях та наукових форумах істориків Європи.

Зі студентських часів і перших наукових публікацій (у “Записках НТШ”, австрійських та польських історичних виданнях) історик

М. Кордуба перебував у силовому полі національного й європейського наукових співтовариств.

Питання про те, яким істориком був М. Кордуба у гносеологічно-методологічному вимірі, який етос у науці він сповідував, потребують спеціальних досліджень, джерелами яких має бути вся творча спадщина вченого та відгуки на неї його сучасників⁵⁷. До характеристик постаті вченого, які подали О. Прицак (“Він був істориком того типу, що надає великого значення роботі в архіві...”⁵⁸) та Я. Дашкевич (“Мирон Кордуба був людиною сміливою і не йшов легко на компроміси [...]. В наукових дискусіях професор був твердим і різким”⁵⁹), додамо, що він був універсальним, “багатопроблемним” істориком. Учений — бажав того, чи ні — рефлексував на недовершеність української історіографії (звідси такий широкий тематичний й дисциплінарний діапазон його публікацій), прагнув до певної “наочної” доказовості, вибудови відеоряду (ілюстровані дослідження про українські писанки, топонімічні, історико-географічні, демографічно-картографічні дослідження з “осельництва”, державних кордонів та ін.) як додаткового аргументу окремішності українського народу, його історії та культури.

Історик М. Кордубі притаманний науковий пуризм, який підпирався не лише рисами його вдачі. Він належав до кола перших українських істориків модерної доби, які своєю працею творили “необхідну” критичну масу, здатну відділити — у сприйнятті ситуації — українську історіографію від любительського історіописання. Їх звичному, унормованому просуванню в науці заважало надто багато обставин, фільтрів, стереотипів, якими захищав себе науковий офіціоз по обидва боки кордону. Ті, кому, як М. Кордубі, вдалося ціною копіткої праці утвердитись у науці, інтегруватись у різноманітні й різнорівневі наукові асоціації — від регіональних до європейських й світових — на що, зрештою, йшло все життя, гостро відчували відповідальність, притаманну професіоналам. Ці зауваги — пересторога від сприйняття постаті Мирона Кордуби як “структурного гвинтика” наукових товариств. Таким він не був.

¹ П о т у л ь н и ц ь к и й В. Огляд фондів україніки архівів і бібліотек Відня // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — Київ—Чернівці, 1999. — С. 64, 65.

² Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 5.

³ Загальний огляд листування двох учених здійснив О. Купчинський. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя // Український історик. — 1996. — Ч. 21—24. — С. 128—131; Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. — Львів, 1999. — С. 177—185.

⁴ П р и ц а к О. Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. — 1990. — С. 145.

⁵ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 59, 77 зв.

⁶ С е р к і з Я. Плугатар національної історії // За вільну Україну. — 1994. — 10 лют.

⁷ К о р д у б а М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (Особисті спомини) // Вістник Союзу визволення України. — 1916. — Ч. 128. — С. 795 (Тут і далі у всіх цитованих матеріалах зберігається лексика авторського тексту).

⁸ Д о м б р о в с ь к и й О. Традиції школи Михайла Грушевського у Львівському НТШ в 1930-х роках // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій. — С. 223.

⁹ Запис засідань конференції “Михайло Грушевський і Львівська історична школа” // Там само. — С. 298.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 371, арк. 70; ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 142 зв.

- ¹¹ К о р д у б а М. Назв. праця. — С. 795.
- ¹² Хто такий сучасний український критик? // День. — 2002. — 21 березня.
- ¹³ Підрахунки автора за “Записками НТШ”.
- ¹⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 136, 137.
- ¹⁵ Листування І. Франка й М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові // Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. — К., 1928. — Т. 1. — С. 378.
- ¹⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 19 зв.
- ¹⁷ У деяких публікаціях допущені неточності стосовно чернівецького періоду М. Кордуби. Інколи стверджують, що він був професором Чернівецького університету, або начебто у 1901 р. переїхав з Чернівців до Львова.
- ¹⁸ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 19.
- ¹⁹ Там само, арк. 59.
- ²⁰ Занепад гімназій // Україна. Демократична часопись. — Чернівці, 1914. — Ч. 5—6. — С. 9.
- ²¹ Смаль-Соцький Р. Спогади про Зенона Кузеля // Записки НТШ. — 1962. — Т. CLXIX. — С. 45.
- ²² Там само.
- ²³ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 89-зв.
- ²⁴ Товариства на Буковині // Буковина. — 1903. — Ч. 135.
- ²⁵ Державний архів Чернівецької області, ф. 3, оп. 1, спр. 10626, арк. 1; оп. 2, спр. 18254, арк. 1—4 та ін.
- ²⁶ Листування Михайла Грушевського. — Серія: Епістолярні джерела грушевсько-знавства. — К., 1997. — Т. 1. — С. 128.
- ²⁷ Там само. — С. 129.
- ²⁸ К о р д у б а М. Біблія в освітленні найновіших вавилонських розкопів (Реферат відчитаний на II загальних зборах історичного товариства в Чернівцях) // Літературно-науковий вістник. — 1903. — Т. 21. — Ч. II. — С. 179—190.
- ²⁹ Чернівецький університет. 1875—1995; Сторінки історії. — Чернівці, 1995. — С. 58.
- ³⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 1, 4.
- ³¹ К о р д у б а М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 196—199.
- ³² ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 7, 4.
- ³³ К о р д у б а М. Земля свідок минулого: Географічні назви як історичне жерело, Львів, 1924. — 14 с.; Потреба організації збирання географічних назв. — Париж, 1928. — 7 с.; Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами // Записки НТШ. — 1927. — Т. 149. — С. 1—8; Що кажуть нам назви осель. — Львів, 1938. — 22 с. та ін.
- ³⁴ К о р д у б а М. Молдавсько-польська границя на Покутті до смерті Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894—1904). — Львів, 1906. — С. 158—184.
- ³⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2274, арк. 96, 95.
- ³⁶ Там само, ф. 401, оп. 1, спр. 110, арк. 126.
- ³⁷ Там само, ф. 368, оп. 1, спр. 170, арк. 14.
- ³⁸ Там само, арк. 15, 15-зв.
- ³⁹ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 131; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2274, арк. 101 102.
- ⁴⁰ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 131-зв.
- ⁴¹ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 552, арк. 4.
- ⁴² Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871—1989) / Упорд. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець, Д. Пельц, А. Сисецький. — Львів, 1989. — С. 288.
- ⁴³ П р і ц а к О. Назв. праця. — С. 145.
- ⁴⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. X, спр. 32919, арк. 9-зв.
- ⁴⁵ К о р д у б а М. Огляд важніших подій в 1912 р. (по кінець вересня) // Календар на звичайний рік 1913. — Чернівці, 1912. — С. 104.
- ⁴⁶ ЦДІА України у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 551, арк. 116.
- ⁴⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894—1932). — Львів; Нью-Йорк, 1998. — С. 213.
- ⁴⁸ Там само. — С. 219.
- ⁴⁹ Там само. — С. 223.
- ⁵⁰ П р і ц а к О. Назв. праця. — С. 145.
- ⁵¹ З а ш к і л ь н я к Л. Методологія історії від давнини до сучасності. — Львів, 1999. — С. 149.

⁵² Кордуба М. Конференція істориків у Варшаві // Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 198.

⁵³ Там само. — С. 197.

⁵⁴ Ісаєвич Я. Д. XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // Укр. іст. журн. — 2001. — № 1. — С. 160.

⁵⁵ Пріцак О. Назв. праця. — С. 145.

⁵⁶ Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX — перша половина XX ст.). — Тернопіль, 2001. — С. 111.

⁵⁷ Див. рецензії С. Томашівського на “Ілюстровану історію Буковини”, З. Кузелі — на статтю про І. Мазепу, матеріали дискусії навколо статті “Найважливіший момент в історії України”, яка спровокувала 21 публікацію у періодиці, кілька разів обговорювалася в Українському історико-філологічному товаристві у Празі // Даниленко В. М., Добжанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. — Київ; Чернівці, 1996. — С. 165.

⁵⁸ Пріцак О. Назв. праця. — С. 144.

⁵⁹ Дашкевич Я. Мирон Кордуба зблизка // Пам'ять століть. — 2001. — № 6. — С. 116.

Баран В. Д.

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ // СЕРІЯ "УКРАЇНА КРИЗЬ ВІКИ". — Т. 3.
К., Видавничий дім "Альтернативи". — 1998. — 335 с.

В 1998 р. у видавництві "Альтернативи" побачила світ праця В. Д. Барана "Давні слов'яни", яка є третім томом 15-томного видання "Україна кризь віки". Володимир Данилович Баран широко відомий серед науковців України, країн Центральної і Східної Європи як один з видатних славистів, фахівців з археології Східної Європи I тис. н.е. Його перу належать монографії "Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю" (1972 р.), "Черняхівська культура" (1981 р.), "Празька культура Подністров'я" (1988 р.), розділи колективних праць "Археологія УРСР. Т. 3." (1986 р.), "Слов'яни Південно-Східної Європи у додержавний період" (1990 р.), "Походження слов'ян" (1990 р.). Рецензована праця містить головні положення цих досліджень, доповнює їх матеріалами останнього десятиріччя.

У 1994—1996 рр. у Москві побачили світ дві частини узагальнюючого дослідження відомого слависта В. В. Седова "Слов'яни у давнину" та "Слов'яни в ранньому середньовіччі". Праця В. Д. Барана "Давні слов'яни" є оригінальним дослідженням за своїм змістом. Про це насамперед свідчить її структура. Автор не розглядає історію слов'ян у хронологічній послідовності з II тис. до н.е. — до кінця I тис. н.е. Спочатку дається стисла характеристика писемних лінгвістичних, антропологічних джерел про слов'ян I—IV ст. Потім характеризуються археологічні культури слов'ян V—VII ст., тобто культур, слов'янська належність яких не викликає зараз сумніву. Окремий розділ присвячено колонізації слов'янами великих площ на Балканах та в Центральній Європі. Далі розглядаються слов'янські культури VIII—X ст. на терені сучасної України. Окремі розділи присвячені витокам слов'янських старожитностей кінця VII—X ст., археологічним культурам і слов'янським племенним об'єднанням у I тис. н.е., етнокультурним процесам у період об'єднання в I тис. н.е., етнокультурним процесам у період утворення Києво-Руської держави.

Слід звернути увагу на те, що спочатку автор пише про історичних слов'ян другої половини I тис., а далі мова йде про археологічні культури першої половини I тис., носіїв яких певною мірою можна пов'язувати з праслов'янами: зарубинецьку, черняхівську, київську і пам'ятки типу Етулії. Спеціальний розділ присвячено перехідним пам'яткам кінця IV—V ст. — від "венедського часу" до "часу історичних слов'ян". У праці є історіографічний розділ з проблеми походження ранньосередньовічних слов'янських культур в археологічній літературі, а також розділ про економічний та соціальний розвиток слов'ян I тис. Особливу увагу привертає розповідь про витoki українського народу та походження назви "Україна", бо раніше В. Д. Баран не займався цією проблематикою.

Така незвичайна в хронологічному відношенні робота пояснюється використанням методу ретроспективного дослідження, сходження вниз, у глибину століть до рубежу нашої ери від безсуперечних слов'янських культур раннього середньовіччя. До таких культур V—VIII ст. на терені

Східної та Центральної Європи дослідник відносить колочинську, пенківську, празько-корчакську, дзедзіцьку, іменьківську, які він співвідносить з венетами, склавінами, антами. В розділі про лісостепові скарби VI—VII ст. “мартинівсько-трубчевського типу” В. Д. Баран відстоює їх антську належність і критично аналізує концепції Б. О. Рибаківа, М. Ю. Брайчевського, М. І. Артамонова, інших дослідників. Але цікаво те, що робить він це в контексті відношень слов’ян та номадів Степу. Номади були сполучною ланкою слов’ян (антів) з навколишнім світом (с. 59). Звертається увага на кочівницькі житла, поховання на слов’янських поселеннях. Останні знайдені досить глибоко в лісостепу, наприклад на поселенні Рябівка 3 (верхня течія Ворскли). Звертається увага на припущення О. Прицака про скарби. На його думку, вони могли належати і багатим купцям. Цілком обгрунтовано піддається критиці його теза, що авари “виводять” слов’ян на історичну арену. Але ж Йордан, Прокопій повідомляють про склавінів, антів ще до приходу авар, а слов’яни на той час вже усвідомлюють себе окремим етносом. Обгрунтовано В. Д. Баран піддає критиці спробу Б. О. Рибаківа на підставі вільної інтерпретації терміна “росомони” як “руси” (з перекладу § 129 “Гетики” Йордана) ототожнити це сарматське плем’я з слов’янами — русами.

До слов’ян автор відносить носіїв іменьківської культури. При цьому він спирається на погляди В. В. Седова. Але це положення потребує подальшої перевірки. В розділі про утворення Київської Русі (“Киево-Руської держави”) та етнокультурні процеси вчений намагається відповісти на питання: чи створення цієї держави на чолі з Рюриковичами привело до виникнення єдиної руської народності? Він піддає критиці російську історичну традицію та її останній прояв у вигляді праці В. В. Седова “Слов’яни у ранньому середньовіччі”, де зазначається, що “існування східнослов’янської (давньоруської) народності документовано історичними і лінгвістичними свідченнями”. В. Д. Баран підтримує думку М. С. Грушевського, який не визнавав існування давньоруської народності. Дослідник дотримується думки, що попередні утворення Київської Русі Східна Європа поділялася на сфери впливу: балтійську (контроль варягів) і південну (контроль Хазарії). Але далі мова йде про те, що послаблення варязького впливу (вигнання варягів за море) викликало посилення тиску кочовиків. Це здається нам неможливим: варяги контролювали в середині IX ст. досить невеликий регіон на півночі, біля Новгороду та Старої Ладози, і натиск кочовиків на півдні, пов’язаний з кризою Хазарського каганату, аж ніяк не слід пов’язувати з відходом за море невеликої групи варягів. В географічному плані відстань між цими подіями становить близько 1100 км. А боротьбу за “путь з варяг в греки” варяги почали потім, після затвердження Рюрика в Новгороді. В. Д. Баран приходять до висновку, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп у період існування однієї держави були міцнішими, ніж загальні політико-економічні, і східні слов’яни на величезних просторах ніколи не почували себе одною етнічно-мовною спільнотою.

На початку розділу про слов’ян першої половини I тис. н.е. у переліку культур названо “волино-подільську”, “пізньозарубинецьку”, “етулійську” (с. 166). Але вони не є культурами за загально визначенням, що випливає з подальшого тексту розділу. Ми маємо справу з історико-культурними горизонтами, які характеризуються нетривалим існуванням за часом, територіальною віддаленістю культурних груп. Вони так і не змогли перетворитися у відносно стабільні культури. В. Д. Баран пов’язує слов’янський етногенез у першій половині I тис. н.е. з носіями зарубине-

цької, волино-подільської, черняхівської, київської, етулійської культур. Скіфо-сарматська, пізньолатенська, Поенешті-Лукашівська, липицька, вельбарська культури, культура карпатських курганів являли собою слов'янське оточення.

Дослідник вживає термін “зарубинецька культура” (класична і пізня) (с. 166). На нашу думку, він не зовсім вдалий і не відображає тих етноісторичних подій. Є тільки одна зарубинецька культура — класична, латенізована рубежу III—II ст. до н.е. — середина I ст. н.е. Пам'ятки пізньозарубинецького горизонту тільки незначною мірою наслідують зарубинецькі риси в зовсім іншу епоху. Їх морфологічна характеристика дуже відрізняється від зарубинецької культури. Цілком аргументованим виглядає зменшення зарубинецьких локальних варіантів до трьох: поліського, орієнтованого на Віслянський район; середньодніпровського, орієнтованого на Північне Причорномор'я, верхньодніпровського, орієнтованого на балтів. Відзначається вплив на формування зарубинецької спільності ясторфської, поморсько-підкльошової, скіфської лісостепової, підгірцевської, милоградської культур. В. Д. Баран підтримує висновки Є. В. Максимова про неможливість виведення зарубинецької культури з якоїсь однієї культури. Він стверджує, що у I ст. н.е. “змінює своє обличчя зарубинецька культура”, але це не зміна обличчя, а розпад єдиного культурного організму, утворення на його базі територіально віддалених груп. Після характеристики волино-подільської групи робиться обґрунтований висновок, що досягненням слов'янської археології останніх десятиліть є доказ безперервного розвитку матеріальної культури субстратного населення і привнесених елементів у 2-й половині I—II ст. у межиріччі Дніпра, Дністра, Верхньої Вісли, і що цей розвиток у бік формування міцної етнокультурної спільності було перервано тиском гето-гепідів.

Як і в інших розділах про окремі культури, огляд черняхівської культури супроводжується коротким нарисом польових досліджень, історіографічний огляд (особливо щодо етнічної належності пам'яток) — морфологічною характеристикою культури. В. Д. Баран дотримується тієї точки зору, що техніка гончарного виробництва в пізньоримську добу була на нашу територію привнесена вихідцями з римських придунайських провінцій. Визначається поліетнічний характер культури, піддається критиці “гонська теорія” її створення. Вважається, що скіфо-сарматське і фракійське населення Півдня було носіями провінційно-римських надбань у черняхівській культурі. В. Д. Баран відводить готам роль стрижня поліетнічного союзу племен, який на певному етапі розвитку отримав назву “держава Германаріха”, і з цим важко не погодитися. Відзначається роль пізньозарубинецьких і волино-подільських слов'янських елементів у складі черняхівської культури. Тим самим дослідник свідчить про наявність кількох ліній розвитку слов'янства у пізньоримську добу в Східній Європі. В розділі про київську культуру мова йде про її генетичний зв'язок через пізньозарубинецькі пам'ятки із зарубинецькою культурою. Підтримується думка Г. М. Некрасової про переселення частини слов'янського населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу на Дніпровське Лівобережжя в середині III ст. і ставиться питання про подальшу розробку проблеми співвідношення київських і черняхівських пам'яток, взаємовідносини їх носіїв. В. Д. Баран виступає проти поглядів тих дослідників (наприклад М. Б. Щукін), які бачать у київській культурі єдине джерело слов'янських культур раннього середньовіччя. На погляд фахівця, ребристий горщик з Лепесівки, який М. Б. Щукін відносить до київської культури, насправді належить групі подністровських пам'яток черняхівської культури типу

Ріпнева-Черепина. Тим самим, у IV ст. лінію розвитку слов'ян репрезентували київські пам'ятки в складі черняхівської культури. Далі їх можна виводити відповідно в пеньківську, колочинську та празько-корчакську культури. Це питання заслуговує подальшої розробки.

Розділ про пам'ятки типу Етулії — новий у контексті такої узагальнюючої праці про давніх слов'ян. В. Д. Баран бачить зв'язок цієї групи з населенням верхів'їв Дністра, Південного Бугу, а можливо, й північніших районів. Якщо етулійська група III—IV ст. — уламок слов'ян межириччя Дністра і Південного Бугу, які були репрезентовані волино-подільськими (венедськими пам'ятками), то тим самим будується цілий ланцюг подій: поштовх гого-гепідів, відхід венедів на Дніпровське Лівобережжя і межириччя Нижнього Дністра—Дунаю в середині III ст. Порівняння з даними Певтінгерових таблиць є вдалим: там одна група венедів розміщена на Нижньому Дунаї серед сарматів, гепідів, даків. На основі даних дослідників Г. М. Некрасова, О. Г. Гудкова та ін. формується питання для подальшого дослідження про рух венедів внаслідок нападу гого-гепідів і перенесення елементів своєї культури і культури провінційно-римської.

Стосовно участі пшеворської культури у слов'янському етногенезі В. Д. Баран стоїть на урівноваженій позиції, стверджуючи, що до цього має відношення група пшеворців, яка ввійшла до складу волино-подільської групи. Тим самим дослідник виступає проти віднесення пшеворців тільки до племен східних германців або слов'ян. Взагалі суть слов'янського етногенезу бачиться йому як безперервний розвиток етнокультурних рис субстратного слов'янського населення з наявністю привнесених ззовні іраномовних, фракійських, германських, балтських рис.

В історіографічному розділі з проблеми походження ранньосередньовічних слов'янських племен В. Д. Баран виділяє декілька головних напрямків пошуку території її культур, з яких вийшли слов'янські культури V—VII ст. Перший напрямок — це пошук витоків ранньосередньовічних слов'янських культур у лісовій зоні, зоні поширення старожитностей зарубинецької і київської культур (П. Третьяков, Й. Венер і т. д.). Другий напрямок — пошук цих витоків у межириччі Одри і Вісли в пшеворських старожитностях (І. Русанова, В. Седов). Проаналізовані “компромісні” точки зору щодо цієї проблеми (Й. Германн, З. Ваня, В. Генсель). Окремо розібрані теорії К. В. Штруве (санкт-петербурзька історико-археологічна школа). Автор монографії вбачає загальну рису цих теорій у різній локалізації формування ранньослов'янських культур в якомусь одному невеликому регіоні або на більш широкій території. В цьому огляді також подано погляди М. Грушевського, Я. Пастернака на місце території України в процесах етногенезу слов'ян у першій половині I тис., що взагалі за деякими відмінностями є концепцією українських археологів-славістів. Головна її теза полягає в тому, що з рубежу нашої ери порубіжжя лісу і лісостепу Південно-Східної Європи було зайняте протослов'янами. Дослідник вважає, що черняхівські пам'ятки типу Боромля, Рідний Край, Хлопків лягли в основу пеньківських старожитностей, у формуванні яких певну роль відіграли й елементи київської культури (с. 209). На наш погляд, автор перебільшує роль цих черняхівських пам'яток у формуванні пеньківської культури. Рідний Край і Боромля — типово черняхівські могильники IV ст., Хлопків I — черняхівське поселення з нетиповою для цих пам'яток пізньокиївською (ранньопеньківською) ліпною керамікою, що свідчить на користь його багаточисельності. В основі пеньківських старожитностей лежить київська культура, черняхівська ж відіграла відносно невелику, по-

бічну роль. Про це свідчить навіть пеньківський керамічний комплекс, де тільки ліпні миски були копіюваннями черняхівських кружальних.

В. Д. Баран ставить запитання: кого представляли хорвати, тиверці, уличі, волиняни, древляни, поляни, сіверяни — всіх слов'ян чи групу, окрему від тих слов'ян, що осіли на балтський або угро-фінський субстрат? Тим самим він переходить до розділу про витоки українського народу і походження назви “Україна”. Дослідник розвиває й модернізує з урахуванням сучасних даних теорію М. С. Грушевського, що анти репрезентують предків українського народу. Дослідник бачить витоки українців ще в празько-корчакських старожитностях, крім пеньківських (антів). З часом на базі цих старожитностей і формуються перелічені вище племена (хорвати, тиверці...), які приводять до утворення своєрідної етнокультурної спільності — ядра України-Русі. Фахівець стверджує, що всі пам'ятки VI—X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі культури типу Луки-Райковецької, а плем'я сіверян виникає на змішаній основі антів-склавівів (с. 213). З першою частиною тези важко не погодитись, але з другою її частиною — справа значно складніша. Під “слов'яно-антською” основою дослідник розуміє перемішування склавівів і антів на схід від Дніпра. Дійсно, у VII ст. спостерігається рух на лівий берег Дніпра носіїв празько-корчакської культури, а потім пам'яток типу Сахнівки. Сіверяни, яких зараз пов'язують з носіями волинцевсько-роменської культури, не були результатом тільки одного перемішування склавівів і антів. Необхідно враховувати вплив неслов'янських елементів у формуванні такого явища, як волинцевський горизонт, який згодом став однією із складових роменської культури. Так що процес формування сіверян вбачається складнішим, ніж правобережних союзів племен. Провідною тезою В. Д. Барана є твердження, що інтеграція антів-склавівів, їх розселення та перегруповання приводять до виникнення і відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що стала основою утворення українського народу (с. 214). Дослідник значно поглиблює час виникнення назви “Україна”. Сьогодні загальновідомо, що вона виникає в Київському літопису під 1187 р. “Україна Галицька” згадується під 1189 р. та 1213 р. Але ж іраномовний термін “анти” можна перекладати як “країні”. Цей термін зникає на початку VII ст., а потім виникає через шість століть у літопису. З цією концепцією можна дискутувати, але, безумовно, вона заслуговує на увагу. Під назвою “Україна” фахівець розуміє порубіжні землі Київщини, Переяславщини, Галицько-Волинського князівства. Незаперечно, що назви “анти” і “русь” для слов'ян були привнесені ззовні.

В розділі про економіку, соціальний розвиток слов'янського населення Східної Європи I тис. у популярній формі розповідається про розвиток землеробства, скотарства, ремесел, наводиться короткий нарис про обмін і торгівлю. Ця інформація підсумовує працю багатьох поколінь археологів, результати розкопок пам'яток II ст. н.е. — IX ст. н.е. Висвітлюючи суспільний лад та соціальні відносини, фахівець спирається на дослідження Я. В. Барана, який розглядає слов'янські суспільні структури в контексті структур інших народів, використовуючи “систему генеалогічних зв'язків”. Це — значний крок уперед порівняно з працями радянських дослідників 40—60-х рр. Факти, безперечно, свідчать про те, що на території України з найдавніших часів безліч разів виникали і гинули протидержавні об'єднання, аж поки не з'явилася перша держава — Київська Русь (с. 241). Це і скіфське об'єднання, черняхівська культура, територія Хазарії в східній частині сучасної України.

Микола Ковальський

ЕТЮДИ З ІСТОРІЇ ОСТРОГА: НАРИСИ

Острог, Острозька Академія, 1998. — 288 с.

Острог — одне з найдавніших міст сучасної Рівненщини. Його історія розпочинає свій відлік за точно фіксованою згадкою в Іпатіївському списку під 1100 р., а непересічне 900-літнє існування ставить його в один ряд не тільки із стародавніми містами Волині, але й з найвизначнішими історичними центрами Східної Європи. Відомо, наприклад, що в XIV ст. за кількістю жителів та економічним розвитком Острог перевершував Париж і Лондон, а до XVIII ст. він залишався відомим економічним, політичним, культурним, духовним та релігійним центром. Отже, не дивно, що вже з XV ст. це місто привертає увагу діячів культури, хроністів, архівістів, істориків, археологів, етнографів, краєзнавців та ін. Серед дослідників Острога — італієць О. Гваніні (1534—1614), польські автори М. Бельський (1495—1575), Л. Гурницький (1527—1603), І. Стебельський, Ю. Крашевський, Ю. Ролле, Ю. Вольфф, відомі вчені П. Батюшков, О. Андріяшев, М. Теодорович, П. Іванов, П. Вікторовський, М. Дитерихс. Суттєвий внесок у розробку історії Острога зробили українські дослідники М. Максимович, І. Шараневич, О. Левицький, І. Франко, М. Грушевський, К. Харлампович. Їх послідовником виступає і автор рецензованої книги.

Корінний острожанин, заслужений діяч науки і техніки України, академік Міжнародної слов'янської академії наук М. Ковальський присвятив історії рідного міста цілу низку досліджень. Запропонована ним праця поєднує 14 різних за тематикою наукових нарисів, що були представлені автором раніше у вигляді окремих публікацій. Як повідомляє сам М. Ковальський, джерельну базу книги становлять археографічні дослідження — документальні матеріали та наративи, зібрані за 30 років. Завдяки багаторічним пошукам, ці документи були знайдені й досліджені в архівах Києва, Львова, Санкт-Петербурга, Москви, Варшави, Кракова. На наш погляд, особливу цінність становлять документальні свідчення XV—XIX ст., в яких наводяться маловідомі факти, що відображають традиції міського самоуправління, Магдебурзького права, розвитку Острога та складу його населення і дозволяють простежити в динаміці розвиток міста з XVII по XIX ст. з характерними для нього змінами як у складі мешканців Острога, так і його топографії.

Намагаючись якнайповніше представити свідчення про Острог XVI—XVII ст., М. Ковальський залучив матеріали волинських архівних документів того часу. Так, у луцьких актових книгах збереглася заява острозького бургомістра від 1635 р., яка зафіксувала існування у місті понад 30 ремісничих спеціальностей. Це свідчить про те, що вже в першій половині XVII ст. Острог являв собою значний ремісничий осередок з розгалу-

женою системою різноманітних виробничих професій. Інвентарні описи Острога XVI—XVII ст. містять різнобічні дані із соціально-економічних, демографічних, історико-географічних, топографічних питань, урбаністики, фортифікацій, приватних і громадських будівель, розміщення поселень й окремих частин — “воль”, тобто, передмість з назвами тогочасних вулиць. Завдяки опису замку Острога ми дізнаємося про внутрішнє влаштування приміщень, наприклад, про печі, вкриті простими та художніми “зеленими” кахлями, які вироблялися на Острожчині. Серед оборонних споруд детально описана “вежа мурована”, де знаходилася скарбниця князя Острозького і зберігалися коштовні лицарські панцирі, кінська зброя, одяг, “книги великі та малі”. На “брамі, якою йшлося з замку в місто, був zegar”, тобто баштовий годинник (с. 16).

Грамота від 7 липня 1585 р. свідчить про надання Острогу статусу Магдебурзького самоврядування, яке, як відомо, мало розповсюдження в Європі з міст Східної Німеччини, починаючи з XIII ст. Органи міського самоуправління й суду знаходилися в ратуші, розташування якої було типовим для європейських міст — в центрі прямокутної площі, яка вважалась у місті головною. На жаль, Острозька ратуша була знищена влітку 1941 р.

Всі наведені вище факти, на наш погляд, є надзвичайно важливими. Вони не тільки реконструюють характерні ознаки побуту найбільших фамільних в Україні магнатських міст, які в більшості випадків не збереглися, але й наповнюють життєвими реаліями східноєвропейське місто Острог з притаманними для нього в XVI—XVII ст. типовими рисами впорядкування, будівництва, фортифікації. Подібні акценти мають важливий моральний аспект: ми сповнюємося справжньої поваги до минулого нашого краю і маємо право гордитися досягненнями вітчизняної культури, що, безумовно, знаходить свій відбиток у формуванні такого необхідного нині почуття, як національна свідомість.

Інший напрям нарисів, який присвячено історичним постатям, повертає нас до галереї видатних острожан. Серед них — княжна Гальшка Острозька, видатний політичний діяч та меценат В.-К. К. Острозький, дослідник Острожчини Яким Перлштейн, краєзнавці Станіслав Кардашевич та Йосиф Новицький.

Для історії Острога найбільш важливим, з точки зору автора, є історичний період, коли під владою князів Острозьких місто набуло значення одного з найбільших в Україні центрів поширення православної культури. В ці вирішальні для долі Волині часи — XVI—XVII ст., що збігаються з періодом остаточного формування української народності, діяльність магнатського роду Острозьких, політичні, релігійні та національні переконання представників якого створили умови для економічного й культурного розвитку волинського краю, важко переоцінити. Тому факти, які наводить автор, додають вагомості вже досить відомим оповідам про окремих представників цього роду — Іллі Острозького, В.-К. К. Острозького. Цікавим, зокрема, є епізод, пов'язаний з трагічною долею княжни Гальшки Острозької, яка виступила як донаторка Острозької академії, Острозького шпиталю й інших благодійних справ. Спираючись на документи, автор відтворює картину останніх років життя княжни, які є найбільш складними і невизначеними, а саме, пояснює питання про її загадкову хворобу. М. Ковальський доводить, що насправді Гальшка не була психічно хворою і нездатною розпорядитися своїм майном. Такою її виставили ті, хто мав на меті збагатитися за рахунок неосяжних володінь княжни.

Доречно автор згадує про герб князів Острозьких. Відомо, що Європа, де герби з'явилися ще у XIII ст., зазнала справжнього “буму” на створен-

ня родових гербів саме у XVI—XVII ст. Як своєрідна відзнака, герб знаходив відображення на монетах, прапорах, печатках, на парадних портретах та виробих прикладного мистецтва — особистих речах можновладців. Символічно, що герб князів Острозьких прикрашає найбільш прославлені книжкові видання з Острога — “Біблію” 1580—1581 рр. та “Буквар” 1578 р., перевиданий в Острозі 1598 р. Зображення герба Острозьких в обох книгах не ідентичні. В “Біблії” він має у верхній частині два зображення вершників — давньоруського воїна та литовського лицаря (“Погоня”). У двох нижніх частинах герба розташовані стилізовані зображення шестипроменевої зірки у двох напівколах зі стрілкою у верхньому півколі та хреста зі стрілкою — у нижньому. Саме на це зображення герба, як відомо, було написано вірш, який є першим східнослов’янським зразком геральдичної поезії, а його автором виступив видатний острозький освітянин, ректор Острозької академії Герасим Смотрицький.

Нова версія герба князів Острозьких, яка подана в овальній рамці, представлена в “Букварі” на звороті титульного аркуша. Це зображення тієї ж литовської “Погоні” — вершник з піднятим над головою мечем та вершника, що зображував святого Юрія Змієборця з німбом над головою. Вони переміщені місцями, як і інші зображення, притаманні гербу Острозьких — стилізовані стріли, дуги, півмісяць і шестипроменева зірка. Автор не вдається до пояснень та інтерпретацій гербів, він лише констатує це “поліграфічне й симптоматичне геральдичне явище”.

З гербом князів Острозьких пов’язаний і такий привілей роду, як печатка червоного сургуча, наданий польським урядом у XV ст. Костянтину Острозькому. В Європі подібні печатки були привілеєм монархів і надавалися найбільш заможним феодалам. У Давній Русі вони відомі з XII ст. Досить часто печатки виконувалися ювелірами та були справжніми шедеврами прикладного мистецтва. На жаль, взірць печатки Острозьких у книзі М. Ковальського не представлено. В той же час є можливість побачити фотокопію відливу печатки міста Острога з документа 1620 р. Герб міста, зображений на цій печатці, був затверджений князем К. І. Острозьким й являв собою стилізоване зображення Богоявленського собору з банями, хрестами та мурованою брамою з написом довкола зображення латиною: “Печатка міста Острога”.

З найбільш видатним з князів Острозьких — Василем-Костянтином Костянтиновичем — могутнім магнатом, київським воєводою, власником володінь на Волині, Київщині, Поділлі, в Галичині, покровителем і фундатором церков, шкіл та друкарні пов’язана суттєва частина просвітницької історії Острога, яку автор прагне висвітлити найповніше. За почином В.-К. К. Острозького в 1577—1579 рр. заснована Острозька академія — третя після Кракова та Вільна вища школа в середній Європі, яку по праву вважали “Волинськими Атенами”. Перша в Україні, вона стала взірцем для школи Успенського братства у Львові (1586) та Богоявленського братства у Києві (1615).

Вагомості, як слушно зауважує автор, Острозькій академії додавала друкарня, обладнана на кошти князя В.-К. К. Острозького у 1578 р. видатним східнослов’янським друкарем Іваном Федоровим (Федоровичем). Для потреб острозької друкарні, як свідчать акти початку XVII ст., діяла папірня, а серед мешканців Острога, підкреслює автор, були відомі імена якнайменше трьох друкарів — Івана, Тишка та Федора. В Острозі побачила світ не тільки славетна “Острозька Біблія”, що стала важливою слов’янською пам’яткою в українській редакції, а ще й низка богословських книг полемічного характеру, навчальні підручники, конфесійні церков-

но-службові твори, які відіграли важливу роль у підтримці українського елемента проти окатоличення та денаціоналізації.

Підсумовуючи набутки острозької друкарні, П. М. Ковальський слушно зауважує, що 1598 р. — вершина за кількістю та різноманітністю видавничої продукції, а сам по собі величкий комплекс кирилических першодруків з Острога репрезентує як раннє українське друкарство, так і взагалі українську культуру часів розвинутого феодалізму. Додамо, що разом з венеціанськими “альдинами” (1494—1597), французькими “етьєннами” (1502 — середина XVII ст.) та нідерландськими “ельзевірами” (1581 — середина XVII ст.) вони становлять золотий фонд європейських книжкових раритетів. Перелік назв лише деяких з книжкових видань острозької друкарні, як слушно підкреслює автор, демонструє їх тематичне розмаїття. Це: “Азбука (Буквар)” 1578 р. (1598 р.), “Новий Заповіт” 1580 р., “Біблія” 1580—1581 рр., так звана “Хронологія” Андрія Римши 1581 р., “Ключ царства небесного” і “Календар римський новий” Герасима Смотрицького 1587 р., “Книга о постничестве” Василя Великого 1594 р., “Маргарит” Іоанна Златоуста 1595 р., “Апокаліпсис” Христофора Филалета 1598—1599 рр., “Лекарство на вспалий оумисл человекий” Дем’яна Наливайка 1607 р., “Месяцеслов” та “Часослов” 1612 р.

На наш погляд, велика цінність рецензованої праці полягає у тому, що в ній розповідається про долю багатьох зниклих острозьких видань. Такою, наприклад, є історія про розшук зниклих екземплярів острозького “Букваря”. Автором зокрема досліджено єдиний повний примірник перевиданого в 1598 р. в Острозі “Букваря” 1578 р., що був знайдений під назвою “Книжка словенская рекома грамматики” в Англії, в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді. Унікальними є описи фрагментів другого видання “Букваря” (1598 р.), що збереглися в Болгарії й знаходяться нині в Софійській Національній бібліотеці святих Кирила та Мефодія. В Україні, як відомо, ця книга не збереглася в жодному фрагменті.

До тематики нарисів М. Ковальського про видатних людей, чия діяльність була пов’язана з Острогом, можна приєднати й оповідь про І. Франка. Для Великого Каменяра історія Острога стала об’єктом наукових досліджень. Він вивчав діяльність письменників, філософів, поетів, теологів, учених, які об’єдналися навколо Острозької Академії. І. Франко присвятив цій проблемі ряд монографій, науково-популярних і публіцистичних статей, джерелознавчих публікацій, рефератів, рецензій, які ще не знайшли гідної оцінки у сучасних науковців, справедливо зазначає М. Ковальський. Спираючись на статтю І. Франка “Дві Унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку” (1890), автор рецензованої книги наголошує на історично вірному тлумаченні у І. Франка Острозької вищої школи як Академії, у “чому навіть наприкінці XX ст. доводилось переконувати деяких київських урядовців при відновленні цього навчального закладу” (с. 105). Дійсно, наголос автора на тому, що Острозька Академія була не просто першим у Східній Європі учбовим закладом такого типу, а й, одночасно, справжньою фортецею нерозривних культурних зв’язків між усіма гілками слов’янства, є надзвичайно важливим. Адже представники різних слов’янських країн, які працювали в Академії, допомагали Україні у відстоюванні її народності, самобутності та православної віри у боротьбі проти окатоличення й ополячення. Додамо, що давня традиція творчих зв’язків між науковцями сучасної Острозької Академії із слов’янськими країнами продовжується. І сьогодні вона яскраво проявилася у підготовці першого енциклопедичного видання “Острозька Академія XVI—XVII ст.” (1997) і надала ще низку прикладів того, як з історією міста переплелися долі

представників багатьох країн, об'єднаних загальним поняттям “слов'янський світ”. Імена представників Росії, Білорусії, Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії, Югославії, які залишили свій слід в історії міста, знайшли відображення у різних аспектах рецензованої праці.

До позитивних рис монографії варто віднести і її насиченість археографічними та бібліографічними довідками, переліком джерел і літератури, які розміщені в кінці переважної більшості нарисів, порівняльні екскурси, що стосуються певних джерел. Подібні покажчики та довідки додають цінності будь-якому науковому виданню. В той же час, принцип, за яким розміщені нариси, мав би більш зрозумілу впорядкованість, якби, крім історичної послідовності, матеріали компонувалися б ще за тематичною близькістю. Це, напевно, звільнило б ряд нарисів від деяких сентенцій, які повертають до вже обговорених у попередніх частинах книги тем.

Привертає увагу в книжці ілюстративний матеріал, який складається з 112 репродукцій. Більшість з представлених малюнків, гравюр, творів живопису, світлин ще ніколи не публікувалися. До групи іконографічних пам'яток, наприклад, належать портрети князя В.-К. К. Острозького та уявне зображення княжни Гальшки Острозької з картини видатного польського художника Яна Матейки “Проповідь Скарги” 1864 р. Їх продовжують зображення княжни сучасними художниками, учасниками спеціального конкурсу 1997 р.

До епохи кінця ХІХ — початку ХХ ст. повертають світлини із зображеннями острозьких освітян Михайла та Марії Рекало, випускниць острозької жіночої приватної гімназії, острозького музеєзнавця й археолога Й. Новицького.

Інша група — фотокопії гравюр і світлин Острога ХVІІІ—ХІХ ст. Їх вміщено 70 і деякі з них мають, на наш погляд, високу наукову цінність.

Унікальними фотодокументами є також сторінки Острозького “Букваря” з Бодлеянської бібліотеки в Англії та з неповного екземпляра із Софійської Національної бібліотеки святих Кирила і Мефодія.

Взагалі, вся частина ілюстративного матеріалу виступає як інформативні історичні джерела і є додатковою важливою інформацією джерелознавчих, палеографічних, культурологічних екскурсів, які частково задіяні автором, але, безумовно, можуть стати приводом для спеціальних досліджень.

У той же час, ілюстрації, які вміщені в кінці книжки, даються лише під номерами (с. 214—280). Вони розшифровуються в переліку ілюстрацій окремо від самих репродукцій. Проте такий незручний спосіб представлення ілюстративного матеріалу ніяк не знижує його наукового значення.

Книга М. Ковальського “Етюди з історії Острога. Нариси” — гідний внесок у сучасну Острогіану. Створена на високому науковому рівні, вона може бути учбовим посібником і корисною книгою для всіх, хто вивчає, або просто цікавиться історією Острога, Волині та культури України ХVІ—ХІХ ст. У післямові автор висловлює бажання продовжити серію етюдів з історії Острога. Хотілося б сподіватися, що нові інтригуючі свідчення про видатне українське місто Острог — ще попереду. Адже ця земля знаходилася не тільки у полі зору Литви, Росії, Білорусії та Польщі, її знали і в більш віддалених країнах — в Німеччині, Австрії, Франції, Англії, Греції, Туреччині, про що автор сподівається підготувати наступну, другу частину нарисів.

Р. Д. МИХАЙЛОВА (Київ)

Jan Perdenia

HETMAN PIOTR DOROSZENKO A POLSKA.

Kraków, 2000. — 501 s.

Ян Перденя

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО І ПОЛЬЩА

Краків, 2000. — 501 с.

З'ясування місця й ролі талановитого державного діяча України другої половини XVII ст. в історіографії має кілька прикметних ознак. По-перше, фундаментальні праці, присвячені зображенню політичного портрета гетьмана, з'явилися за межами України: монографія видатного історика Д. Дорошенка “Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності” — у Нью-Йорку (1985), а робота талановитого польського вченого Яна Пердені “Гетьман Петро Дорошенко і Польща” — у Кракові (2000). По-друге, їхнім авторам не судилося побачити їх опублікованими. Адже Д. Дорошенко помер у 1951 р., а Я. Перденя — у 1973 р. І незважаючи на те, що обидві книги стали доступними читачеві лише через тривалий час після написання, їхня наукова актуальність не втратила своєї гостроти, а творчий доробок — визначного історіографічного значення. Вони і нині можуть слугувати взірцем у створенні високопрофесійних історичних досліджень.

Кілька слів про автора монографічного дослідження “Гетьман Петро Дорошенко і Польща”. Ян Перденя народився 3 січня 1899 р. у с. Пелішах Берестейського повіту. 1915 р. закінчив вищу школу початкову в Кобрині, а згодом учительські курси. З 1916 р. працював сільським вчителем. Склавши іспити за гімназію, у 1930—1934 рр. вивчав історію у стінах Ягеллонського університету. Після його закінчення викладав історію у школах Кам'янка-Литовського й Береста. Водночас займався дослідженням історії Підляшшя. У 1945 р. у Ягеллонському університеті здобув науковий ступінь доктора історії. Впродовж 1946—1948 рр. обіймав посаду старшого асистента цього ж університету. З 1951 р. почав працювати у Краківській школі педагогічній. 1963 р. у Ягеллонському університеті одержав найвищий науковий ступінь (доктора габілітованого) й вчене звання доцента новітньої історії Східної Європи.

Як особистість, за визнанням його колег, відзначався винятковою скромністю, фундаментальністю фахових знань, оригінальністю мислення, принциповістю у відстоюванні своїх поглядів, щирістю *.

Вочевидь із середини 50-х рр. провідною тематикою творчості Я. Пердені стало вивчення історії козацтва Правобережної України 1685—1714 рр. у взаємовідносинах з урядом Польщі. Його результати дістали відображення в опублікованій у 1963 р. монографії “Позиція шляхетської Речі Посполитої в українському питанні на переломі XVII—XVIII ст.” Вона й нині продовжує залишатися найглибшим дослідженням процесу відродження козацького стану у Правобережжі, його боротьби за відновлення українських державних інституцій та загибелі.

Можна припустити, що в процесі розробки даної проблеми автор вперше наштотувався на свідчення джерел про діяльність гетьмана Петра Дорошенка. Вона зацікавила вченого, котрий після 1963 р. з головою по-

* Біографічні дані Я. Пердені написані на основі люб'язно наданих матеріалів, зібраних професором, доктором габілітованим Краківської педагогічної академії п. Феліксом Кіриком, за що автор висловлює йому щире подяку.

ринув у подвижницьку працю по дослідженню нової теми. В центрі наукового пошуку опинився комплекс питань, що торкався зовнішньополітичної діяльності П. Дорошенка й передусім відносин гетьмана з Річчю Посполитою. На початку 70-х рр. було завершено написання фундаментальної монографії (у машинописному варіанті). Однак смерть автора перешкодила вчасній публікації його найвизначнішого наукового доробку. Лише внаслідок наполегливих зусиль родини покійного, насамперед його сина Яна, та їх підтримки з боку істориків, котрі усвідомлювали цінність рукопису, багатостраждальна праця Я. Пердені побачила світ у 2000 р. у видавництві “Універсітас” (Краків). І наукова громадськість України, Польщі й Росії, як на моє переконання, має бути глибоко вдячною їм за цей великодушний вчинок, котрий істотно збагатив історіографію міжнародних відносин у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі 60—70-х рр. XVII ст.

Наукова актуальність порушеної вченим проблеми полягала в тому, що у 50—70-х рр. XX ст. у польській і радянській історіографіях, по-перше, вона залишалася поза увагою істориків, а, по-друге, у них панували різко негативні оцінки як власне постаті гетьмана, так і його зовнішньої політики (авантюрист, інтриган, злочинець, зрадник, головний винуватець польсько-турецької війни та ін.). За таких обставин взятися за розробку, по суті, затабуваної тематики й при цьому не лише не потрапити у полон до притаманних тогочасній польській історіографії поглядів на сутність внутрішньополітичних процесів, які переживала Українська держава у 60—70-х рр. XVII ст., мету політики П. Дорошенка й засоби її досягнення на міжнародній арені, а, навпаки, на основі аналізу джерел розробити принципово нову концепцію міг тільки вчений, обдарований самобутнім, сильним і гнучким розумом, високорозвинутими почуттями професійної честі, власної гідності й принциповості.

Звертає на себе увагу ґрунтовність використаної джерельної бази дослідження. Її основу склали неопубліковані матеріали 10 архівів й рукописних відділів наукових бібліотек Польщі й Росії (10 фондів і 69 рукописних збірок). Автор опрацював також всі існуючі на той час найголовніші публікації документальних, наративних й епістолярних джерел (42 видання) та наукові роботи польських, російських, українських і німецьких істориків (67 монографій і статей). Все це дозволило Я. Пердені, по-перше, відтворити цілісну панораму відносин Правобережного гетьманату з Польщею у 1665—1676 рр. у всій їх складності на тлі постійних змін геополітичної ситуації у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі. По-друге, ввівши до наукового обігу чимало раніше незнаного архівного матеріалу, розробити власну концепцію українсько-польських відносин й належним чином обґрунтувати її провідні ідеї.

Відзначу вдало розроблену структуру монографії (складається зі вступу і 8 розділів), що охопила увесь комплекс питань проблеми. Її позитивною стороною є спрямованість на висвітлення багатьох дотичних сюжетних ліній, що дозволило з'ясувати відносини уряду П. Дорошенка з Польщею як невід'ємну складову дипломатичної боротьби України за незалежність, яка розпочалася у 1648 р. й продовжувалася до падіння Правобережного гетьманату у 1676 р.

Показово: вже перше речення “Вступу” засвідчило відмінність погляду Я. Пердені на мету діяльності Б. Хмельницького від усталених її оцінок у тогочасній радянській і польській історіографіях. Воно звучало так: “Богдан Хмельницький не спромігся зреалізувати своїх намірів — виборо-

ти повну незалежність України” (с. 9). Отже, йшлося не про “возз’єднання України з Росією”, не про досягнення козацьких вольностей, а про принципово інше — незалежність України! У “Вступі” ж автор пунктирно окреслив концепцію власного бачення вузлових подій політичного життя козацької України та її зовнішньої політики, яку розвинув у наступних розділах монографії.

У першому з них “Україна після смерті Богдана Хмельницького” вчений проаналізував причини гострої соціально-політичної боротьби в Українській державі в кінці 50-х — першій половині 60-х рр. XVII ст. Цілком слушними є його міркування про існування кількох угруповань серед старшини, відмінності їхніх зовнішньополітичних орієнтацій, наростання соціальних конфліктів. Правда, у визначенні причин повстання проти політики гетьмана І. Виговського помітна схематичність (у світлі тогочасної марксистської теорії класової боротьби). Тому зроблений висновок, що в “Україні виразно виступали два ворожі один одному табори: старшини пропольської (і промосковської) та бідноти” (с. 21), як засвідчують праці В. Горобця, Т. Яковлевої й інших сучасних дослідників, є спрощеною характеристикою складного вузла різноманітних суперечностей в українському суспільстві.

Цінним творчим доробком Я. Пердені стало об’єктивне з’ясування сутності української політики російського і польського урядів. Так, він констатував, що “Росія як і Польща боролися проти незалежницьких поривів Богдана Хмельницького” й в “Андрусіві під час польсько-російських розмов в цілому не запитувало про думку представників України в справі приналежності їхнього краю” (с. 16—18). Автор показав важливу роль татар в обранні 28 серпня 1665 р. П. Дорошенка гетьманом, але при цьому недооцінив правомочності самого обряду виборів (с. 77—79). Віднайдений українським істориком М. Крикуном акт присяги Війська Запорозького П. Дорошенку засвідчує, що її принесли як все Військо Запорозьке в цілому, так і зокрема кожен із генеральних суддів, 9 городових правобережних полковників, 3 середняцьких полковники, 3 запорозьких піхотних полковники й 1 піхотний полковник (Крикун М. Інструкція посла Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2—3. — С. 337—338).

Другий розділ присвячено аналізу діяльності П. Дорошенка у 1665—1667 рр. Одним з перших Я. Перденя звернув увагу на його кількарізове обрання гетьманом (у жовтні 1665 і січні 1666 рр.) та існування в нього вже на початку 1666 р. намірів домагатися виборення Україною незалежності, орієнтуючись на Туреччину (с. 80, 84—85). Висловив думку, що Лисянська генеральна рада (початок березня 1666 р.), відправивши посольство до Варшави, ухвалила “ввійти у союз з Кримом і піддатися під опіку Туреччини” (с. 87—93). Дізнавшись про пожвавлення переговорів в Андрусіві, гетьман вирішив не допустити захоплення Правобережжя польським військом і разом з татарами розгромив його під Браїловим (с. 105). Вчений чесно визнав той факт, що Андрусівський договір 1667 р. означав “розподіл України між Польщею й Росією”. Поділяю висловлене ним міркування, що власне цей аспект договору привів до зростання чисельності “прихильників протитурецької орієнтації, бо вважали (українці. — В.С.), що ані Туреччина, ані Крим не прагнутимуть до поділу країни” (с. 111—112). Відзначається новизною твердження, що “після поразки під Підгайцями Дорошенко вже не міг опертися ні на Польщу, ні на Росію. Ті, котрі ще дотримувалися ідеї незалежності, мусили шукати іншого

виходу. Тією державою, яка не прагнула до поглинення України, була Туреччина, що, як думалося, задовольниться васальною залежністю на зразок Молдавії і Волощини. Ця концепція після Підгайців знайшла ще більше прихильників у козацькому середовищі” (с. 129).

Вперше в історіографії Я. Перденя надзвичайно точно охарактеризував сутність політики П. Дорошенка у 1668 — на початку 1669 рр., назвавши її боротьбою “за єдність і незалежність України”. Присвятивши їй висвітленню окремий розділ, розкрив зміцнення авторитету правобережного гетьмана серед населення Лівобережжя, причини невдоволення останнього політикою Росії й гетьмана І. Брюховецького; показав перебіг антиросійського повстання у лютому—березні 1668 р. У роботі проаналізовано складові успішного походу П. Дорошенка у Лівобережжя й проголошення його гетьманом возз’єднаної козацької України.

На сторінках монографії відтворено сповнену драматизму й трагізму боротьбу П. Дорошенка за збереження цілісності держави, з’ясовано зміст українсько-російських і українсько-польських відносин, позицію Криму й Порту щодо України. Історик доречно охарактеризував міжусобну боротьбу в Україні як “братовбивчу” й показав її руйнівні наслідки для держави. Глибокий аналіз змісту переговорів гетьмана з Польщею восени 1669 р. дозволив висловити міркування, що, зазнаючи невдач у намірах розбудувати возз’єднану й незалежну Україну, гетьман повернувся до ідеї встановлення формальної залежності від Речі Посполитої, виношуючи план розбудови Руського князівства (с. 196). Під цим кутом зору детально проаналізував українсько-польські переговори в Острозі. Позитивною стороною розгляду цієї проблеми став показ внутрішньополітичної ситуації у Польщі, що впливала на їхній перебіг.

Грунтовно розглянуто зміст інструкції від 30 березня 1670 р. польській комісії на переговори з українським посольством, вістря якої спрямовувалося проти відновлення чинності умов Гадяцького договору 1658 р., перетворення козацької України в окремішне державне утворення в складі Речі Посполитої; на скорочення козацького реєстру, послаблення прерогатив гетьманської влади, збереження унії та ін. Водночас інструкція від 10 травня українським послам на переговори з польськими, як наголошує Я. Перденя, передбачала добиватися відновлення статей Гадяцького договору, ліквідації унії, заборони шляхті повертатися на терени Української держави та ін. (с. 217—225). На його переконання, саме ці принципи розходження у позиціях обох сторін, а також непоступливість українського гетьмана у висунутих до Польщі попередніх вимогах (надіслати заложників й вести переговори листуванням) та його тактика затягування переговорів й привели до їх зриву.

Чимало нового вніс автор у висвітлення українсько-польських відносин впродовж 1671 р. Так, з’ясовано ухвали щодо Польщі березневої козацької ради, найголовніші розбіжності серед польської політичної еліти у розв’язанні українського питання, зусилля П. Дорошенка по залученню до війни з Польщею Бранденбургу й сутність його маневрування у відносинах з Кримом і Портою. Підкреслюючи макіавеллізм зовнішньої політики гетьмана, дослідник, як на мій погляд, перебільшував військово-політичну слабкість Польщі, ідеалізував позицію короля щодо Української держави. Зображаючи її виключно щирою й миротворчою, а дії П. Дорошенка — підступними, історик навіть (швидше всього мимоволі, неупереджено) читачеві думку про односторонню відповідальність останнього за зрив переговорів й відновлення воєнних операцій (с. 264—290). Аналіз джерел дає підстави висловити міркування, що обидві сторони

(а не тільки українська) причетні до відновлення воєнних дій. На сторінках книги описано процес опанування польськими підрозділами Брацлавщини восени 1671 р., ставлення до них українського населення, дипломатичні акції П. Дорошенка, взаємини коронного гетьмана з М. Ханенком. До честі її автора, він не приховав того факту, що захоплення Брацлавщини означало виклик Порті, під протекцією якої знаходилася Україна, й перспективу війни з нею.

У розділі “Ганебний 1672 рік і його наслідки” розглянуто зусилля Польщі взимку й весною 1672 р. утримати за собою Брацлавщину, а також заходи П. Дорошенка по відновленню у ній функціонування українських органів влади. На погляд автора, гетьман “досконало орієнтувався в ситуації, що панувала у польському війську” (с. 310) й вперто “добивався самостійності” (с. 311). Оцінюючи перспективи вирішення української справи, висловив доречне міркування, що “цей край можна було заспокоїти не шляхом терору чи збройної боротьби, на який Польщі не слід було ставати, а тільки шляхом поступок більших від наданих в Острозі, і що найважливіше — їх реалізації” (с. 311).

У монографії висвітлено різні варіанти розв’язку української проблеми, що висувалися окремими представниками польської еліти, характер стосунків Польщі з П. Дорошенком, хід її переговорів з урядами Туреччини й Росії. Не обійдені увагою таємні зв’язки П. Дорошенка з лівобережним гетьманом Д. Многогрішним та їхні задуми домогтися возз’єднання козацької України під турецькою протекцією (с. 317—330). На основі багатої джерельної бази Я. Перденя довів неспроможність польської еліти ні досягти порозуміння з козацькою Україною, ні запобігти війні з Портою, ні організувати належного спротиву турецько-татарсько-українським військам, що в кінцевому рахунку привело до укладення 18 жовтня “ганебного” Бучацького договору (с. 332—346).

В умовах наростання загрози з боку Росії (вона, як встановив дослідник, враховуючи послаблення Польщі, почала готуватися до анексії Правобережжя) й неприхильної позиції Січі П. Дорошенко у першій половині 1673 р. маневрував, намагався отримати воєнну допомогу з боку Криму, вів переговори з царем і, щоб виграти час, натякав Польщі на можливість повернення під владу короля на умовах Гадяцького договору (с. 352—360).

Два останніх розділи присвячені висвітленню збройної боротьби Польщі, Росії й Османської імперії за Правобережжя й ліквідації органів влади П. Дорошенка у 1674—1676 рр. З’ясовано процес оволодіння російськими й лівобережними полками Правобережжям та його возз’єднання з Лівобережжям під протекцією царя шляхом проголошення на березневій раді (1674) І. Самойловича гетьманом об’єднаної козацької України. П. Дорошенко, як доречно наголошується в монографії, не змірився з таким розвитком подій й активно домагався допомоги у хана й султана (с. 384—395). Підкреслюючи трагічні наслідки для Правобережного гетьманату літньої кампанії турецько-татарських військ, що з’явилися на допомогу у боротьбі з росіянами, Я. Перденя з’ясував, що вона не виправдала сподівань гетьмана. Адже він “думав, що турецька допомога дозволить йому здобути незалежність для возз’єднаної України, якою б самовладно володів, перебуваючи у номінальній залежності від султана. Однак виявилось, що, залишаючи пашів, султан прагнув до утворення з України ще одного пашалика, залишаючи Дорошенку титул паші, можливо, навіть не всієї України” (с. 398—399).

Належну увагу приділено дослідженню переговорів П. Дорошенка з королем Я. Собеським, які розпочалися в кінці 1674 р. Констатуючи традиційну неширкість позиції гетьмана, його намагання зтягнути їх з метою одержання допомоги від Криму, Я. Перденя зробив успішну спробу виявити причини таких дій володаря булави. У переписці з королем гетьман домагався ліквідації унії, повернення відібраних у православної Церкви храмів і шпиталів, урівняння православного духовенства з католицьким, відмежування козацької України (включаючи Могилів-Подільський полк), ведення листування лише українською мовою, підпорядкування його владі Запоріжжя й ін.

Українсько-польські переговори зірвалися, й знову винуватцем такого їх фіналу зображено П. Дорошенка, котрий, мовляв, майстерно скористався легковірністю Я. Собеського, переслідуючи свої цілі (с. 412—419). Аналіз джерел промовляє, що найголовнішою причиною їх невдачі (як і попередніх переговорів) виступала не підступність українського гетьмана, а фанатична затятість польської еліти у несприйнятті факту існування Української держави, її неспроможність піти на поступки, визнавши за Україною (в складі усіх етноукраїнських земель) статус рівноправного політичного суб'єкта (поряд з Польщею і Литвою) федеративної Речі Посполитої.

У монографії належним чином висвітлено дипломатичні кроки П. Дорошенка по врятуванню від загибелі гетьманату. Але, потрапивши в епіцентр зіткнення геополітичних інтересів Росії, Речі Посполитої, Порту й Криму, він, не маючи військових сил, економічної потуги (Правобережжя було щент зруйноване й майже повністю обезлюднене), врешті-решт змушений був змиритися з поразкою й капітулювати перед Росією (с. 424—461).

Важливе наукове значення мають роздуми Я. Пердені, що носять узагальнюючий характер, про оцінку діяльності П. Дорошенка. В нього не викликає сумніву той факт, що П. Дорошенко виступав “патріотом козацької України. Від того часу, коли був обраний гетьманом, йдучи слідами Богдана Хмельницького, прагнув до відшукання незалежності й об'єднання України із західними руськими землями включно. Ці далекосяжні плани реалізовував, хоч і без успіху, впродовж десяти років свого гетьманства шляхом наполегливої дипломатичної діяльності і збройної боротьби”. На думку вченого, гетьман йшов до мети поетапно, намагаючись насамперед досягти щонайбільших свобод для козацтва. Характеризуючи особисті якості П. Дорошенка, зауважував: “Великих військових здібностей не мав, а коли перемагав, то дякуючи переважаючим силам. Був зате політиком безсумнівно вмілим, спритним, наполегливим і послідовним. Мав багато задумів, проявляв велику гнучкість у діяльності. Стратегію і тактику власної політики змінював багаторазово, пристосовуючи її відповідно до обставин. Не впадав у відчай від невдач. Вміло використовував слабкість Р/ечі/ П/осполи/тої й чергові зміни співвідношення сил на міжнародній політичній і військовій арені” (с. 466).

З іншого боку, історик дорікав йому за аморальність політики, яку проводив: “До здобуття незалежності новопосталій державі використовував всі доступні йому засоби. Засади етики у цих прагненнях були для нього чужими. За визначену для себе мету боровся до кінця, незважаючи на втрати, які ніс при цьому народ. Всі нещастя люду, які мали бути жертвою на олтарі незалежності України, слугували також заспокоєнню його амбіцій” (с. 466). Цей гіркий докір не в усіх аспектах виглядає доречним. Адже політика володарів і еліт усіх європейських і неєвропейських держав

XVII ст., включаючи й Річ Посполиту, не визначалася етичними нормами, то чому ж обвинувачується у їх порушенні тільки П. Дорошенко?

Я. Перденя доречно виділив ряд несприятливих для реалізації задумів гетьмана внутрішніх чинників: намагання іноземних держав зміцнити свої впливи в козацькій Україні за допомогою прихильників; опозиційні виступи частини козаків і старшин, а також Січі; занепад господарського життя краю; суспільний неспокій тощо. Разом з тим джерела не підтверджують висловлених ним міркувань про роздачу гетьманом старшинам маєтків, утиск поспільства і міщан, захист ним інтересів виключно козацтва й байдужість до становища поспільства (с. 471).

Вагомим науковим здобутком вченого є змістовний аналіз концепцій можливого втілення у життя планів П. Дорошенка в орієнтаціях на Річ Посполиту, Росію й Порту. Зокрема, вперше в історіографії з'ясував причини, що стали на заваді порозумінню з Річчю Посполитою. Повністю поділяю його думку, що найважливішим з-поміж них було прагнення гетьмана “до незалежності у межах лише формального зв'язку з Польщею і то в кордонах, “доки сягає мова руська”, а також обмеження впливів Р/ечі/П/осполи/тої у кожному випадку”. Серед інших слушно названо конфлікти між шляхтою й старшиною та шляхтою й селянами; проблеми ліквідації унії й статусу православної Церкви; “польсько-козацька” неприязнь, “станове ставлення шляхти до козаків” тощо. Точним є спостереження автора, що вимоги П. Дорошенка до Речі Посполитої “були на зразок до умов Гадяцького договору з додатковими жаданнями усунення шляхти, знесення унії й відмежування України у широко закраних кордонах”. Але Річ Посполита відхилила їх, не погоджуючись на федерацію (схилилася тільки до надання автономії) (с. 467—469). На переконання Я. Пердені, головна причина невдач української політики Польщі полягала в егоїзмі шляхти (с. 49). З'ясовано також фактори, які перешкодили реалізації концепції російської орієнтації й привели до утвердження турецької концепції орієнтації, яка, за іншого розкладу сил, мала б шанси на успіх і “Дорошенко спромігся б добитися більшої незалежності” (с. 470—471).

Звертає увагу на себе тонке спостереження дослідника, що сучасники недооцінили задумів П. Дорошенка. Лише з плином часу серед майбутніх поколінь пам'ять про його наполегливі прагнення до незалежності і єдності України привели до того, що в ньому нарешті побачили особу, “котра в шерензі козацьких гетьманів повинна зайняти почесне місце” (с. 472—473). І у відновленні історичної справедливості щодо з'ясування ролі П. Дорошенка в історії України й країн Центрально-Східної і Південно-Східної Європи у другій половині XVII ст. значимість монографії Я. Пердені важко переоцінити. А відтак існує доконечна потреба у перевиданні праці українською мовою, щоб вона стала доступною широкому загалу українських читачів.

В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

**ВОНИ БОРОНИЛИ КАРПАТСЬКУ УКРАЇНУ:
НАРИСИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
БОРотьБИ ЗАКАРПАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ**

**М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін.
[Відп. ред. М. М. Вегеш]**

Ужгород. — Карпати. — 2002. — 709 с.

Тривалий період бездержавного буття українського етносу зумовив труднощі відтворення історичної пам'яті та справедливості. Донедавна важливі сторінки історії, зокрема, національно-патріотичної боротьби українства солідарно замовчувались або фальсифікувались у вигідному тоталітарному пресингу ракурсі. Особливо це стосується тих регіонів України, де активно насаджували доктрини асимілятивної політики. Не винятком було і Закарпаття — історико-етнографічна область із складною етнографічною мозаїкою (гуцули, лемки, бойки, долиняни) та етнічною строкатістю (русини-українці, угорці, румуни, словаки, цигани, німці), яке протягом століть входило до складу різних державних утворень.

Специфікою Закарпаття міжвоєнної доби, коли воно перебувало у складі Чехословаччини, було співіснування та протиборство русофільського, українофільського і т. з. русинофільського напрямків в культурно-політичному житті краю. Виключно протиріччя між представниками цих суспільно-політичних напрямків беруть на озброєння теоретики та практики сучасного неорусинства. Тому принагідною є поява серйозних і скрупульозних наукових досліджень, які на широкому історичному тлі висвітлюють реалії суспільно-політичного та етнокультурного життя українців Закарпаття у 1919—1939 рр., зокрема їх героїчної і водночас трагічної боротьби за власну державність.

Рецензована праця відомих закарпатських істориків постає саме таким комплексним узагальнюючим дослідженням історії Карпатської України та трагічних сторінок Карпатської Січі напередодні Другої світової війни. Творчий колектив дослідників (М. М. Вегеш (керівник), М. В. Делеган, О. Д. Довганич, В. В. Мішанин, М. Ю. Токар, П. М. Федака, І. В. Хланта, О. В. Хланта, В. І. Худанич, П. П. Чучка) презентував нове наукове видання з історії Карпатської України, побудоване за історико-проблемним та ретроспективно-хронологічним принципами дослідження. Саме тому розмаїтим є детально відтворений спектр історичної місії Карпатської України — державно-правові, соціально-економічні та духовно-культурні аспекти діяльності автономного уряду А. Волошина, роль і місце Карпатської Січі в обороні новоствореної держави, цікаві історико-політичні портрети видатних діячів Карпатоукраїнської держави. Вперше введені в науковий обіг архівні документи, що висвітлюють складні перипетії політичного життя краю кінця 1938 — початку 1939 рр., подаються найповніші списки загиблих і живих січовиків-оборонців Карпатської України.

Детальним є перший розділ колективної праці — “Карпатська Україна 1938—1939 рр. в джерелах та історіографії” (с. 14—102), що, безперечно, особливо зацікавить дослідників історії Закарпаття. В ньому, зокрема, дано ґрунтовну характеристику виявлених і введених до наукового обігу авторами значного масиву нових документів, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, Центральному Державному історичному архіві України у Львові, Центральному архіві Міністерства державної безпеки Росії в Москві, Архіві Міністерства закордонних справ та Війсь-

ково-історичному архіві Чеської Республіки в Празі, Державному архіві та Військово-історичному архіві Угорщини в Будапешті, архівах міст Клуж та Бая-Маре (Румунія), особистих архівах діячів Карпатської України Ф. Горвата та М. Бандусяка. Лише цей перелік засвідчує широку палітру використаних архівних фондів.

Власне, в умовах української державної незалежності втілюється в життя випуск багатотомної серії “Реабілітовані історією”. Зокрема, передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області Державному архіву Закарпатської області документи фонду № 2558 послужили важливим джерелом висвітлення діяльності репресованих діячів Карпатської України та Карпатської Січі. Унікальними документальними свідченнями постають “Особова справа А. І. Волошина”, “Німеччина”, “Переговори Геббельса і Козми про наступ угорських військ на Закарпаття”, “Уряд комісара для Карпатської України” та ін., що відтворюють трагічні та доле-носні для закарпатського краю сторінки історії (с. 15–17).

Відомий закарпатський письменник В. Гренджа-Донський залишив живі свідчення про “щастя і горе” Карпатської України. Його щоденник, в якому письменник фіксував звірства угорських гонведів та терористів, розправи та тортури над січовиками, виданий донькою Зіркою. Як стверджують дослідники, в ньому Гренджа-Донський “... нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували” (с. 19).

Цінні архівні та опубліковані документи, що становлять основу джерельної бази рецензованої праці, виразно доповнює закарпатська й галицька періодика. Зауважимо, що дослідники об’єктивно оцінюють авторські статті та критично аналізують повідомлення тогочасної преси. Особливо це стосується галицької періодики, яка захоплено презентувала читачеві неперевірені факти. Так, “Нова зоря” повідомляла про смерть В. Гренджі-Донського, був вміщений навіть некролог проф. М. Омельчикової (с. 34). Насправді, це не відповідало дійсності — письменник помер 25 листопада 1974 р. в Братиславі (Словаччина). Патріотична галицька преса висвітлювала проугорську діяльність А. Бродія та русофільські потуги С. Фенцика. Натомість особистість А. Волошина, діяльність уряду показана виключно позитивно. Перебільшеними були цифри затриманих терористів, ейфорійно змальовувалися вибори до Союму тощо. Автори дослідження, без сумніву, мають рацію, коли твердять, що ідея всенародної підтримки уряду А. Волошина висвітлювалась як альтернатива діяльності угорської “п’ятої колони” (с. 29). Якщо навіть справи стояли далеко не ідеально, то галицька преса виконувала патріотичну місію українського етнополітичного відродження.

Дослідники справедливо зауважили, що польська та угорська періодика мали найбільше дезінформативного матеріалу. Доповнювали їх фантастичні радіоповідомлення про епідемію азіатської чуми в Хусті, знищення землетрусом Рахова, страшенне зростання цін на продукти і т. п. (с. 34–35, 309). Прикметно, що “Нова свобода” відповідала публікаціями на кшталт “Брехні мадярського радіо”. Досліджуючи Карпатську Україну в міжнародному контексті, автори досить детально проаналізували зміст окремих друкованих видань Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції та Німеччини (с. 35–45). Численні газетні матеріали цих держав засвідчують важливість “підкарпатської проблеми”, її міжнародний резонанс через зближення уряду А. Волошина з Німеччиною.

Окремим типом джерельної бази представлено мемуарну літературу. Спогади та роздуми над трагічними днями Карпатської України О. Кан-

диби (Ольжича), Ю. Химинця, А. Штефана, В. Шандора, С. Клочурака, С. Росохи, М. Бандусяка, І. Маргітича та багатьох інших відтворюють деталі тих подій (с. 47—57). Щоправда, ця мемуарна література особливо потребує критичного використання з точки зору достовірності наведених в ній фактів й подій та їх інтерпретацій. Втім важливо, що дослідники приклали ці свідчення для з'ясування сутичок в українському таборі 13—14 березня 1939 р. Адже М. Бандусяк, Г. Божок, П. Кореневич, І. Сарвадій, В. Шандор, С. Сабол (Зореслав), С. Решетило у своїх спогадах зауважують про радикальні дії членів ОУН та керівництва Січі, що спричинило кровопролиття між січовиками та чеським військом (с. 283—288).

Відсутність (недоступність?) документальних матеріалів не означає повне знищення народної пам'яті. Зокрема, автори відзначили, що наймасовішим місцем розстрілів карпатських січовиків стало місце біля Верецького перевалу. Очевидці тих подій переконливо свідчать про розстріли. Втім, із 1996 р. понині фігурує “проблема” встановлення пам'ятного знака на Верецькому перевалі в честь 1100-річчя віднайдення угорцями батьківщини. Українські громадські організації справедливо виступили із протестом проти “історичної агресії сусідньої держави”. Автори дослідження аргументовано твердять про доцільність на офіційному рівні визнати факти розстрілів оборонців Карпатської України. Однак для цього потрібні документи архівів Польщі та Угорщини (с. 57). Зрушення в цій справі поки немає.

Грунтовним є аналіз історіографічного доробку вітчизняних дослідників Карпатської України та Карпатської Січі (с. 58—87). Можна посперечатись із дослідниками щодо тези “... національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності та багатогранності” (с. 58). Адже будь-яка національна історична думка є свого роду “упередженою”. Поки що в історичній науці немає єдино вірних критеріїв та підходу. Наприклад, у працях В. Пачовського, М. Колодзінського, В. Гренджі-Донського проілюстрована саме патріотична позиція “української упередженості”. Тільки тепер, коли джерельна база є розширеною, можна говорити про певну об'єктивність досліджень.

Без сумніву, радянська ідеологічна машина вплинула на “правильність” висвітлення теми Карпатської України. Характеризуючи праці радянського періоду, дослідники відзначають, “що” було зроблено. Інша справа — “як” в рамках методологічної вульгарномарксистської доктрини інтерпретувалися події 1938—1939 рр. Тому дослідники справедливо розмежовують наукову скрупульозність та данину кон'юнктурності в працях І. Попа, В. Ганчина, А. Пушкаша, Ю. Сливки, П. Халуса, М. Швагуляка (с. 64—68).

На нашу думку, потрібно було б розмежувати “дорадянську”, “радянську” та “вітчизняну” історіографію. Адже наразі “вітчизняна” — маєтєся на увазі українська. Закономірним стало відродження історичної пам'яті про Карпатську Україну в умовах незалежності України. З'явилися праці М. Вегеша, О. Довганича, В. Худанича, М. Болдижара, І. Гранчака та ін. Зокрема, аналізуючи численні праці вітчизняних дослідників, справедливо вказується на необгрунтовані положення І. Попа та В. Галаса (с. 72—73). Неорусинські скептичні трактування історії Закарпаття цих дослідників заперечують більшість сучасних істориків. Водночас слід зауважити, що практично поза увагою авторів рецензованої праці залишився аналіз новітніх праць з історії Карпатської України незакарпатських дослідників, зокрема київських та львівських істориків. Наприклад, книжка І. І. Дробота “Карпатська Україна і європейський світ: спроба відро-

дження державності” (К., 1999) або фундаментальне науково-документальне видання під редакцією В. М. Литвина до 10-ї річниці незалежності України “Уряди України у ХХ ст.” (К., 2001), в якому, зокрема, містяться окремі історичні нариси про діяльність урядів Карпатської України та її керівників Андрія Бродія і Августина Волошина.

Важливим є те, що автори вказали на комплекс дискусійних питань, котрі потребують подальшого вивчення: події 13—14 березня 1939 р., оцінка виборів до Сойму, підтримка уряду А. Волошина українською громадою США, справжня кількість жертв угорсько-гортистської окупації та ін. (с. 87). До переліку таких принципових питань можемо додати ще й такі, як, наприклад, значення подій 1938—1939 рр. у Карпатській Україні для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, або співвідношення внутрішніх й зовнішніх чинників на різних етапах становлення й трагедії Карпатської України, або ставлення до розвитку подій і оцінка Карпатської України різними українськими політичними силами й національно-державницькими угрупованнями в світі (зокрема, Гетьманською управою в Берліні, для якої Карпатська Україна як “проба політичної зрілості українських сил” зазнала поразки не в останню чергу через діяльність так званої “української мафії”, бо “іспиту на право організувати й вести український народ в його боротьбі за своє незалежне життя “вожді” з Організації українських націоналістів не склали, ба, вони просто ганебно виявили свою повну нездібність будувати”. — Див.: Комунікат Пресового Відділу Гетьманської Управи. — Берлін, 5.VI.1939. — С. 1—19).

Оригінальною й досить повною є характеристика зарубіжної історіографії Карпатської України (с. 87—102). Автори, наприклад, детально аналізують праці А. Шмідта, Д. Софронія, Н. Коцауера, І. Фляйшхауера, Д. Злепка, М. Адам, В. Косика, П. Магочія, П. Стерча, В. Маркуся, В. Шандора, М. Мушинки та ін. Специфіка праць, породжена умовами вільної наукової творчості, полягає в залученні значного масиву джерел, однак наявною є певна ідеалізація подій (с. 87). Українські дослідники діаспори практично солідарно оцінюють визначну роль Карпатської України у формуванні національної свідомості на Закарпатті. Винятком є праця П. Магочія, який акцентував увагу на відчуженні американських русинів від проблем розвитку рідного краю із приходом до уряду А. Волошина. Такий підхід дослідники вважають “прямолінійним і однобічним” (с. 96), і з цим важко не погодитися.

З точки зору ілюстрації континуїтету національно-визвольної боротьби закарпатських українців протягом 1918—1939 рр. важливим є другий розділ праці “Історичні передумови Карпатської України” (с. 104—184). В окремому параграфі “Біля джерел майбутньої незалежності (1918—1919 рр.)” його автор М. М. Вегеш висвітлив державотворчі змагання на Закарпатті в загальноукраїнському контексті (с. 104—123). Вчений наводить переконливі факти української орієнтації А. Волошина ще в 1915 р. Аргументом виступають спогади А. Штефана про контакти із галицькими суспільно-політичними діячами Є. Петрушевичем, К. Трильовським, Л. Бачинським, С. Смаль-Стоцьким (с. 104).

У цьому підрозділі книги детально відтворено події Гуцульської республіки на Рахівщині (листопад 1918 — червень 1919 рр.), славної сторінки в історії краю — Всенародних зборів в Хусті 21 січня 1919 р. і проголошення злуки з Україною. Відкидаючи необґрунтовані положення окремих дослідників, автор переконливо стверджує чітку національно-патріотичну орієнтацію лідерів С. Клочурака, І. Климпуша, Є. Пузи, які побували в

Станіславові і були прийняті Головою Української Національної Ради Є. Петрушевичем (с. 107—117). Простежуючи еволюцію єднання українських земель, дослідник підкреслює наслідки таких державотворчих змагань краян. А саме: 22 січня 1919 р., в день проголошення акту злуки УНР та ЗУНР, в прийнятому Універсалі та в документах Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 р. чітко фіксувалася належність Угорської Русі до соборної України (с. 117—118). Здійсненню цих декларацій завадили відомі історичні події: внаслідок Сен-Жерменського рішення 10 вересня 1919 р. Закарпаття стало складовою частиною Чехословацької республіки.

Становлення та діяльність товариства “Просвіта” на Закарпатті в міжвоєнний час висвітлив П. М. Федака (с. 123—154). Показуючи перипетії створення товариства в краї, дослідник не оминув (щоправда, часом перебільшив) деструктивну роль русофілів, які фактично зірвали установчі збори “Просвіти” 29 квітня 1920 р. (с. 125—126). Проте 9 травня 1920 р. стало днем створення товариства, розпочалась активна просвітницька праця. Втім, і надалі створене русофілами товариство ім. О. Духновича “баламутило свідомість людей ідеями “рускости”, частина читалень “Просвіти” переходила на бік общества Духновича, до того ж нерідко нечесним способом” (с. 128). Зауважимо, що гра слів “руський” і “русский” ще й зараз (*тоді поняття, етнонім “українці”*) використовувався не так широко) культивується практиками від національного манкуртизму на Закарпатті.

Однак спектр діяльності товариства “Просвіта” був багатограним: читання лекцій на господарські, історичні, політичні, протиалкогольні та інші теми; проведення культурних і громадських заходів; створення та діяльність театру; видавнича діяльність тощо. Підсумовуючи роль та значення товариства в національно-культурному відродженні Закарпаття, автор доходить важливого висновку: “... Ми можемо також з впевненістю стверджувати, що діяльність найпотужнішого на закарпатоукраїнських землях крайового товариства “Просвіта” підготувала благодатний ґрунт для створення самостійної Карпатоукраїнської держави — Карпатської України...” (с. 154).

Формування майбутніх будівничих Карпатської України відбувалося також в умовах становлення політичного плюралізму й парламентської демократії Чехословацької республіки, і цей важливий чинник суспільно-політичного життя в краї теж знайшов відображення в рецензованій книзі. Зокрема, діяльність політичних партій в Закарпатті протягом 1920—1938 рр. аналізує М. Ю. Токар (с. 155—184). Відзначимо, що автор власним скрупульозним підходом повністю заперечує трактування політичних партій як “клубів за інтересами”. Він досить детально охарактеризував програмні положення та головні аспекти діяльності Руської Хліборобської (Земледільської) партії, яка упродовж 1920—1924 рр. була єдиною політичною організацією, що дотримувалась української орієнтації (с. 156—157). Крім того, об’єктами детального аналізу постають Руська соціал-демократична партія, крайовий комітет КПЧ, Українська Селянська та Аграрна партії, Християнсько-народна партія; показана боротьба з русофільськими Автономним землеробським союзом, Руською національно-автономною партією, товариством ім. О. Духновича та ін. (с. 156—183).

Зокрема, в роботі червоною ниткою проходить висвітлення боротьби русофільського та українофільського напрямів, що виливалося насамперед в так зване “мовне питання”. Автор підкреслює патріотичну позицію Християнської народної партії у протистоянні з русофілами та протидії чехізації шкільної освіти (с. 162—163). За міжвоєнний період в краї пройшли власну еволюцію партії проукраїнського напрямку. Пошук компро-

місів автономних партій українського спрямування, на думку М.Ю. Токаря, дістав своє втілення тільки в 1939 р. (с. 184). Водночас, на наш погляд, ним недооцінюється роль і внесок у консолідацію політичних сил Закарпаття під час боротьби за його автономію в складі ЧСР автономних партій русофільського напрямку, зокрема активна діяльність їх представників у чехословацькому парламенті в цьому напрямку.

Міжнародне, внутрішньополітичне, соціально-економічне та духовно-культурне становище Карпатської України розглядається в третьому розділі “Карпатська Україна — незалежна держава” (с. 186—278). Досліджуючи проблему Карпатської України на міжнародній арені (с. 186—208), автор розділу М. М. Вегеш висвітлив передумови, причини та власне трагічні для Чехословаччини та краю рішення Мюнхенської конференції (вересень 1938 р.) та Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. В цілому можна погодитись із висновком автора щодо причин дотримання урядом А. Волошина орієнтації на Німеччину: “... Переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини” (с. 197—198). Хоча це питання видається нам дещо складнішим, так само як і оцінка дослідником подій 13—15 березня 1939 р., пов’язаних із чесько-українським бойовим зіткненням та евакуацією чеських військ. В такій ситуації, коли братались колишні однокурсники військової академії часів Австро-угорської монархії (с. 206), як стверджується в роботі, опір гортистським військам чинила тільки Карпатська Січ.

Нестабільне міжнародне становище Карпатської України доповнювалося складною внутрішньополітичною ситуацією (с. 208—222). В книзі зроблено важливий висновок про еволюцію автономного напрямку, який очолював А. Бродій. Якщо протягом 20—30-х рр. він був прогресивним явищем, то в кінці 30-х рр. проугорська орієнтація прем’єр-міністра першого автономного уряду означала антидержавну позицію і була справедливо засуджена з боку чеської влади (с. 212). На наш погляд, подібна зміна політичних пріоритетів А. Бродія та його прихильників вимагає подальшого дослідження. Більш широкого запровадження в науковий обіг потребують архівні документи, зокрема допити А. Бродія слідчими НКВС. Адже автор наводить свідчення В. Гренджі-Донського про “масові демонстрації” прихильників А. Бродія (с. 212).

Новий уряд на чолі з А. Волошином провадив чітку українську орієнтацію. У зв’язку з цим русофільський напрям був повністю виключений із суспільно-політичного життя краю. М. М. Вегеш правильно зауважує, що такий крок прем’єр-міністра був “невиправданим і помилковим” (с. 213). Те ж стосується відмови реєстрації Центральною виборчою комісією кандидатського списку депутатів від колишньої Аграрної партії та “Групи підкарпатських русинів” (с. 219). Однак, розглядаючи тогочасне суспільно-політичне життя краю у всій його складності (проугорська “п’ята колона”, напади польських і угорських терористів та ін.), автор дотримується думки про вимушеність згорання демократичних процесів й авторитарний характер влади Карпатської України (с. 222).

В таких умовах соціально-економічна та духовно-культурна царини життя Карпатської України були неоднозначними. Уряд А. Волошина, однак, робив важливі кроки до розбудови лісового господарства, харчової промисловості, вирішував проблему безробіття, існували проекти розвитку туризму (с. 222—248). Втім, “більшість задумів уряду не були впроваджені у життя” (с. 249). Важливими були перетворення в шкільній освіті, поступово проходив процес переходу на українську мову. Позбув-

шись русофільських конкурентів, активно діяло товариство “Просвіта”. Власне, в цей період плідно трудяться на ниві художнього слова В. Гренджа-Донський, Ю. Боршош-Кум’ятський, І. Ірлявський, М. Підгірянкя та багато інших (с. 249—259). Окремий аналіз релігійної ситуації в краї дозволив М. М. Вегешу стверджувати, що греко-католицька церква в Карпатській Україні, після призначення апостольським адміністратором єпископа Д. Няраді, займала чітку українську орієнтацію, а керівництво православної церкви лояльно ставилось до уряду А. Волошина (с. 262—271). Характеризуючи зміни державно-правового статусу Закарпаття в кінці 30-х рр., автор також робить висновок про те, що з рішенням Союму 15 березня 1939 р. Карпатська Україна “... перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою” (с. 277).

Важливим є четвертий розділ праці закарпатських вчених “Карпатська Україна в боротьбі” (с. 280—410). Дослідники (М. М. Вегеш та В. І. Худанич) детально відтворюють проблему виникнення, структуру та діяльність Організації Народної Оборони — Карпатська Січ (ОНОКС). Автори не перебільшують, а на цей раз реально оцінюють (на відміну від своїх попередніх публікацій з цієї проблеми) кількісний склад Січі (до двох тисяч чоловік) (с. 282). До речі, така сама кількість січовиків наводиться і у згаданому київському виданні “Уряди України у ХХ ст.” (с. 281). Скрупульозно висвітлюючи далі чесько-українські бої 13—14 березня у Хусті, закарпатські вчені залучають свідчення очевидців та сучасників подій; фактично вперше аналізують цей трагічний епізод методом перехресного аналізу джерельного матеріалу. В окремій таблиці (згідно з опублікованими свідченнями сучасників подій) автори подають різні варіанти кількості загиблих січовиків та чеських вояків (с. 285).

Виникнення ОНОКС, як вже зазначалося, автори пов’язують із деградацією суспільно-політичного життя краю, спричинену нападами угорських та польських терористів, діяльністю угорської “п’ятої колони”, античеською, антиукраїнською пропагандою та диверсіями (с. 293—312). Залучаючи значний масив документальних свідчень та архівних документів, М. М. Вегеш висвітлює діяльність терористичних організацій І. Геяша, М. Козми (“Рондшошгарда”) та банди чорносорочечників, створених С. Фенциком, які допомагали поверненню Закарпаття в лоно гортистської Угорщини. Терористичні акції завдали значних матеріальних збитків та моральної шкоди. З огляду на це закономірним і виправданим виглядає рішення А. Волошина щодо створення концентраційного табору Думен поблизу Рахова. Проте в цьому “концтаборі” не було страчено жодного із порушників закону в Карпатській Україні (с. 311—312). Такі висновки дослідника важливі і досить переконливо спростовують голослівні заяви сучасних теоретиків та практиків новітнього русинства на шпальтах газети “Подкарпатської Русі” про загибель сотень людей в таборі Думен.

В ОНОКС значну роль відіграли, крім місцевого українського населення, українці Галичини. Пасіонарний запас галичан активізував українство Закарпаття в боротьбі проти поневолення споконвічної української етнічної території. Цю проблему М. М. Вегеш висвітлює в окремому параграфі (с. 312—328). В умовах окупації краю угорцями галичани взяли участь в обороні Карпатської України. На думку дослідника, такі дії були проявом “... солідарності галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатців, але, в той же час, вони ускладнювали становище Карпатської України” (с. 328). Такий висновок вченого, враховуючи тогочасну ситуацію, є об’єктивно обґрунтованим, втім він потребує подальшого поглиблення й конкретизації.

О. Д. Довганич, використовуючи архівні документи, більшість з яких вперше залучено до наукового обігу, висвітлив трагічні сторінки оборони Карпатської України, репресії угорських (а згодом — радянських) поневолювачів проти карпатських січовиків (с. 328—372). Документальні матеріали дозволили вченому стверджувати, що до оголошення відступу чеські війська виступали на боці січовиків на всій демаркаційній лінії (с. 337). Проте із евакуацією чеських військ опір угорцям чинили лише січовики (с. 336).

Захопивши територію Закарпаття протягом 15—18 березня 1939 р., як зазначає далі автор, угорці вдалися до масових тортур над українськими патріотами. Вчений ілюструє документально засвідчені та зафіксовані сучасниками тих подій жахливі за змістом розправи над карпатськими січовиками (с. 337—351). Він, зокрема, констатує причини труднощів у встановленні справжньої кількості та прізвищ загиблих: “Гонведи побили свої жертви, потім поволочили на залізничний міст у Веряці, всю групу зв’язали, прив’язали до неї залізну шину і кинули у Тису. Хто може після цього встановити їх прізвища?” (с. 341). Втім, упродовж угорської окупації краю національно-визвольний рух українців продовжувався в рамках діяльності організації ОУН. Про це переконливо свідчать наведені в книзі документи — кримінальні справи І. Бокотея, М. Гавбовди, М. Ороса, В. Бісуна та ін. (с. 348—350).

Масові репресії проти українських патріотів продовжувались у післявоєнний період новою радянською владою. Послідували арешти А. Волошина, міністрів Карпатської України С. Клочурака, Ю. Перевузника, М. Долина, команданта Карпатської Січі Д. Климпуша, багатьох інших патріотів. О. Д. Довганич скрупульозно простежує їхні долі в тенетах “Смершу” (с. 351—372). Практично в кожній долі засуджених втілений весь трагізм історії Карпатської України. Адже в справах нині реабілітованих патріотів фігурували надумані звинувачення в антирадянській (зазначимо, що йдеться про дії на нерадянській території та державі) діяльності. Небагатьом вдалось уникнути такої долі.

В. І. Худанич і М. М. Вегеш висвітлили також важливу сторінку з історії Карпатської України та Січі — діяльність українських патріотів в еміграції протягом 1938—2000 рр. (с. 373—391). Численні українські організації (за винятком русофільського табору) США, Канади, європейських держав допомагали розбудові Карпатської України (с. 375—387), і про це відомо з багатьох публікацій. Істотним моментом є те, що в рецензованій праці висвітлюється діяльність українських емігрантських організацій після Другої світової війни. Так, створене 1949 р. “Братство Карпатської Січі” понині проводить значну роботу в царині реабілітації історичної правди про Карпатську Січ, плекання етнопонаціональної культури українців в еміграції, підтримання стосунків із патріотичними організаціями на Закарпатті (с. 388—391).

Крім детальних документальних свідчень, Карпатська Україна та Січ дістали своє увіковічнення в різноманітних жанрах народної творчості, зокрема піснях та переказах. Цей аспект знайшов оригінальне висвітлення в окремому підрозділі книги І. В. Хлантою (с. 392—410). Автор акцентує увагу на поширенні серед народу пісень січових стрільців, коломийок, де в боротьбі із угорськими гонведами справжніми героями постають безстрашні січовики. Народна традиція зображує день проголошення незалежності Карпатської України важливою подією в історії краю, звеличується “батько Волошин” (с. 396). Народні перекази доповнюють попередньо проаналізовані документальні матеріали про жорстокі дії угорських оку-

пантів. Так, респондент із Міжгір'я М. Красняник засвідчив масові тортури над січовиками, яких, “зв'язаних колочим дротом у шеренги по п'ять-десять чоловік... зіштовхували у воду” (с. 407). Інформатор В. Пагиря із Мукачева розповів автору нарису про “... десять чоловічих і чотири жіночих трупи, у яких було відрізано груди, статеві органи”. І. В. Хланта констатує, що це “... була розплата за високі патріотичні почуття національної честі” (с. 408).

Деталізуючи окремі аспекти висвітлених проблем, автори рецензованої праці влучно доповнюють свої студії розділом “Карпатська Україна в портретах” (с. 412—562). У цьому розділі чільне місце присвячено президенту Карпатської України А. Волошину, якому указом Президента України в березні 2002 р. посмертно присвоєно звання “Героя України”. М.М. Вегеш і П.П. Чучка детально змалювали біографічні моменти відомого політичного діяча, його суспільно-політичну та культурно-освітню роботу (с. 412—454). Зауважимо, що на цей раз дослідники далекі від ідеалізації постаті А. Волошина, дотримуючись принципу історизму, вони акцентують увагу на умовах тогочасної доби, можливостей окремої особи та об'єктивної дійсності іноземного панування. Це стосується “участі” А. Волошина у мадяризації шкільної освіти на початку ХХ ст. (с. 417—419) та поміркованої позиції президента Карпатоукраїнської держави щодо ідей А. Мельника і П. Скоропадського про самостійну Україну, висловлених під час зустрічей в Німеччині та Італії (с. 444—448). Позиція А. Волошина, на переконання дослідників, “... зводилася до того, щоб “видворити угорців з Карпатської України” (с. 448).

В окремому параграфі “Будівничі Карпато-Української держави” у формі історико-політичного портрета (автори — М. М. Вегеш, О. Д. Довганич та М. Ю. Токар) змальовують долі відомих діячів історії краю міжвоєнного періоду. Це відомості про життя та роль в розбудові Карпатської України Д. Бандусяка, Е. Бачинського, В. Бірчака, М. Бращайка, В. Гренджі-Донського, Д. Климпуша, Ю. Перевузника, Ф. Ревая, Ю. Ревая, І. Рогача, С. Росохи, В. Шандора, А. Штефана та ін. (с. 454—545). Примітно, що тільки простий аналіз 33 історико-політичних портретів будівничих Карпатської України досить переконливо заперечує експортний зміст та характер національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Адже із 33 охарактеризованих дослідниками діячів тільки четверо не були уродженцями історичного Закарпаття (В. Бірчак, Я. Голота, М. Колодзінський та О. Ольжич).

Нарешті, в окремому параграфі праці М. Ю. Токар окреслив також біографічні відомості та наукову діяльність відомих дослідників Карпатської України М. М. Болдижара, М. М. Вегеша, І. М. Гранчака, О. Д. Довганича, П. Р. Магочія, П. Ю. Стерча та В. І. Худанича (с. 545—562). Автор справедливо вказав на заслуги кожного вченого у дослідженні Карпатської України, еволюцію їх поглядів, про що, зокрема, свідчить і рецензована праця, в порівнянні з їх попередніми публікаціями.

Шостий розділ праці “Карпатська Україна, Карпатська Січ і ОУН в документах” представляє підготовлені О. Д. Довганичем, М. В. Делеганом та О. В. Хлантаю документи Державного архіву Закарпатської області (с. 564—614). Зокрема, повністю опубліковані документальні свідчення про створення та діяльність ОНОКС, протоколи допитів Д. Климпуша, П. Янути, В. Романчука, листи засуджених Ю. Перевузника та С. Клочурака, вироки спецсуду Закарпатської України про засудження І. Цмура, групи крайової організації ОУН, постанова на арешт письменника А. Патруса-Карпатського та інші детально відтворюють донедавна приховувані історичні події на Закарпатті.

Заслугою авторів праці (М. М. Вегеш, О. Д. Довганич, В. І. Худанич) є публікація переліку воїнів Карпатської Січі та активістів Карпатської України (с. 616—634). Історія розпорядилася так, що в списку знаходимо і прізвище одного із авторів рецензованої праці — професора, доктора історичних наук В. І. Худанича. Будучи юнаком, він брав участь у діяльності молодіжної ОУН, за що був засуджений на 6,5 місяця тюремного ув'язнення. Зауважимо, що опублікований в останньому, сьомому розділі праці список репресованих є уточненим та доповненим. Перспектива пошукової роботи — студії в зарубіжних архівах.

Аналізуючи нову працю закарпатських істориків і рекомендуючи її фахівцям-дослідникам та широкій громадськості, відзначимо й деякі незначні помилки, що зустрічаються в тексті рецензованого видання. На наш погляд, термін “пришельці” варто було б замінити на “емігранти” (с. 76). Поняття “рееміграція” (с. 243) недоречно вживати щодо українців Закарпаття, що мігрували за океан. Це була нова хвиля, власне, української еміграції; реемігрувати могли іноземці, які були іммігрантами на Закарпатті. На стор. 122 вказано “10 листопада” (потрібно — “10 вересня”), на стор. 559 вказано “26 березня” (потрібно — “28 березня”) тощо. Однак такі зауваження аж ніяк не впливають на загальну високу позитивну оцінку рецензованого видання.

Відзначимо також, що джерела та література, використані при написанні праці, становлять 1194 позиції (с. 642—705). Це ще раз засвідчує рівень наукової скрупульозності дослідників. Варто також відзначити досить високий рівень поліграфії та художнього оформлення наукового видання, здійсненого ужгородським видавництвом “Карпати” за підтримки Закарпатської обласної державної адміністрації на чолі з її головою Г. Г. Москалем.

Вважаємо, що колектив авторів в цілому успішно досяг поставленої мети — на основі високого рівня наукової інформації з історії Карпатської України і на нових методологічних засадах об'єктивно висвітлити процеси соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Карпатської України напередодні Другої світової війни. Тому потрібно вітати появу нового важливого дослідження історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Історична пам'ять українського етносу в незалежній Україні повинна бути відродженою максимально повно, причому в контексті загальносвітового історичного процесу. Саме в такому аспекті полягає заслужена місія колективу авторів видання “Вони боронили Карпатську Україну”.

В. С. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

Ю. А. МИЦИК (Київ)

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ІТАЛІЇ “МАЗЕПА ТА ЙОГО ПОСЛІДОВНИКИ”

Ім'я гетьмана Івана Мазепи (1687—1709) донедавна якщо не замовчувалося, то паплюжилося внаслідок підколоніального становища України. Тільки з часу відродження державної незалежності (1991 р.) стало можливим об'єктивне дослідження життя й діяльності цього гетьмана. Вже вийшов фундаментальний том універсалів Мазепи, підготовлений І. Бутичем (“Універсали Івана Мазепи 1687—1709, Київ—Львів”, 2002), збірник листів гетьмана, підготовлений В. Станіславським (“Листи гетьмана Івана Мазепи”, К., 2002), ряд цінних книг і статей.

Врешті, дослідження мазепіани виходить за межі України, свідченням чого є наукова конференція “Іван Мазепа та його послідовники. Державна ідеологія, історія, релігія, література, культура” в приальпійському м. Гарньяно (Італія), організована Міланським університетом за участю Канадського інституту українських студій в Едмонтоні, за фінансової підтримки центру ім. Петра Яцика, фонду Сороса та ін. У конференції, яка проходила 7—11 травня 2002 р., брали участь відомі вчені з України (Київ, Львів, Харків, Чернігів), Італії, Польщі, Німеччини, Франції, Канади, Ізраїлю, Росії та Естонії.

В центрі уваги, природно, була постать самого Івана Мазепи. Причому цього разу перевагу надавали його взаємовідносинам з православною Церквою. Голова оргкомітету конференції проф. Міланського університету *Д. Б. Беркофф* висвітлила саме цю проблему. Вона детально зупинилася на ролі київського митрополита Варлаама (Ясинського) в тогочасному суспільно-політичному та церковному житті. *Марина Федотова* (Петербург) зосередила увагу на контактах між гетьманом та св. Димитрієм Ростовським. Зокрема вона розповіла про деякі аспекти творчості останнього, наприклад, про написання “Четї-міней”, використання св. Димитрієм “Повісті о преславних чудесах” Феодосія (Софоновича). Зав. кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська Академія”, проф. *Юрій Мицик* на підставі нововиявлених архівних документів підкреслив видатну роль Мазепи як покровителя Української православної Церкви, охарактеризував гетьмана як глибоко віруючу православну людину, про що свідчать, зокрема, й сімейні традиції і приязнь гетьмана до ряду святих УПЦ (св. Іоанн (Максимович), Димитрій Ростовський, Антоній (Стаховський), Феодосій (Углицький) та ін.). Він також підкреслив, що Мазепа у своїй релігійній політиці, спрямованій на підтримку УПЦ, ліквідацію унії, розвиток контактів з православними патріархами Сходу, був послідовником Богдана Хмельницького. Проф. *Оксана Пахльовська* (Рим) виступила з ґрунтовною доповіддю “Концепція свободи і громадянства в епоху Мазепи: генеалогія, своєрідність, еволюція”, в якій наголосила, що Мазепа був прихильником побудови громадянського суспільства, що у своїй державотворчій діяльності він спирався на християнські ідеали, підкреслював, що сильна держава не може загарбувати слабшу. Д-р іст. наук *Віктор*

Брехуненко (Київ) зупинився на недослідженому досі аспекті політичної концепції Мазепи, а саме, спробі використати ним в інтересах України донське, волзьке та яйцьке козацтво. Проф. *Тереза Хинчевська-Геннель* (Варшава) простежила інший напрямок зовнішньополітичної діяльності гетьмана, вказавши на спробу реалізації ним також провідної ідеї Гадяцького договору 1658 р., що виявилось у спробі укласти українсько-польське порозуміння. Канд. іст. наук *Олексій Сокирко* (Київ) доповів про наймані козацькі полки (сердюки, компанійці) на службі у Мазепи. Про археологічні розкопки у гетьманській столиці — Батурині — доповіли проф. *Володимир Коваленко* (Чернігів) та проф. *Володимир Мезенцев* (Едмонтон).

Не менш важливий блок доповідей стосувався історіографічної та культурологічної проблематики. Науковців цікавило насамперед висвітлення постаті Мазепи істориками, літераторами й митцями XVIII—XX ст. в історіографії та іконографії мазепинської доби. Так, проф. *Френк Сисин* (Едмонтон-Торонто) окреслив характерні особливості української історіографії кінця XVII — поч. XVIII ст., зокрема зупинився на висвітленні ними постаті Мазепи. Проф. *Ганс Роте* (Бонн) розглянув літературу мазепинської доби. Цю тему продовжив проф. *Володимир Кравченко* (Харків), який простежив характерні особливості при висвітленні постаті Мазепи в українській і російській історіографії та літературі XVIII — першої половини XIX ст. Доктор *Лука Кальві* (Трієст) детально зупинився на творчості Миколи Костомарова і на ставленні цього історика до Мазепи й мазепинців. Доктор *Ева Рибалт* (Польща) вперше в історіографії простежила трактування образу гетьмана в польській історіографії, літературі та іконографії, підкреслила, що воно було швидше позитивним. У цьому ж аспекті була зроблена й доповідь проф. *Сергія Плохія* (Едмонтон), котрий особливо увагу приділив висвітленню образу Мазепи в іконографії. З великим зацікавленням було заслухано доповідь проф. *Лідії Сазонової* (Москва), яка дослідила численні літературні твори, присвячені Мазепі в часи його гетьманату. Зокрема вона виявила панегірики на честь гетьмана, писані українською, російською, польською, церковнослов'янською, грецькою, латинською, навіть арабською мовами. Один з таких панегіриків, написаний польською мовою, докладно проаналізував канд. істор. наук *Сергій Яковенко* (Київ). Він же зупинився і на меценатській діяльності гетьмана в Чернігові. *Й. Погосян* (Тарту), навпаки, зупинилася на проблемі авторства твору протилежного звучання. Йшлося про “службу”, яку мали виконувати задля оголошення анафемі Мазепі. Автором цього твору виявився вихованець Києво-Могилянської академії, тодішній ректор Московської Слов'яно-греко-латинської академії *Феофілакт* (Лопатинський), але фактично співавтором можна вважати *Петра I*, який активно редагував цей твір.

На деяких важливих правових аспектах доби Мазепи, зафіксованих у тогочасній історіографії та літературі, зупинилися проф. *Наталія Яковенко* (Київ) та *Леся Довга* (Київ). Проф. *Вольф Москович* (Єрусалим) зробив цікаву спробу проаналізувати мову Мазепи, хоча саме його доповідь викликала чи не найбільшу дискусію, як щодо мови, так і щодо авторства листів Мазепи до Мотрі. Одні доповідачі зазначали, що ці листи є фальсифікацією (*Ю. Мицик*), інші наголошували, що вони не є вповні оригінальними, бо подібні на відомі зразки в українській та польській літературі (*Н. Яковенко*). Ряд важливих питань, які стосувалися літератури доби Мазепи, було розглянуто в доповідях професорів *Наталі Пилип'юк* (Едмонтон), *Мирослава* та *Олександри Трофимуків* (Львів), *Еви Глембіцької* (Варшава), *Сергія Вакулєнка* (Харків) й особливо *Йоанни Партики* (Варшава).

Учасники конференції у своїх доповідях торкалися також життя й діяльності сподвижників Мазепи, насамперед Пилипа та Григорія Орликів. Так, проф. *Даніель Бовуа* (Париж) поділився результатами свого аналізу щоденника Пилипа Орлика, зокрема заперечив факт переходу цього гетьмана в унію. *Ірина Дмитришин* (Париж) розповіла про нові знахідки у французьких архівах, які стосуються Григорія Орлика. Майже кожна доповідь активно обговорювалася учасниками конференції, час від часу спалахували бурхливі дискусії. Однак у цілому конференція зафіксувала визнання науковцями Заходу України як окремої держави, а не провінції Московії, відповідне трактування й української історії та постаті гетьмана Мазепи, яке дедалі більше зближується з концепціями української державницької історіографії. Характерно, що на конференції домінувала українська мова, хоча лунали також англійська, польська, російська та італійська. Конференція в Гарньяно, матеріали якої невдовзі будуть видруковані окремою книгою, є ще одним свідченням поступового виходу України з постколоніального стану і це дає надію з оптимізмом дивитися в її майбутнє.

Л. В. КОНДРАТЕНКО (Київ), Л. М. ХОЙНАЦЬКА (Київ)

**ДО 100-РІЧЧЯ
ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. О. БУРМИСТЕНКА**

1902-1941 — роки народження й смерті радянського, державного та партійного діяча М. О. Бурмистенка. А поміж ними — коротке, але бурхливе, насичене багатьма подіями життя, яке припало на найбільш буремні десятиріччя ХХ ст.: Перша світова війна, лютнева революція, жовтневий переворот, громадянська й Друга світова війни. Життєвий шлях М. О. Бурмистенка був характерним для багатьох партійно-радянських функціонерів. За соціальним станом — виходець із селянської родини. Народився у с. Александрівці Аткарського повіту Саратовської губернії (нині — Ртищевського району Саратовської обл.). Початкову освіту здобув у церковно-парафіяльній школі. З чотирнадцяти років почав трудову діяльність. У роки жовтневих подій та громадянської війни зі зброєю в руках захищав радянську владу.

В березні 1919 р. М. О. Бурмистенко вступив до лав комуністичної партії. Саме з того часу розпочалася його партійна і державна діяльність. У 1919—1922 рр. Михайло Олексійович працював на відповідальній роботі в органах ЧК—ДПУ в Тамбовській і Пензенській губерніях: обіймав посади помічника уповноваженого, начальника інформаційного відділу і заступника начальника сектору оперативної частини в м. Пензі. Незважаючи на зайнятість, багато часу приділяв роботі з молоддю. Зокрема, організував гру “Комсомол у підпіллі”, де разом зі старим комуністом угорцем Августом Густі вчив своїх підопічних конспірації, вважаючи, що це у майбутньому може їм стати у нагоді. Одночасно навчався у Ленінградському комвузі, після закінчення якого (1923 р.) служив у рядах Червоної армії. Пройшов шлях від рядового червоноармійця до начальника політичного секретаріату обласного військового комісаріату. Після звільнення з рядів Червоної армії у 1926 р. М. О. Бурмистенка було призначено на посаду відповідального редактора обласної газети “Трудовая правда” (м. Енгельс, Автономна Радянська Соціалістична Республіка німців Поволжя). Досконало опанувавши журналістський фах у Московському інституті журна-

лістики на редакторському відділенні (1928—1929 рр.), Михайло Олексійович повернувся на попереднє місце роботи. У лютому 1932 р. його обирають другим секретарем Калмицького обкому партії. З січня 1936 р. по 1938 р. він перебуває на відповідальній роботі в апараті ЦК ВКП(б). У 1938 р. ЦК партії направив М. О. Бурмистенка в Україну на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У.

Як один з державних і партійних керівників республіки (член Політбюро ЦК КП(б)У, Голова Верховної Ради УРСР 1-го скликання), Михайло Олексійович займався вирішенням економічних, оборонних, ідеологічних й культурно-соціальних завдань, накреслених сталінським керівництвом. Основними засобами їх вирішення у ті роки, як відомо, було застосування командно-адміністративних важелів.

Безумовно, М. О. Бурмистенко був людиною, відданою ідеям, принципам і поглядам, що домінували у суспільстві на той час. До того ж, він мав активно втілювати їх у життя. Брак документальної бази не дає можливості відтворити об'єктивну картину причетності Михайла Олексійовича до каральних дій репресивного апарату УРСР. Проте достовірним є той факт, що завдяки саме його втручанням відомому українському поету А. Малишку вдалося уникнути долі багатьох репресованих письменників. Дружина поета Л. Забашта прямо вказала на це у дарчому напису вдові Михайла Олексійовича у книзі “Малишкові дороги”: “Галине Івановне Бурмистенко на память о человеке и поэте, который был обязан Вашему мужу защитой его таланта, он его буквально спас перед войной от нападков и клеветы толпы завистников — типа Сальери”. Ця книга спогадів, видана до п'ятиріччя смерті поета (1975 р.) й досі зберігається у сім'ї Бурмистенків.

За спогадами Галини Іванівни, після прибуття її чоловіка за призначенням до Києва, М. С. Хрущов саме йому доручив роботу з інтелігенцією республіки. І дійсно, людина освічена, інтелектуальна, тактовна, Михайло Олексійович швидко знайшов спільну мову з науковцями, письменниками, журналістами, діячами театру і кіно. Особливо дружні стосунки склалися з академіком О. Богомольцем, письменниками М. Бажаном, О. Корнійчуком, А. Малишком, В. Сосюрою.

Незважаючи на велику завантаженість, М. О. Бурмистенко не забував і про свій журналістський фах. За два роки роботи в Україні тільки в газеті “Більшовик” ним було надруковано понад 40 публікацій.

У 1939 р. Михайла Олексійовича було нагороджено орденом Леніна.

З перших днів Великої Вітчизняної війни він брав участь у вирішенні воєнних й оборонних проблем, здійсненні евакуації підприємств та їх спеціалістів у східні райони СРСР, виїжджав до військових частин, зустрічався з робітниками і селянами. Як член Військової ради Південно-Західного фронту М. О. Бурмистенко багато уваги приділяв обороні столиці України — Києва.

Важливою в його діяльності була робота по добору кадрів для організації та створення антифашистського підпілля й партизанських загонів в областях УРСР, яким загрожувала ворожа окупація. Ситуація ускладнювалася тим, що в роки сталінських репресій більшість досвідчених фахівців з розвідки та контррозвідки було знищено. Отже, в умовах війни і швидкого просування ворога М. О. Бурмистенку доводилося майже з нуля навчати новобранців суворим законам конспірації. Стало у нагоді захоплення юності — вивчення стратегії й тактики партизанської боротьби.

Організаторські здібності, ораторський талант М. О. Бурмистенка, його велика працездатність, вміння до себе та своїх підлеглих, вміння спілкуватися з людьми допомагали йому у вирішенні цього широкого кола питань.

Витрачаючи весь час на роботу, Михайло Олексійович майже не бував вдома. Навіть остання зустріч із старшим сином Вадимом перед відправленням сім'ї у радянський тил відбулася у його робочому кабінеті. Як згадує В. М. Бурмистенко, батько вийшов з-за столу, підійшов до нього, обійняв, поцілував і сказав: “Тепер ти будеш за старшого. Допмагай матері. Я можу не повернутися, загинути, але запам'ятай — Перемога буде за нами”. Доля розпорядилася так, що рідні й близькі вже ніколи не бачили Михайла Олексійовича. Він розділив участь тих, хто до останнього подиху захищав Київ від загарбників.

Всупереч загрози оточення радянських військ, Сталін, як відомо, вимагав за будь-яку ціну втримати столицю України. Лише 17 вересня 1941 р. було дозволено залишити Київ й відвести війська. Та було вже пізно. Під час Київської оборонної операції, що тривала близько трьох місяців, було втрачено чотири армії. У німецькому полоні, за різними оцінками, в тому числі й зарубіжних фахівців, було від 453 тис. до 665 тис. чол., з них 60 тис. — особи командного складу. Але навіть ця тяжка поразка військ Південно-Західного фронту ніяк не применшує великого значення героїчної оборони Києва, яка значною мірою вплинула на зрив гітлерівського плану “бліцкригу”.

Майже три доби вели нерівний бій 800 червоноармійців, які були оточені танками й мотопіхотою противника в урочищі Шумейкове біля хутора Дрюківщина Сенчанського (нині — Лохвицького) району Полтавської області. Лише на кінець 22 вересня 1941 р. після того як переважна більшість бійців, які потрапили в пастку, полягли смертю хоробрих, бій припинився. Загинув майже весь штаб Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М. Кирпоносом. Смертельно пораненого його було поховано на дні яру. Начальник штабу фронту, генерал-майор В. Тупиков загинув у перестрілці поблизу хутора Красне. Член Військової ради фронту дивізійний комісар Є. Риков з тяжкими пораненнями потрапив у полон, де його, через небажання співробітництва з вермахтом, жорстоко катували, а потім стратили. Сліди ж члена Військової ради фронту М. О. Бурмистенка загубилися десь там, в урочищі Шумейкове. Обставини його смерті й досі залишаються невідомими. Проте зрозуміло одне, всупереч деяким інсинуаціям, Михайло Олексійович не зрадив Батьківщину, не перейшов на бік ворога. Якби таке сталося, гітлерівці розтрубили б на весь світ, що на них працює другий секретар ЦК КП(б)У. Яскравий приклад — зрада генерала А. Власова. До того ж, про цей факт обов'язково б дізналися радянські органи контррозвідки. А Сталін, як відомо, не прощав навіть й тіні підозри на можливу зраду. Сім'я ж М. О. Бурмистенка завжди була в пошані. Його дружина, Г. І. Алфеева-Бурмистенко, багато років обіймала посаду доцента у Вищій партійній школі м. Києва. Всі діти теж були добре влаштовані. Самого ж М. О. Бурмистенка було нагороджено орденом Вітчизняної війни I-го ступеня (посмертно).

Восени 1976 р., до 35-ї річниці трагедії, в урочищі Шумейкове було урочисто відкрито Монумент на честь воїнів Південно-Західного фронту. Серед героїчно загиблих значиться й прізвище М. О. Бурмистенка. У 1982 р. його іменем було названо одну з вулиць м. Києва.

Лише три з половиною роки працював Михайло Олексійович в Україні та саме вони навіки зв'язали його з цією землею.

Брак документальної бази не дає можливості повністю висвітлити історію загибелі штабу Південно-Західного фронту, але можна сподіватися, що цей час ще настане.

